

Михайло ВІДЕЙКО

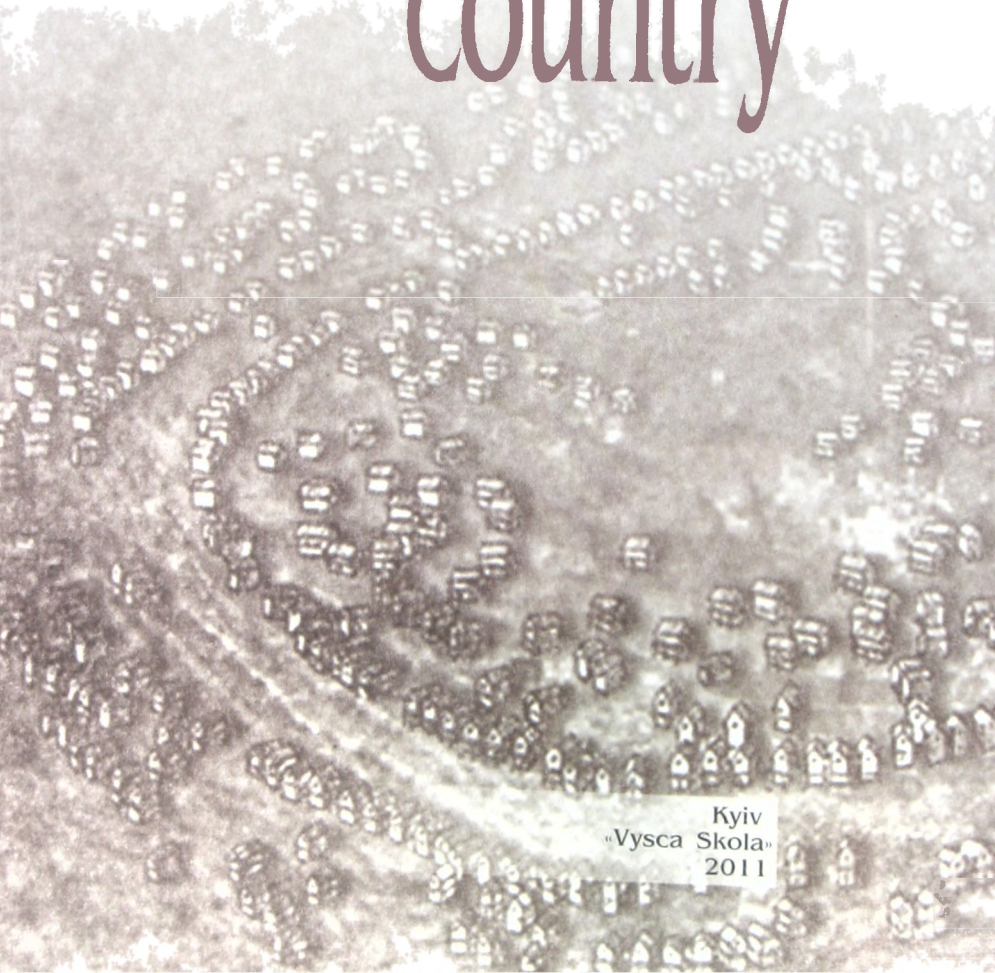
Подорож до прадавньої країни

Myhailo Videiko

Travel to the ancient country

An aerial photograph of a village, likely in Ukraine, showing a prominent circular road or path that winds through the settlement. The houses are small and densely packed, and the surrounding area is lush with greenery. The image is slightly faded and has a vintage feel.

Kyiv
«Vysca Skola»
2011

Михайло Відейко

Подорож до прадавньої країни

Київ
«Вища школа»
2011

УДК 904(477):398
ББК 63.3(0)2
В42

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2011 року*

Редактор *В. С. Зацарний*

Відейко М. Ю.

В42 Подорож до прадавньої країни: Наук.-попул. вид. — К.: Вища шк., 2011. — 167 с.: іл.
ISBN 978-966-642-443-6

Спробуйте уявити собі багату, заможну країну, обмежену на заході Карпатами, а на сході – Дніпром. Край, мешканці якого живуть у достатку, ведуть жваву та вигідну торгівлю із Заходом і Сходом. Її мешканці широко відомі у навколишньому світі як хлібороби і вмілі майстри, могутні та відважні воїни, мудреці. Країна, мешканці котрої не потребують жодної візи, щоб перетнути всю Європу – аж до узбережжя Атлантичного океану. Країну, добробуту якої, можливо, зазрили її сусіди на півночі, сході та півдні.

Ні, це не така собі казка із прийдешніх століть чи модерна комп'ютерна гра про державу Україна, котра успішно інтегрувалася, нарешті, у Європейську спілку. Ні, це зовсім не казка з майбутнього і не гра. Це наукова реконструкція, зроблена на підставі археологічних джерел – решток давно зниклих із поверхні землі поселень і поховань та знайдених у них посуду, інструментів, зброї при підтримці цілого арсеналу природничих наук – від геофізики до молекулярної біології. Це всього лише спомин про прадавню країну, котра існувала на цій землі ще якихось 5000 років тому. Це спогади про країну, мешканцям якої ми багато чим завдячуємо, історія якої стала інтегральною складовою історії України. І нині серед нас живе чимало людей, чий предки багато тисячоліть тому створили це диво на землях між Карпатами і Дніпром – Трипільський Світ.

**УДК 904(477):398
ББК 63.3(0)2**

ISBN 978-966-642-443-6

© М. Ю. Відейко, 2011

ЗМІСТ

	Передмова	7
1	Відкриття трипільського світу	10
2	Музейний вимір Трипілля	19
3	Трипільці – звідки вони?	31
4	Давня країна між Карпатами і Дніпром	38
5	Мови і народи давньої країни трипільців	48
6	Трипільський дім	60
7	Від поселень до протоміст	69
8	Хліб трипільського світу	78
9	Світ, створений із глини	84
10	Кремій і метал	91
11	В ім'я Великої Богині	99
12	Мова богів	109
13	Трипільський світ у Старій Європі	115
14	Таємниця зникнення трипільської цивілізації	126
	Коли було створено світ? Післямова	133
	The travel to forgotten country: Trypillia civilization in prehistory of Europe	142
	Список літератури	159

ПЕРЕДМОВА

В історії тієї частини Європи, яку нині називають Україною, є чимало подій, що визначили сьогодення цього краю. Так, понад 7 тисячоліть тому тут сформувалася давня хліборобська цивілізація, спадкомцями якої ми є. Користуючись давньою спадщиною та її, так би мовити, історич-

рію. Але хто звів у цих краях перші будинки та спланував перші міста? Ми захоплюємося магічними візерунками на писанках, вишиванках і рушниках, але чи думаємо про те, хто, коли і навіщо створив ці символи?

Вивчаючи виявлені під час розкопок старожитності, археологи систематизують

Реалістичні антропоморфні статуетки. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Поселення Майданешьке, розкопки М. Шмаглія і М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

Покришка із розписом. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Поселення Стіна IV, розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

ними наслідками, ми не особливо переймаємося походженням безцінних дарів далекого минулого.

Ми пишаємося безкраїми ланами пшениці під блакитним небом. Але хто і коли вперше їх засіяв? У які лишень краї не продають нині метал, видобутий в Україні! Але хто і коли виплавив його тут уперше? На території нашої країни десятки тисяч сіл і тисячі міст, що мають тисячолітню істо-

Шоломоподібна покришка. Трипільля VI/II, друга половина V тис. до н.е. Поселення Коломиївів Яр, розкопки М. Відейка. Обласний археологічний музей у с. Трипільля

Голівка антропоморфної реалістичної статуетки. Трипільля CI, IV тис. до н.е. Поселення Майданецьке, розкопки М. Шмаглія. Науковий фонд ІА НАНУ

їх для подальшого опрацювання. Для опису отриманих результатів вони застосовують специфічні термінологію та поняття. Скажімо, вже понад 100 років відома «трипільська археологічна культура». Пізніше почали використовувати поняття «тип» чи «група пам'яток». Зрозуміло, що за цими термінами в кінцевому підсумку стоять предмети, створені цілком реальними людьми, яких ми називаємо трипільцями. Вони мали імена, мову, гуртувалися у громади, роди, племена. Це вже пласти давньої етнографії та історії, дослідники яких мають оперувати притаманними їм термінами. Тому, досліджуючи трипільську культуру, вже як складову давньої історії, особливо історії культури, ми застосовуємо поняття «цивілізація»*.

Пошук відповідей на запитання «Хто?», «Коли?», «Навіщо?» приведе нас у ті далекі часи, коли майже 7 тисячоліть тому на цій землі люди створили цивілізацію хлі-

боробів. Вони чи не першими почали тут випікати хліб і плавити метал. Вони перетворили малозаселений край на країну з тисячами поселень, що проіснувала майже 3 тисячоліття, пішла у небуття і була забута на кілька тисяч років.

Лише понад 100 років тому цей світ почали відкривати археологи, проводячи розкопки давніх поселень між Карпатами і Дніпром. Учені та колекціонери вже у другій половині XIX – на початку XX ст. зуміли зібрати чимало свідчень про трипільську культуру. Шедеври, створені давніми майстрами, нині прикрашають експозиції багатьох музеїв як в Україні, так і далеко за її межами. Вони вражають довершеністю і красою, водночас зберігаючи чимало таємниць давно зниклої цивілізації.

Ми, напевне, ніколи вже не дізнаємося, як ці люди називали себе і свій край, але називаємо їх трипільцями – за назвою археологічної культури. Надто багато часу минуло. Однак, вивчаючи створений ними світ, ми бачимо, що він за всієї своєї неповторності був складовою величезного світу цивілізації Старої Європи VI–IV тис. до н.е. Світу, межі якого у ті часи простяглися від узбережжя Італії на заході до середньої течії Дніпра на сході, від Карпат на півночі до берегів Середземного і Чорного морів на півдні. Вік цього світу не поступається цивілізаціям Єгипту, Дворіччя, Індії та Китаю.

Трипільці були спадкоємцями культурних і технічних досягнень давніх неолітичних племен хліборобів із Малої Азії

* На нашу думку, некоректним є питання: «Трипільля – археологічна культура чи цивілізація?», яке протиставляє поняття із різних площин вивчення цього феномену. Та й саме слово «цивілізація» має різні визначення, і не обов'язково це має означати, скажімо, наявність державності у трипільців. Адже за одним із визначень, зрештою, цивілізація – це спосіб існування розумних істот. Наразі у нас не виникає сумніву ні щодо реальності існування тих, кого ми називаємо «трипільцями», ні щодо їх розумових здібностей.

Фрагмент посудини із зображенням тварини. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Поселення Стіна IV, розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Верхня частина антропоморфної реалістичної статуетки. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Поселення Майданецьке, розкопки М. Шмаглія та М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

та Балкан, історія яких починається ще у VIII–VII тис. до н.е. Використовуючи ці надбання, вони зуміли збудувати квітучу країну.

Не випадково саме трипільці та їх цивілізація привертають в Україні увагу не тільки археологів, а й журналістів, письменників, художників, політиків. Про це явище написано чимало книжок, знято фільми. З них постає безліч версій давньої історії тих часів, серед яких є не менш фантастичні, ніж орнаменти на трипільському посуді.

Для того щоб відкрити для себе істину, мабуть, варто самому здійснити подорож до цієї прадавньої, давно забутої країни. Побувати на місцях археологічних розкопок, у залах музеїв, прочитати, нарешті, хоча б деякі з книжок. З часу перших розкопок і відкриттів минуло понад століття. Що відомо нині про трипільців та світ, який вони створили?

Землі України – безкрайній музей під відкритим небом. Відвідаємо його. Наша подорож відбудеться і в просторі, і у часі –

вглиб багатотисячолітньої історії краю. Ми побуваємо на Дніпрі біля с. Трипілля, де понад 110 років тому було відкрито стародавнє поселення, оглянемо долини невеличких річок на Черкащині, в яких знаходилися трипільські протоміста.

Подивимося на порослі травою вали трипільської фортеці та місце неподалік Дністра, де колись було селище трипільських гончарів. Спустимося до підземних лабіринтів печери Вертеба поблизу села Більче Золоте на Тернопільщині, яка була чи то святилищем, чи то останньою схованкою трипільців у цих краях. Відкриємо для себе трипільські копальні кременю та майстерні на річці Горинь. А ще побуваємо у музеях, де за склом вітрин стоять свідки давно минулих часів – посудини із фантастичними мальованими та вирізьбленими на глині орнаментами, загадкові статуетки людей і тварин, зброя і прикраси, створені на цій землі кілька тисячоліть тому.

1 Відкриття трипільського світу

Сучасна картина трипільського світу створена колективною працею п'яти поколінь археологів. Вони провели розкопки десятків поселень, дослідили давні некрополі та печери, в яких виявлено сліди трипільської культури. У десятках музеїв не тільки України, а й сусідніх, часом досить далеких, країн можна побачити предмети, створені руками трипільців. Майже триста вчених із понад десяти країн написали за цей час кілька десятків монографій, опублікували тисячі наукових статей, присвячених результатам розкопок. На цю роботу пішло майже 130 років і її аж ніяк не можна вважати завершеною.

Початок відкриття трипільського світу припав на часи, які нині можна назвати «золотим віком археології». Це друга половина XIX ст., епоха, коли наука здобувала все нові й нові висоти в усіх галузях, зокрема в археології. Так, розкопки Генріха Шлімана довели, що багаті на золото Мікени, легендарна Троя – це не тільки оповиті міфами поетичні образи, а цілком реальні, героїчні й водночас криваві сторінки давньої історії Старого Світу. В багатьох країнах Європи тоді знаходили сліди минулих епох і цивілізацій, які обійшли своєю увагою грецькі та римські історики вже два тисячоліття тому. Чому? Тому, що на той час ці сторінки минулого вже були не лише оповиті легендами, а й часом узагалі забуті. Археологи, нарешті, встановили, що навіть легендарна Троя була заснована майже за дві тисячі років до оспіваної Гомером троянської війни, тобто майже п'ять тисячоліть тому. Обрії праісторії поступово відсувалися вглиб. В Європі вони виявилися давнішими не тільки за єгипетські піраміди, а й за «Великий потоп» давньощумерського епосу.

В Європі розгорнувся справжній марафон археологічних пошуків та відкриттів. Кожна велика і мала країна прагнула наповнити музеї власними старожитностями, продемонструвати і науково довести сусідам свою одвічність на своїй землі (а за нагоди ще й «беззаперечно» обґрунтувати претензії на землі сусідів). Імператорські та королівські археологічні товариства організовують експедиції, розкопки, виставки, скликають археологічні з'їзди та конференції, а преса, як завжди, охоче оприлюднює результати нових досліджень та відкриттів.

У серпні 1899 року в Києві відбувся XI Археологічний з'їзд. Він зібрав поціновувачів старожитностей усієї Російської імперії. Колекціонери, шановні професори університетів, священники зібралися у стінах університету Св. Володимира, щоб поділитися

**Панорама розкопок
поблизу с. Трипілля,
осінь 1897 р.
Малюнок В. Хвойки.
Науковий
архів ІА НАНУ**

відомостями про дослідження та зібрання. На одній з багатьох секцій із доповіддю «Кам'яний вік Середнього Придніпров'я» виступив Вікентій Хвойка. Доповідь складалась із двох частин. Перша була присвячена розкопкам стоянки доби палеоліту на вул. Кирилівській у Києві (тут було знайдено, між іншим, кістки мамонта із гравіруванням), друга — розкопкам «в околицях містечка Трипілля».

Саме друга частина доповіді спричинила найпалкіші дискусії. Адже знахідки, зроблені за 40 кілометрів на південь від Києва, вирізнялися із відомих присутнім старожитностей. Невідомого призначення площадки — скупчення обпаленої глини, серед яких виявлено посуд незвичайної форми, вкритий багатим різьбленим чи мальованим орнаментом, керамічні статуетки людей і тварин. Усім стало зрозуміло, що відкрито невідому раніше сторінку історії краю, до того ж дуже давньої. Слід зауважити, що на виставці старожитностей, що демонструвалася під час роботи з'їзду, подібні речі виставили чимало колекціонерів, але наукове визначення та узагальнення їх походження зробив саме В. Хвойка.

На думку дослідника, ці предмети залишив після себе народ, що вів осілий спосіб життя, знав хліборобство, гончарство, ткацтво і навіть виплавляв метал (мідь), але жив у примітивних землянках. Цей народ час від часу здійснював великі жертвоприношення, а своїх небіжчиків ховав у спеці-

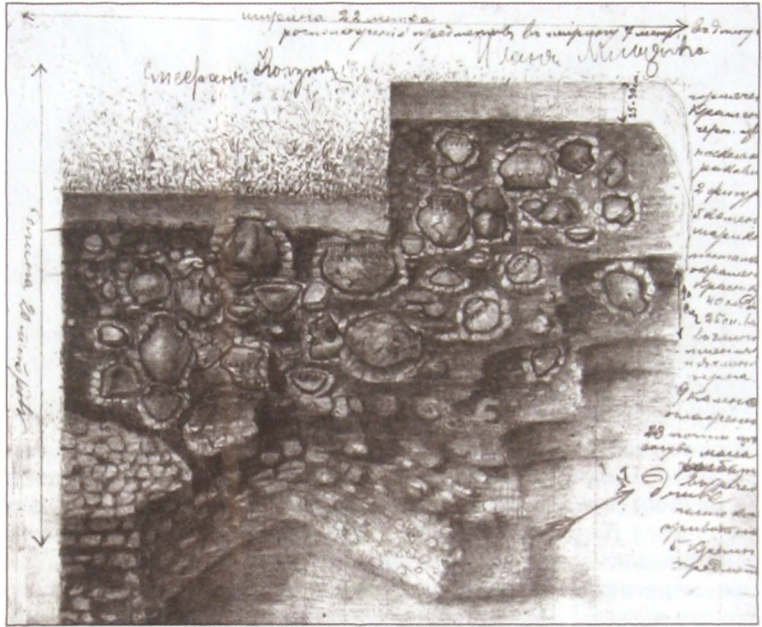
ально зведених для цього обряду спорудах — «будинках мертвих» (от вам і пояснення площадок та знайдених на них скарбів). Саме це давнє населення Придніпров'я В. Хвойка розглядав як те «зерно, з якого згодом виросла південно-східна гілка слов'янського племені». Вже у цій доповіді можна знайти словосполучення «трипільська культура», що за кілька років посяде своє почесне і вагоме місце у дослідженнях з археології.

Палкість дискусії після виголошення В. Хвойкою доповіді, пояснювалася дуже просто. Йшлося про витоки слов'янства у неолітичні часи, тобто за кілька тисячоліть до появи перших писемних згадок про це плем'я. Як завжди, дехто з диспутантів вважав подібні висновки передчасними та пропонував утриматися від узагальнень «до накопичення більшої кількості матеріалів». Інші вітали В. Хвойку із визначним відкриттям та визнавали його право на інтерпретацію трипільських старожитностей.

Нині поруч із металевим кубом обласного археологічного музею у с. Трипілля стоїть один із багатьох в Україні пам'ятників археологам — це пам'ятник Вікентію Хвойці. На межі XIX–XX ст. він відкрив три археологічні культури, за кожною з яких стояла невідома раніше сторінка історії не тільки Подніпров'я, а й значно більших територій.

Піднявшись на Дівич-Гору в с. Трипілля, побачимо широку долину річки Красної.

Сторінка
із польового
щоденника
розкопок
В. Хвойки
за 1897 рік.
Науковий архів
ІА НАНУ

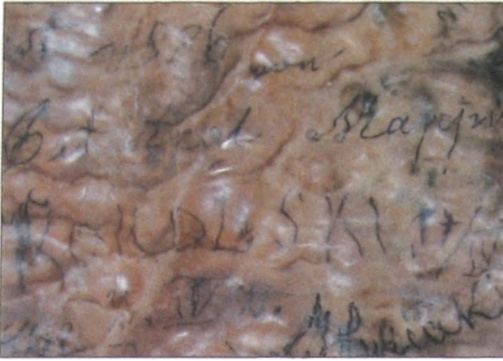

Знахідки
із розкопок
поселення Кошилівці
(К. Гадачек)
у Львівському
історичному музеї

Саме тут колись було знайдено та розкопано поселення культури, яку назвали трипільською. І сьогодні на околиці с. Трипілья можна знайти грудки обпаленої глини – рештки давніх жител, а серед них – дрібні уламки вкритого різьбленим орнаментом посуду.

Зауважимо, що перші розкопки «трипільських» старожитностей на теренах України було проведено задовго до того, коли В. Хвойка приїхав до Києва і зайнявся колекціонуванням та археологією. Ще років за 20 до того подібні предмети було знайдено у Галичині та на Буковині. Три-

Чимало було розкопано об'єктів і знайдено раритетів також на території Російської імперії в 70-х роках XIX ст. Наприклад, Г. Садовський у кургані поблизу с. Білозірка виявив амфороподібну по-

«Автографи» відвідувачів на стіні печери Вертеба, залишені у XIX ст.

Предмети трипільської культури із колекції професора В. Антоновича

валий час їх називали пам'ятками «галиційської культури мальованої кераміки» (цей термін вживали у науковій літературі майже 60 років). Піонером «трипільської археології» у цих краях можна вважати Антонія Шнайдера. Він виявив і ще 1870 року описав поселення у Кошилівцях (нині – Тернопільської області). Отже, культуру за місцем перших знахідок можна було б іменувати й «кошиловецькою».

Ще раніше, 1822 р., виявлено мальований посуд та інші предмети у печері Вертеба поблизу села Більче-Золоте (також на Тернопіллі). Проте лише з 1877 р. новий власник маєтку, князь Леон Сапега почав запрошувати сюди для розкопок археологів, серед яких були А. Кіркор, Г. Оссовський, В. Деметрикевич. Перші дослідники печери були вражені її білими склепіннями та розставленими уздовж стін великих зал посудинами. Деякі з них були вкриті не тільки нашаруваннями гіпсової патини, а й фантастичними, небаченими раніше мальованими орнаментами. У пресі того часу печера дістала назву «Дністровські Помпеї». Нині шедеври із колекції князя зберігаються в Краківському археологічному музеї.

«Буковинську Трою» досліджували поблизу с. Шипинці (неподалік Чернівців) археологи Р. Кайндль і Й. Шомбаті. Ними були виявлені площадки, а також багато мальованого посуду. Колекції цих предметів можна побачити як у європейських музеях (Природничий музей Відня, музеї міст Сучава і Пятра-Нямц у Румунії), так і в Україні (м. Чернівці).

судину із розписом. Дослідник І. Степковський розкопав понад 300 курганів у пошуках поховань кіммерійських царів поблизу сіл Красногірка, Сукляя, Паркани, Тернівка та ін. Археолог знайшов мальовану кераміку і навіть бронзову зброю та багато інших раритетів. Для будівництва поховальних споруд, у яких виявлено ці предмети, було використано велику кількість каміння. Однак ці знахідки спочатку вважали саме могилами загадкових кіммерійців, а мальований посуд – привезеним із Греції! В цьому немає нічого дивного, адже наприкінці XIX ст. вчені були впевнені, що у степах до скіфів (за Геродотом) жив лише один народ – кіммерійці. Ніхто достовірно не уявляв, який саме вигляд вони мали, якими посудом і зброєю користувалися.

Зрозуміло, що наприкінці XIX ст., маючи широкі зв'язки та листування із дослідниками того часу не тільки в Росії, а й за її межами, В. Хвойка не міг не знати про ці відкриття та знахідки, коли створював першу наукову картину трипільського світу, користуючись наявними

**Розкопки трипільської
площадки
експедицією ВУАК,
кінець 20-х років
XX ст. Архів
М. Макаренюча**

**Панорама розкопок
поселення в урочищі
Коломийщина I
Трипільською
експедицією,
1934–1938 рр.
Науковий
архів ІА НАНУ**

на той час даними. Власне, саме в цьому і полягає важливе наукове досягнення вченого.

Згодом, коли з'явилися нові методики досліджень, у так званих узагальнювальних працях В. Хвойку часто критикували за недостатній професіоналізм, недосконалу методику розкопок, поспішність і негрунтовну доказовість висновків. Однак забували, що діяльність дослідника слід оцінювати в контексті саме того часу, коли він працював.

Відносно професійності В. Хвойки, як археолога, то на початку XX ст. у Росії жодний університет не мав кафедри археології. Отже, у величезній країні не було і не могло бути фахівця із дипломом за спеціальністю «археологія». Всі дослідники належали до категорії «практиків». Щодо методики, то у підручниках із польової археології опис порядку дослідження трипільських «пло-

щадок» уперше з'явився вже після смерті В. Хвойки і ґрунтувався, між іншим, на досвіді проведених ним розкопок. Щодо «поспішності» висновків, то за сучасною статистикою «узагальнювальні праці» з археології та давньої історії (побудовані на археологічних джерелах) істотно застарівають упродовж 10–15 років.

Отож, критика В. Хвойки, що лунала у 20–30-х роках XX ст., спізнилася років на 15–20, а повторювати її нині немає сенсу й

поготів. Слід віддати належне наполегливій праці вченого, який, пропрацювавши на ниві археології лише дещо більше 20 років, відкрив, описав та інтерпретував стільки старожитностей, що нині потребувало б участі кількох наукових відділів сучасного Інституту археології.

На початку 20-х років XX ст. з'ясувалося, що трипільська культура була поширена на величезній території й представлена різними типами археологічних пам'яток. У музеях і приватних зібраннях сформувалися значні колекції керамічного посуду, статуеток, зброї, знарядь праці.

Результати досліджень трипільської культури увійшли до узагальнювальних і енциклопедичних праць, що друкувалися не тільки у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі, а й у Відні, Празі, Берліні, Лондоні.

Не дивно, що 1925 р. при Всеукраїнському археологічному комітеті було створено

Розкопки Трипільської експедиції поблизу с. Володимирівка, 1935 р. Науковий архів ІА НАНУ

Залишки площадок, розкопані експедицією Т. Пассек на поселенні с. Володимирівка, 1946 р. Науковий архів ІА НАНУ

Знахідки із розкопок поселення Володимирівка. Уманський краєзнавчий музей, фото 1937 р. Науковий архів ІА НАНУ

Трипільську комісію. Вона мала проводити і координувати нові наукові дослідження. У комісії працювали такі відомі натовді вчені, як М. Біляшівський, С. Гамченко, В. Козловська, П. Курінний, М. Макаренко, М. Рудинський. Комісія проіснувала до початку 30-х років, організувала чимало експедицій, видала збірку наукових праць, розпочала роботу над створенням карти розміщення трипільських пам'яток.

Найбільшим проектом із розкопок трипільських поселень у 30-х роках минулого століття були дослідження поселень в урочищі Коломийщина (I та II) поблизу с. Халеп'я. Розкопки були лише одним із напрямів великої наукової програми з дослідження феномену трипільської культури. Цю програму було розроблено в Києві Інститутом історії матеріальної культури, який згодом було перейменовано на Інститут археології. Перед археологами стояло

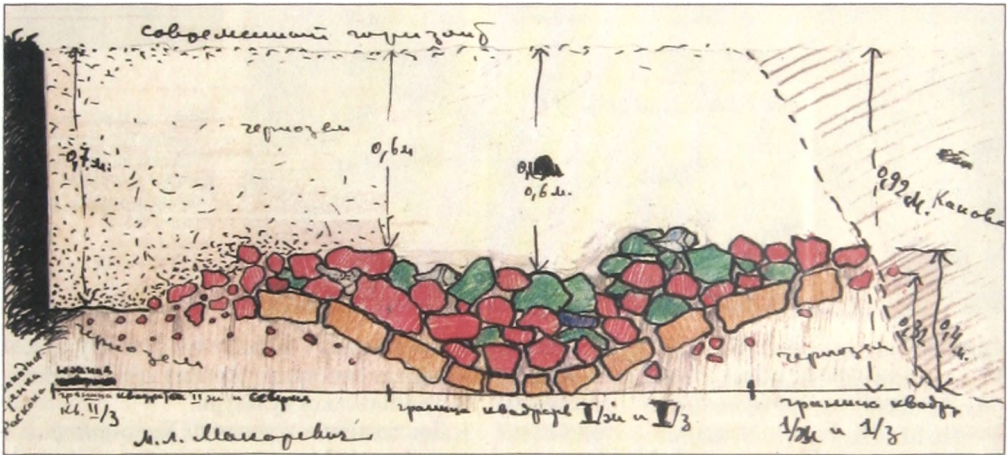
відповідальне і складне завдання: у стислі строки повністю розкопати ціле поселення трипільської культури.

Дослідження в урочищі Коломийщина I тривали з 1934 р. до 1938 р. Фотознімки із панорамами розкопок вражають: у кадрі одночасно кілька розкопів, на яких можна нарахувати десятки робітників у білих хустинках — жінок із сусідніх сіл. Серед них за одягом і заняттям досить легко можна впізнати деяких археологів, які тут працювали. Це начальник Трипільської експедиції С. Магура, науковий співробітник К. Коршак (обидва не доживуть до завершення розкопок, загинуть під час сталінських репресій), відома в майбутньому дослідниця (і засновниця власної наукової школи трипільєзнавства) Т. Пассек, учений і письменник В. Петров, аспірантка Н. Кордиш, знавець класиків марксизму та експерт із трипільського житлобудування Є. Кричевський (загине під

В. Даялєнко на розкопках Червонохутірського могильника, 1951 рік. Архів М. Макаревича

Переріз площадки, дослідженої на ранньотрипільському поселенні Сабатинівка II. Архів М. Макаревича

Ленінградом 1942 року), фотограф і художник М. Макаревич (у майбутньому – археолог і дослідник трипільських поселень). На знімках має бути також письменниця Докія Гуменна, у майбутньому – автор багатьох популярних книг про трипільську культуру і трипільців. Вона працювала кресляркою на розкопці у В. Петрова.

Поселення Коломийщина I справді було розкопане майже повністю. Результати досліджень дали змогу Т. Пассек відтворити (відповідно до історичної концепції того часу) яскраву картину трипільського світу. Вона вважала, що трипільська культура була наслідком «автохтонного розвитку», мала «родові поселення», забудовані по колу «ба-

гатокамерними багатосімейними» житлами. Господарство трипільців трималося на хліборобстві з використанням мотики, а духовне бачення навколишнього світу ґрунтувалося на матріархаті та поширенні «культури плідючості». Ця характеристика залишилася незмінною до початку 70-х років XX ст. Нові археологічні відкриття останніх десятиліть внесли радикальні зміни в розуміння буття та ідеології давніх трипільців.

Слід згадати також, що у 30-х роках було запропоновано кілька схем періодизації трипільської культури, точніше, окремо для культури Трипілья і Кукутень. Т. Пассек поділила культуру трипілья на три періоди, позначивши їх латинськими літерами

А (ранній), В (середній), С (пізній). виділивши всередині етапи, позначені римськими цифрами I і II. У модернізованому вигляді цю класифікацію використовують сучасні дослідники. Є також (і вдосконалюється) періодизація, створена Г. Шмідтом для культури кукутені. Зауважимо, що трипільській культурі в Румунії відповідають одразу три археологічні культури (див. таблицю).

Для зручності та порівняння згадані схеми періодизації (в їх сучасному вигляді) зведено в таблицю, в якій наведено також датування певних культур і етапів (періодів, фаз). Датування археологічних пам'яток за допомогою ізотопних методів чи не щороку приносить нові дані, що змушують дослідників постійно (і часом досить істотно) уточнювати абсолютну хронологію культури, часові межі періодів, фаз та етапів.

Фрагмент
статуетки
раннього етапу
трипільської
культури.
Поселення
Лука-Врубловецька,
розкопки
С. Бібікова.
Фонд
ІА НАНУ

Було виявлено сотні поселень, на десятках із них проведено розкопки. Серед досліджених – найдавніші (на той час) поселення Лука-Врубловецька на Дністрі, Гайворон та Сабатинівка II на Південному

Україна	Румунія		Дати, рр. до н.е.
Етап	Культура	Фаза	
Трипілля А	Прекукутень	II–III	Близько 5400–4600
Трипілля VI	Кукутень	A	4600–4400
Трипілля VI–II	Кукутень	A–B	4400–4200
Трипілля VII	Кукутень	B1	4200–3700
Трипілля CI	Кукутень	B2–3	3700–3200
Трипілля CII	Городіштя–Ербічень		3200–2650

Розмах польових наукових досліджень зростав із року в рік. У міру розширення на захід кордонів СРСР розширювалася і географія експедицій. Їх організували тепер не тільки академічні інститути археології в Києві, Москві, а й їхні філії, університети, педагогічні інститути і навіть музеї. Сформувалися наукові школи. Дослідження 50–70-х років ХХ ст. пов'язані з іменами С. Бібікова, В. Даниленка, Т. Пассек, К. Черниш, Т. Белановської, Т. Попової, М. Болтенка, О. Лагодовської, Ю. Захарка, М. Макаревича, В. Маркевича, М. Шмаглія, Е. Патокової, В. Збеневича, В. Круца і багатьох інших науковців.

Бузі, а також найпізніші – Сандраки, Нова Чарторія, Паволоч, Троянів (на Волині). Відкрито трипільські некрополі поблизу Києва, знайдено всесвітньо відомий Карбунський скарб (у якому були сотні мідних виробів і багато чого іншого). На 1966 р. лише на території України було відомо близько 1000 пам'яток трипільської культури!

У 1971 році вийшов у світ перший том тритомника «Археологія Української РСР», підготовлений Інститутом археології АН УРСР із залученням провідних фахівців України. У ньому було узагальнено результати багаторічних археологічних досліджень давніх епох, серед яких трипільська

культура посіла чільне місце. Водночас 70-ті роки минулого століття стали початком нового етапу дослідження трипілля.

Військовий топограф К. Шишкін відкрив найбільші за площею поселення у межах річки Південного Бугу та Дніпра – трипільські протоміста. На аерофото знімках ці пам'ятки вражали своїми розмірами (200–450 га) та кількістю жителів, що сягала кількох тисяч. Спочатку в це важко було повірити, і минуло кілька років, поки М. Шмаглій організував Трипільську комплексну експедицію, яка розпочала дослідження у Майданецькому. Це була не зовсім звичайна експедиція, адже більшість її працівників три сезони ходили місцем розташування поселення з приладами, а не зі звичайними лопатами. Так, під керівництвом геофізика В. Дудкіна створювався план поселення за допомогою магнітного знімання. Для з'ясування планіграфії поселення і картографування залишків жителів без археологічних розкопок загалом було виконано кілька сотень тисяч магнітометричних вимірів, інтерпретація яких дала змогу виявити понад 1575 об'єктів.

Коли восени 1974 р. дослідник оформив результати у вигляді єдиного плану, учасники експедиції та їхні колеги були вражені побаченням. Перед ними постало величезне (площею близько 200 га) поселення із вулицями, кварталами та великими майданами. Контури кожної споруди були нанесені на план із точністю до 1 м. Тепер археологи мали змогу координува-

ти наступні розкопки із загальним планом поселення. Однак головним результатом магнітометричних досліджень стало те, що вони значно прискорили темпи отримання необхідної для організації розкопок інформації, дали можливість оминати десятиліття, а може й сотні років суто археологічних досліджень. Адже розкопати поселення площею 2 км² можуть лише кілька поколінь археологів...

Дослідження в Майданецькому ознаменували новий етап у комплексному вивченні трипільської культури із застосуванням не тільки класичних прийомів археології, а й методів природничих наук. 80-ті – початок 90-х років ХХ ст. можна без перебільшення вважати золотим віком досліджень трипільської культури. Тоді діяла Трипільська експедиція, що розкопувала поселення-протоміста у межах річки Південного Бугу та Дніпра. Розкопки велися майже в усіх регіонах поширення трипільської культури – від Верхнього Дністра на північному заході до Дніпра на сході та узбережжя Чорного моря на півдні.

За результатами матеріалів розкопок та їх наукового опрацювання було складено сучасну картину трипільського світу, що постане перед читачем у наступних розділах. Умовно вона має три виміри: музейний – старожитності, що зберігаються у численних музеях, польовий – місця розташування пам'яток трипільської культури, де ці раритети було знайдено, а також науково-дослідний, втілений у звітах та публікаціях.

Музейний вимір Трипілля

2

До музейного виміру Трипілля потрапити значно простіше (звичайно, за бажання), ніж на археологічні розкопки і, можливо, у певному сенсі навіть цікавіше. Адже саме в музеях зібрано величезну кількість раритетів, пов'язаних із трипільською культурою, знайдених як під час розкопок, так і випадково. Лише у Національному музеї історії України таких експонатів близько 70 тисяч. На території України трипільські старожитності експонуються в 17 областях у кількох десятках музеїв – від обласних до сільських. Не менше знахідок зберігається у фондах Інституту археології НАН України і вищих навчальних закладів, що проводили археологічні розкопки. Деякі з них також мають власні музеї. Нарешті, існують приватні колекції, експонати з яких також можна побачити на виставках. Є трипільські зібрання і за межами України. Щоправда, далеко не завжди вони виставлені в експозиції, а здебільшого демонструються на тематичних виставках або в Інтернеті.

Розпочнемо подорож із Національного музею історії України. У 1993 р. тут було розгорнуто виставку «Дивосвіт Трипілля», де і досі можна побачити близько 300 трипільських раритетів*. Відкривають виставку знахідки, зроблені ще В. Хвойкою, зокрема поблизу с. Трипілля, його малюнки, виконані під час розкопок. Невелика експозиція містить перлини музейної колекції – керамічний посуд з усіх територій, колись заселених трипільцями, унікальні статуетки – «портрети» творців цієї цивілізації, керамічні моделі будівель, зброю, прикраси.

Експонати розповідають про життя і побут, господарство, нарешті, про їхніх сусідів. Музейне зібрання трипільських раритетів могло б заповнити не одну залу, але музей має показати й інші епохи. Хіба що колись експозиційну площу розподілятимуть пропорційно тривалості того чи іншого історичного періоду – от тоді трипільці з їхньою майже тритисячолітньою історією займуть більше місця, ніж уся наступна історія аж до наших часів.

В Археологічному музеї Інституту археології НАН України для експонатів трипільського періоду відведено лише чотири вітрини. Однак тут репрезентовано всю історію трипільського світу – від появи (знахідки із поселення Бернашівка на Дністрі) до зникнення (предмети з Червонохутірського могильника; нині це територія Києва). Тут також чимало унікальних знахідок, серед них – керамічна модель двоповерхової споруди, керамічні сани,

* Останній (2010) рік тривають розмови про нову експозицію.

Фрагмент виставки
«Дивосвіт Трипілля»
в експозиції
Національного музею
історії України

Посудина
із розкопок
В. Хвойки.
Національний музей
історії України

Трипільські
старожитності
з приватної колекції
«ПЛАТАР» на виставці
в Києві, 2003 р.

зброя трипільців, зокрема кам'яні сокири-молоти та леза мідних кинджалів. Поруч із вітринами стоять величезні посудини для зберігання різних припасів. Серед них вирізняється розмірами (заввишки 1 м) зерновик, знайдений під час розкопок поселення Гребені на Дніпрі.

У музеї виставлено лише незначну частину знахідок, виявлених ученими Інституту археології за останні 60 з лишком ро-

ків. У наукових фондах зберігається тисячі посудин, сотні тисяч фрагментів керамічних виробів та інших знахідок. Десятки тисяч старожитностей передано до різних музеїв України, де завдяки цьому створено цікаві експозиції.

Нарешті, у Києві у 2003–2008 рр. експонувалися трипільські старожитності з приватної колекції «ПЛАТАР». Серед них є унікальні керамічні моделі будівель, посуд, статуетки з різних регіонів і періодів Трипілля. Така кількість раритетів, доступних для одночасного огляду, виставлена далеко не в кожному музеї.

Неподалік від Києва знаходиться те саме Трипілля, що дало назву археологічній культурі. Це, мабуть, єдине село в Україні, де створено обласний археологічний музей. Дах музею прикрашають керамічні статуї, створені в стилі трипільської пластики. Музей невеликий, має лише три зали, але одну з них відведено для експонатів трипільської культури. Ця зала нагадує давнє святилище. Біля дальньої від входу стіни ніби висить у повітрі зображення Великої Богині – копія «Троянівської Венери» розміром у людський зріст (автор – Євгенія Кравченко).

У вітринах музею – експонати, знайдені під час розкопок, які проводив музей власними силами, є експонати, надані Інститутом археології України (походять із розко-

**Київський
обласний
археологічний
музей
у с. Трипілля**

**Експозиція,
присвячена
трипільській
культурі
в обласному
археологічному
музеї с. Трипілля**

пок у Подніпров'ї та Побужжі), а також колекція старожитностей, передана фондом «Культурна спадщина України». За останні роки експозиція поповнилася трипільськими «біноклями», покришками, грушоподібними посудинами із заглибленим орнаментом. Це знахідки з частково зруйнованого трипільського поселення, ґрунт із території якого вивозили на газони та квітники.

Обласний археологічний музей має філію у місті Ржищів, де експонуються знахідки із розкопок трипільських поселень в урочищі Ріпниця. Дослідження проводять експедиції, очолювані працівниками Інституту археології. І той, хто побуває у Ржищеві влітку, може ці розкопки побачити. У центрі міста 2003 р. було відкрито пам'ятник на честь трипільської цивілізації. Це чотириметрова біноклеподібна посудина, що ніби висить у повітрі над хрестоподібним вітарем, викладеним із сірого граніту. «Бінокль» навіть прикрасив герб міста. Можливо, перед нами – перший приклад використання трипільських артефактів у сучасній українській геральдиці.

Із високих ржищівських пагорбів за гарної погоди на схід від Дніпра можна побачити околиці міста Переяслава-Хмельницького. Тут було відкрито перший в Україні музей трипільської культури. Він входить до складу Національного історико-

етнографічного заповідника «Переяслав». Музей має лише три зали, але у них можна не тільки побачити цікаве зібрання трипільського посуду, статуеток, що презентують трипільську культуру різних регіонів України, а й ознайомитися з історією їх відкриття, побачити фото та документи багатьох дослідників Трипілля. Серед них – засновниця музею Тамара Мовша.

Трипільські експонати можна зустріти і в інших музеях цього заповідника, наприклад, у Музеї хліба. Тут виставлено унікальну посудину – зерновик, на якій зображено, як вважають деякі дослідники, давній «татанок урожаю». Крім того, в архітектурному

Пам'ятник
на честь
трипільської
цивілізації
у м. Ржищів

Музей
трипільської
культури
у Переяславі-
Хмельницькому,
фрагмент
експозиції

музеї демонструються залишки трипільського житла, перевезені сюди з місця розкопок. Поки що це чи не єдиний приклад музеєфікації трипільської площадки.

Повернемося на правий берег Дніпра, до Черкаської області. Уже в Каневі в музеї нас зустрінуть трипільські знахідки, зроблені як у районі, так і безпосередньо на території міста. В обласному центрі, в Черкасах, краєзнавчий музей знайомить із трипільським минулим краю. Воно багате, адже на території області відомо близько трьох сотень поселень, а серед них – най-

більші в Україні! Деякі експонати походять із розкопок ще 20–30-х років ХХ ст. Проте більша частина експонатів передана експедиціями Інституту археології, що працювали на території області. Це керамічні вироби і статуєтки з найдавнішого в області поселення Гребенюків Яр, знахідки з трипільських протоміст поблизу сіл Веселий Кут, Доброводи, Майданецьке, Тальянки. В експозиції демонструється діорама майданецького поселення.

Саме поселення розташоване за 8 км від автомагістралі Черкаси – Умань. Із високого берега річки Тальянки відкривається велична панорама полів, на яких п'ять із половиною тисячоліть тому стояв один із мегаполісів Старої Європи. Діораму цього

поселення можна побачити у сільському музеї, розміщеному в старій школі.

Подорожуючи до Умані, між селами Тальянки та Легедзине перетинаємо місце розташування найбільшого в Україні поселення трипільської культури. Його площа – майже 450 га. Колись (приблизно в середині IV тис. до н.е.) воно налічувало майже три тисячі будівель! Уже понад 25 років кожного літа тут веде розкопки експедиція Інституту археології під керівництвом В. Круца. У Легедзині є центр обласного заповідника «Трипільська культу-

ра». До його музею нині передають зроблені тут знахідки. В колекції зібрано чимало архітектурних деталей давніх споруд. Поблизу музею, за матеріалами проведених раніше розкопок, зведено реконструкції кількох трипільських будівель.

Заповідник опікується найбільшими трипільськими поселеннями Черкащини.

Кубки з трипільського поселення Петрени. Розкопки Е. Р. фон Штерна. Зібрання Одеського археологічного музею НАН України

Дослідження курганів в Усатовому. Розкопки

О. Лагодовської, 1940 р. Науковий архів ІА НАНУ

Серед них, крім згаданих Майданецького і Тальянок, Доброводи (250 га), Глибочок (150 га), Веселий Кут (150 га), Вільховець (110 га), Косенівка (120 га) та ін. У заповіднику планується спорудити реконструкції жител на поселенні Тальянки.

Умань відома своїм казковим парком «Софіївка», відвідувачі якого і не підозрюють, що в місті є один із найстаріших (і колись найбагатших) в області краєзнавчих музеїв. Уже в 20–30-х роках ХХ ст. тут було зібрано першокласні колекції трипільських старожитностей, адже співро-

бітники музею проводили власні розкопки і працювали в експедиціях, які приїжджали з Києва.

Однак у роки Другої світової війни музей було пограбовано. У списку втрачених експонатів близько 2000 позицій становлять трипільські раритети. Частина з них по війні повернулася в Україну, але потрапила вже не до Умані, а до Національного історичного музею в Києві, де й «прижилася». Серед них – унікальна керамічна модель трипільського святилища із поселення Володимирівка. А деякі трипільські знахідки й понині знаходяться в Німеччині. Нещодавно німецький колега надіслав авторові фото кількох фрагментів посуду із шифрами експе-

диції, що вела розкопки у Володимирівці в 1939–1940 рр. Ці фрагменти прихопив, як сувенір на згадку, один із солдатів Рейху, який, ставши згодом професором, викладав у Йенському університеті.

Співробітники музею зуміли зібрати нову колекцію вже у повоєнні роки. Нині в експозиції можна побачити цікаві статуєтки, на які такий багатий цей край. Особливо вражають портретні. Останнім часом додалося експонатів завдяки реконструкції автомагістралі Київ–Одеса. Проте будівництво проводилося з цинічним пору-

Стела із Усатова.
Експозиція
Одеського
археологічного
музею НАН України

Скарб прикрас
із трипільського
поселення Цвіклівці.
Археологічний
відділ заповідника
у Кам'яниці-Подільському

шенням вітчизняного пам'яткоохоронного законодавства. Археологів навіть не запросили наглядати за земляними роботами, не те щоб провести розкопки. Працівники музею рятували трипільські посудини з-під коліс землерийної техніки та із розвалів ґрунту на узбіччі траси.

У Вінницькій області найбільша трипільська колекція знаходиться в обласному краєзнавчому музеї. В її експозиції трипільля займає кілька вітрин. Однак того, що є у фондах, вистачило б на цілий музей. Адже співробітники музею під керівництвом директора, а згодом – викладача місцевого університету І. Зайця, а потім і його учнів, багато років вели розкопки на різних поселеннях Побужжя (Кліщів, Ворошилівка, Цвіжин та ін.). Так з'явилися в експозиції керамічна модель будівлі на високих опорах, численні «біноклі», статуєтки тварин, поставлені на коліщата (рідкісне свідчення вірогідності існування у трипільців колісного транспорту), не кажучи вже про різноманітний посуд з мальованим та заглибленим орнаментами.

На півдні України в містах Одесі та Херсоні є археологічні музеї, засновані ще у XIX ст. Історія створення трипільського зібрання Одеського археологічного музею налічує вже понад 100 років. Воно започатковане знахідками з розкопок поблизу с. Петрени, які проводив тогочасний директор музею, відомий дослідник та знавець античних старожитностей Е. Р. фон Штерн. Пізніше колекція поповнювалася знахідками із поселення та курганів по-

близу с. Усатове (Великий Куяльник під Одесою).

Такого зібрання «усатівської» культури немає в жодному іншому музеї. У 50-х роках минулого століття музей організував кілька експедицій, які вели розкопки на півночі області, межі якої збігаються із кордоном між природними зонами – Лісостеп і Степ. Тут було досліджено ранньотрипільське селище Олександрівка, а також більш пізні пам'ятки із мальованим посудом. З кінця 60-х років чимало знахідок було передано до музею експедицією Інституту археології, яка досліджувала кургани у зоні будівництва зрошувальних систем. Це третя за величиною в Україні колекція трипільських старожитностей – понад 34 000 одиниць зберігання.

Херсонський обласний археологічний музей створений на базі більш раннього археологічного музею, заснованого в 1890 р. У ньому демонструвалися колекції трипільського посуду та статуєток з давніх курганів. Під час війни ці експонати було вивезено до Німеччини. Повернулися вони лише через 50 років і зайняли місця у вітринах. Зокрема – амфора з кургану №8 біля с. Білозірка, знайдена Г. Садовським, статуєтка жінки-змії з Красногірського кургану та інші, не менш цікаві вироби доби пізнього Трипілья.

Трипільський вістар
в експозиції
археологічного
відділу заповідника
у Кам'янці-Подільському

Реконструкція
житла культури
Кукутень.
Археологічний
музей у м. Бакеу
(Румунія)

Далі наш шлях повертає знову на північ, до р. Дністер. Почнемо з археологічного відділу Кам'янець-Подільського заповідника, експозиція якого помітно відрізняється від традиційних.

Заходячи до зали, ми ніби потрапляємо до трипільського житла. Зліва – піч, лава під стіною, заставлений статуетками та іншими культовими речами вістар.

Справа – господарська частина, де можна побачити різноманітний трипільський реманент: від сокир, мотик і зернотерок до вертикального ткацького верстата. На грубій лаві у «хаті» лежить горщик, з якого випадають намиста та інші прикраси, зокрема мідні. Це частина скарбу, знайденого поблизу с. Цвіклівці ще в 60-х роках ХХ ст. Інша частина експонується у Національному музеї історії України. Спочатку скарб виявили місцеві жителі та передали до м. Кам'янця-Подільського. Згодом на цьому місці побувала експедиція із Києва і завершила розкопки залишків жител, виявила майстерню з виготовлення прикрас і навіть поховання.

На шляху з Кам'янця-Подільського до Чернівців, біля мосту через Дністер знаходиться село Жванець. На його околиці,

на мису при злитті двох річок, експедиція Т. Мовші дослідила рештки трипільської фортеці, укріпленої валами та ровами, а також поселення ремісників-гончарів. Там було виявлено, між іншим, рештки декількох двоюрусних гончарних горнів. Це місце можна роздивитися з валів середньовічної фортеці.

В обласному археологічному музеї в Чернівцях початок трипільському зібранню було покладено ще у ХІХ ст. під час розкопок у Шипинцях, згадуваній нами

Діорама в експозиції печери Вертеба (поблизу с. Більче-Золоте, Тернопільська область)

побачити зібрання портретних статуєток. Експозицію доповнюють монументальні фрески, на яких зображено реконструйовані В. Маркевичем сцени із життя трипільців – оранку, збирання врожаю, виготовлення посуду. Неподалік знаходиться Національний музей історії та археології Молдови. Там було лише кілька вітрин із трипільськими знахідками. Тепер, коли академічний музей увійшов до складу Національного, можна чекати на появу нової експозиції, багатой на унікальні знахідки, адже до об'єднаного музею увійшли ще й величезні наукові фонди, зібрані за останні понад 60 років розкопок на території Молдови.

У багатьох містах Румунії – Бухаресті, Ясах, Клужі, Пятра-Нямц, Сучаві, Бакеу – можна ознайомитися із зібраннями знахідок із розкопок поселень культури Кукутень – західної частини Трипільського краю. У Пятра-Нямці облаштовано два музеї – археологічний (тут раритети культури Кукутень виставлено у восьми залах), а також Музей мистецтва Кукутень. У ньому зібрано твори кукутенського мистецтва, надані вісьмома державними музеями і приватними колекціонерами. Наприкінці минулого століття кукутенські старожитності експонувалися на виставці в Афінах, на всіма визнаній прабатьківщині Європейської цивілізації. Виставка мала назву «Остання велика цивілізація мідного віку в Європі» й справила велике враження на відвідувачів. Справді, багатство форм, поліхромні розписи посуду поселень культури Кукутень вражають не тільки красою, а й певною відмінністю до звичних нам стилів декору, поширених у трипільському світі. Воістину невичерпне розмаїття прадавнього краю між Карпатами і Дніпром!

На Тернопільщині також відомо чимало трипільських поселень. Лише в Борщівському районі їх кілька десятків. У м. Борщів є музей, у якому представлено знахідки переважно із розкопок, проведених під керівництвом М. Сохацького.

«Придністровській Трої». На території області знайдено понад 300 трипільських пам'яток (чи не найбільше в Україні). У 50-х роках ХХ ст. сюди передали знахідки із розкопок ранньотрипільського поселення поблизу с. Зенківці, яке досліджувала експедиція під керівництвом К. Черниш. У цій колекції лише фрагментів статуєток налічується кілька сотень. Багато надходжень до музею було і за рахунок випадкових знахідок.

Рухаючись із Буковини на південь, потрапляємо до Молдови. Тут найбільші зібрання трипільських старожитностей сконцентровано в музеях Кишинева. У Краєзнавчому музеї можна побачити речі із знаменитого Карбунського скарбу – мідні бляхи і браслети, сокири, вироби із середземноморських черепашок та інші цінні (за мірками тих часів) речі, надійно сховані у землі жителями одного з трипільських селищ майже сім тисяч років тому. В цьому самому музеї можна оглянути унікальні посудини, на яких зображено жертвоних тварин та самих трипільців. У академічному музеї можна ознайомитися із матеріалами, що презентують усі періоди розвитку трипільської культури,

Реконструкція
трипільського житла
в експозиції
Тернопільського
обласного
красназнавчого музею

Трипільські
старожитності
в експозиції
Львівського
історичного музею
(пл. Ринок, 2)

Виставлено яскравий мальований посуд із поселення поблизу с. Глибочок (Тернопільська область), а у нижній частині вітрини можна побачити розріз розкопу, трипільської площадки під час досліджень. Є тут і діорама знаменитої печери Вертеба. Над діорамою розміщено великий горщик і миску. Горщик було знайдено під час розкопок неподалік від входу до печери. Можливо, це сліди жертвопринесення. А миску знайдено в одному із нововиявлених печерних ходів, який був настільки вузький, що його довелося розширювати – тільки так вдалося витягти цей артефакт на поверхню.

У вітрині біля макета можна також побачити кістяну пластину у вигляді стилізованої голови бика. У світі відомо лише три подібних вироби, що, ймовірно, прикріплювалися до одягу трипільських жерців або вождів. Одна пластинка зберігається у Борщеві, дві інші – в Краківському археологічному музеї. До Кракова вони потрапили в колекції князя Леона Сапеги, який заповів її місцевій Академії наук.

Нині співробітники музею, як і сто років тому, ведуть відвідувачів підземним маршрутом печери Вертеба. Завдовжки він

сягає кількох сотень метрів. Чимало зусиль було витрачено, щоб розчистити завалені землею проходи. Тепер екскурсанти вільно можуть пройти до зали, де влаштовано експозицію – діорама з фігурами трипільців. Поруч – копії посудин, знайдених колись у печері. А в сусідніх ходах можна побачити трипільські горщики та інші предмети, виявлені під час підземних розкопок в останні роки. Археологи вирішили не виносити їх на поверхню, а показати у такому вигляді, як їх було знайдено. Є у печері й стіна з автографами відвідувачів. Найдавніші написи зроблено ще у XIX ст. – німецькою, польською та іншими мовами. За час, що минув, ці написи вкрив прозорий шар гіпсу. Тепер вони, ніби під склом у музейній вітрині, створеній самою природою.

Неподалік від печери в с. Більче-Золоте зберігся старовинний парк, на території якого колись проводилися розкопки трипільських поселень. І досі господарі сусідніх садиб при проведенні земляних робіт натрапляють на рештки трипільських жител, а то й на залишки керамічних майстерень.

Палац та інші будівлі, де знаходилася колекція князя Леона Сапеги, не збереглися.

Виставка трипільської колекції князя Леона Сапегі у Краківському археологічному музеї (Польща), 2001 р.

Пластина у вигляді голови бика із зображенням фігури жіяки. Печера Вертеба, із колекції князя Леона Сапегі. Краківський археологічний музей (Польща)

Уцілів лише фамільний склеп з гербом колишніх власників маєтку.

Обласний краєзнавчий музей у Тернополі має зібрання трипільських знахідок, переважно із розкопок, які проводили археологи зі Львова. У музеї представлено багато цікавих предметів побуту й пластики та відтворено фрагмент трипільського житла.

На північ від Тернополя знаходиться місто Збараж. Там, у середньовічному замку, є дві експозиції, пов'язані з трипільською культурою. Перша – це частина невеликої зали, в якій загалом розміщено археологічні експонати різних періодів. Друга – спеціальна виставка, присвячена дослідженням поселення трипільських ремісників, які видобували на Волині кремінь та виготовляли з нього знаряддя праці та зброю. Саме поселення розташоване неподалік Збаража, навпроти с. Бодаки, над

широкою долиною р. Горині. Тут щороку працює археологічна експедиція під керівництвом дослідниці із Санкт-Петербурга Н. Скакун. З експозиції можна дізнатися не тільки про життя мешканців давнього селища, а й про давню технологію обробки кременю.

У Івано-Франківську трипільські старожитності можна побачити у двох музеях – обласному краєзнавчому та музеї археології Прикарпаття. В обласному краєзнавчому музеї в кількох вітринах виставлено предмети, знайдені під час розкопок поселення поблизу с. Назвисько, які проводила ще у 50-х роках експедиція під керівництвом К. Черниш. Більша частина знахідок із розкопок знаходиться у запасниках музею, розміщених у годинниковій вежі старої ратуші.

Є у цьому музеї скарб пластин із кремем, знайдений на території міста під час будівельних робіт. Предмети, що складають скарб, подібні до тих, що виробляли майстри з поселення Бодаки. Можливо, у трипільські давні часи торговельні шляхи пов'язували Прикарпаття і Волинь. Цікаво, що через Прикарпаття волинський кремінь потрапив далі на захід – аж на територію сучасної Словаччини, де місцеві племена використовували його для виготовлення довершених знарядь праці і навіть клали у поховання як коштовність нарівні з мідними та золотими виробами.

Музей археології Прикарпаття знаходиться в Івано-Франківську при Університеті ім. В. Стефаника. Його відвідують передусім студенти, які вивчають історію. До речі, самі ж студенти і поповнюють його новими експонатами, працюючи щороку в археологічних експедиціях під час літньої практики. У музеї влаштовуються тематичні виставки.

Від Івано-Франківська недалеко до заповідника «Давній Галич». На давньому городищі у с. Кринос є невеличкий музей, у якому знайшлося місце і для експонатів трипільської культури. Адже на території заповідника відомо кілька поселень трипільців, а на одному із них, що поблизу с. Більшівці, вже кілька років працює

міжнародна археологічна експедиція під керівництвом відомого дослідника знакових систем та протописемності трипільля Т. Качука. Завдяки роботі експедиції експозиція музею поповнюється щороку. Тут є посуд різних етапів трипільської культури, вироби з кістки та рогу, знаряддя праці з кременю та каменю, навіть реконструкції жител і частини трипільського поселення.

Рухаючись далі на північний захід, потрапляємо до Львова. Вже на початку ХХ ст. тут було кілька музеїв із трипільськими старожитностями. Нині більша частина фондів цих музеїв сконцентрована у Львівському історичному музеї, в експозиції одного з будинків на площі Ринок. У старовинних шафах експоновані посуд, статуетки, давні знаряддя праці з поселень Бучач, Заліжики і Кошилівці (пам'ятаєте – це саме те поселення, з якого, можливо, починалися розкопки трипільських старожитностей в Україні). Експонати музею часто «подорожують» виставками за межами України, зокрема – до Польщі.

У Львові в Інституті суспільних наук НАНУ діє відомчий археологічний музей. Він створений працівниками відділу археології. Є у музеї меморіальний відділ, де зібрано відомості про археологів, зокрема й про тих, які досліджували трипільські пам'ятки на заході України, а також зразки експедиційного спорядження та інструментів різних років. Традиційний вітрин у цьому музеї майже немає. Речі розвішані або розставлені серед відтворених фрагментів давніх споруд. Тут можна побачити знахідки із поселень різних культур, що були сусідами трипільців у різний час.

Не менш цікаві трипільські артефакти зберігаються в Польщі у Краківському археологічному музеї. Саме там знаходиться колекція князя Леона Сапегі, зібрана під час розкопок у його володіннях на Тернопільщині. За заповітом, це зібрання має бути доступним для всіх науковців. І ця умова неухильно виконується й донині. Кілька років тому «інтернаціональна команда» археологів із Польщі та України підготувала до видання опис цього унікального зібрання, зроблений на сучасному науковому рів-

Вітрина із трипільськими старожитностями у Державному історичному музеї (Москва, Росія)

ні. У колекції лише реставрованих посудин понад три сотні, а ще є 900 ящиків із фрагментами посуду, понад 200 статуеток, знаряддя праці, зброя, прикраси. Одна із перлин колекції – вирізана з кістки пластина у вигляді голови бика, на якій накреслене зображення жіночої фігури. Час від часу речі з колекції експонують на виставках в тому числі й у інших містах.

У Національному археологічному музеї Варшави ще з 30-х років минулого століття зберігаються знахідки, зроблені археологом М. Гімнером на трипільських поселеннях поблизу сіл Попудня та Пеньожкове неподалік Умані. Нині в експозиції музею виставлена відома багатьом фахівцям модель житла, що походить із трипільського поселення поблизу с. Попудня.

До Віденського Природничого музею найпростіше потрапити за допомогою Інтернету. Коли західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорської монархії, археологи з Відня вели розкопки у Галичині. У Віденському музеї знаходяться колекції із розкопок поселення Шипинці, а також скарб із Городниці-Городища. Докладну публікацію знахідок із розкопок в Шипинцях зробив ще у 30-х роках ХХ ст.

видатний діяч української культури, археолог О. Кандиба (Ольжич). Цю працю було перекладено українською мовою і видано в Чернівцях у 2004 р.

У довідниках з археології західних областей України можна прочитати, що трипільські старожитності, знайдені під час археологічних розкопок 20-х років ХХ ст., потрапили до зібрання Британського музею у Лондоні та інших музеїв Великої Британії. Це, мабуть, найбільш західні координати музейного світу Трипілля. На сході таким місцем можна вважати столицю Росії. У Державному історичному музеї на Красній площі можна побачити вітрину з трипільськими експонатами. В. Хвойка продав свого часу цьому музею дещо із своєї колекції – предмети з розкопок поблизу Трипілля, Верем'я, Шербанівки, Стайок (тоді ДІМ був ще Імператорським Російським музеєм). Однак трипільську збірку цього музею започаткував ще знаменитий російський художник В.М. Васнецов, коли подарував йому знахідки, придбані у В. Хвойки після розкопок на Кирилівській вулиці в Києві.

Дарувала трипільські старожитності музею і графиня П. Уварова. Музей також фінансував розкопки В. Хвойки поблизу с. Крутобородинці (сучасна Хмельницька область), звідки був привезений відомий артефакт – посудина з мальованим зображенням жертвних тварин. За радянських часів частину знахідок із розкопок в Україні передавали музею експедиції Інституту археології АН СРСР.

На півночі Росії трипільські старожитності є у музеях Санкт-Петербурга, насамперед в Ермітажі. Ще до Імператорського Ермітажу потрапили трипільські посудини, розкопані М. Якимовичем поблизу с. Стара Буда на Черкащині. Були тоді й інші придбання, адже щороку ті археологи, які працювали на «казенних», тобто державних, землях, мали представляти імператору найкращі знахідки та їхні описи. Ермітаж мав право на першочергове придбання раритетів, закріплене законодавством. Не раз пакував свої знахідки для

таких оглядин і В. Хвойка. За радянських часів музей поповнювали вже експедиції археологів із Ленінградської філії Інституту археології АН СРСР та інших установ. В Україні працювали С. Бібіков, Т. Полова. Так, до Петербурга потрапили знахідки із ранньотрипільського поселення поблизу с. Лука-Врубловецька, багатощарового поселення Поливанів Яр.

Частина трипільських старожитностей зберігається в іншому петербурзькому музеї – знаменитій Кунсткамері (Музей антропології та етнографії). Там є також знахідки з розкопок на території Молдови – із поселення Раковець.

Те, що трипільські колекції є нині у найвідоміших музеях Європи (від Москви і Санкт-Петербурга до Відня і Лондона), свідчить передусім про величезний інтерес фахівців із світовим ім'ям, які свого часу комплектували музейні зібрання, до цієї давньої культури. Вони вважали Трипілля гідною складовою багатобарвного полотна світової культурної спадщини. І саме завдяки тому, що поза межами України нині опинилася така кількість трипільських раритетів, світ краще і більше знатиме і про трипільців, і про Україну. Розуміючи і знаючи, що найкращі й найцікавіші знахідки зберігаються в нашій країні, багато людей матимуть бажання приїхати і побачити їх тут. А українці мають докладати зусиль для того, щоб не лише збирати відомості про накопичені поза межами країни культурні цінності, дотичні до історії краю, а й робити все для того, щоб вони були відомі на Батьківщині. Шляхів для цього багато: це і науки до дослідження, і виставки, і публікації, розраховані на широкий загал.

Для того, щоб описати всі музейні зібрання трипільських старожитностей та приділити достатню увагу їх перлинам, історії їх знаходження, можливо, потрібне окреме видання. Однак означені навіть у стислому викладі координати музейного виміру Трипілля допомагають усвідомити його багатство та різноманіття.

Трипільці – звідки вони?

3

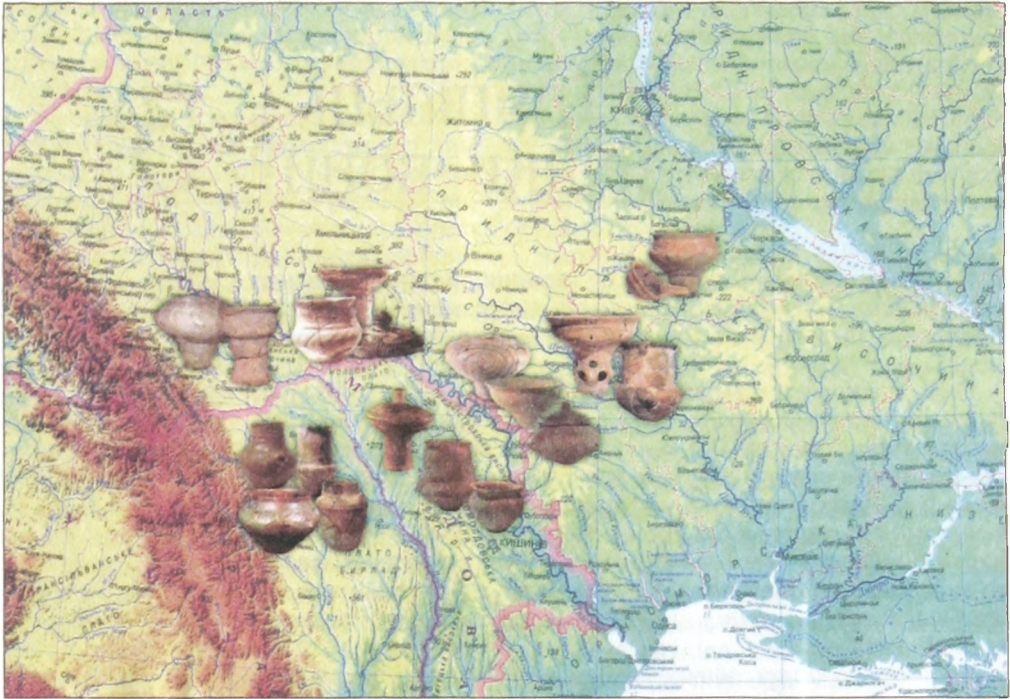
Із самого початку досліджень це питання опинилося у центрі уваги вчених і завжди було (й лишається) предметом палких дискусій навколо ключової теми: трипільці – «мігранти» чи «автохтони»?

Одна з найоригінальніших (і мало відомих нині) гіпотез щодо походження трипільської культури належить В. Хвойці. Вуже згадуваний тут доповіді на XI Археологічному з'їзді дослідник зробив спробу сформулювати тезу про походження трипільців, згідно з якою їхні предки прийшли у наш край з території, вкритої нині хвилями Егейського моря! Про цю гіпотезу, мабуть, забули або не надали їй належної ваги – занадто фантастичною вона видавалася впродовж тривалого часу. А дарма. Адже ця гіпотеза майже на сторіччя передувала такій популярній нині темі, як «Чорноморський Потоп».

Йдеться про катастрофічне наповнення басейну Чорного моря внаслідок прориву перемички на Босфорі, що стримувала води Середземного моря. Внаслідок цього Чорне море перестало бути прісноводним озером та набуло знайомих нам обрисів. Утворилося Азовське море. Під воду пішла ціла країна, територією із сучасні Одеську, Херсонську і Запорізьку області разом узяті. Рівнини цієї країни із субтропічним кліматом перерізали повноводні Дунай, Дністер і Дніпро, Південний Буг, Дон і Кубань. Над нею здіймалися не тільки Кримські гори, а й «місцевий Олімп», вершина якого і нині височить над водами Чорного моря. Це острів Зміїний, священний для давніх народів (зокрема еллінів та скіфів) – володіння могутнього Ахілла Понтарха. Благословенні краї навколо, вірогідно, населяли численні племена хліборобів. Були зведені сотні селищ, можливо, чимось подібних на знаменитий Чатал-Гюк в Анатолії – найбільше поселення планети, що існувало вже у VIII–VII тис. до н.е.

Останнім часом написано чимало наукових і популярних книжок на цю тему. У цих працях наведено різні можливі дати «чорноморського потопу». Спочатку вважали, що він відбувся приблизно між 5700–5500 р. до н.е. У такому разі потоп стався майже напередодні утворення трипільської культури, що увібрала в себе ознаки кількох своїх попередниць доби неоліту. Всі народи могли бути біженцями із земель, що перетворилися на морське дно. Якщо ж виходити з іншої дати, близько 6700 р. до н.е., то катастрофа сталася задовго (понад 1000 років) до появи трипільців у Прикарпатті, у часи, коли в Європі тільки-но дізналися

Фрагмент шкільної частини антропоморфної фруктовниці. Поселення Лука-Врубловецька, близько 4800–4700 рр. до н.е. Розкопки С. Бібікова. Археологічний музей ІА НАНУ

Гостродонна посудина буго-дністровської культури. VI тис. до н.е. Розкопки В. Даниленка. Фонди ІА НАНУ

про те, що таке хліборобство і тваринництво. Крім того, називають і більш ранні дати потопу. Водночас усі фахівці, котрі досліджують тему «чорноморського потопу», сходяться в одному: ця подія цілком

могла дати сильний поштовх розвитку цивілізації на Європейському континенті.

Як би там не було, а дискусії щодо походження трипільців тривалий час вирували без урахування «потопної» гіпотези

Карта поширення пам'яток раннього періоду Трипільля А – Прекукутень

Посудина із кавельованим орнаментом. Поселення Грешівка, близько 4700–4600 рр. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Культова посудина. Трипілля А. Поселення Сабатинівка II, близько 5100–5000 рр. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Фрагмент посудини із урізним орнаментом. Трипілля А. Поселення Бернашівка, близько 5400–5300 рр. до н.е. Розкопки В. Збеновича. Наукові фонди ІА НАНУ

Верхня частина статуетки. Трипілля А. Поселення Бернашівка, близько 5400–5300 рр. до н.е. Розкопки В. Збеновича. Археологічний музей ІА НАНУ

В. Хвойки. Однак перші археологічні матеріали, що дали фактичне підґрунтя для певних висновків, з'явилися лише у 40–50-х роках ХХ ст. Саме тоді експедиція Інституту археології АН УРСР упродовж кількох років вела на Середньому Дністрі розкопки частини поселення, вже майже знищеного швидкою течією цієї ріки. Поселення дістало назву Лука-Врубловецька. Нині на цьому місці водосховище. Так що гіпотеза про «чорноморський потоп» виявилася певною мірою пророцтвом, принаймні стосовно найдавніших пам'яток трипільської культури. Майже всі поселення раннього Трипілля з відомих нині на берегах Дністра та Південного Бугу поховані під водою!

Дослідник Луки-Врубловецької – С. Бібіков – видав фундаментальну монографію. Він мав досвід розкопок пам'яток кам'яного віку. Складається враження, що рештки трипільського поселення, його численні нашарування археолог прочитав, як надзвичайно змістовну та цікаву книжку. Тому його висновки щодо походження, зокрема повсякденного життя давніх трипільців привертають увагу й нині, майже через 60 років.

У ті часи, коли працював С. Бібіков, усі (або майже всі) радянські археологи одноставно стояли на позиції, що всі археологічні культури, відомі на території СРСР, могли сформуватися винятково на тих територіях, де були знайдені. Отож, і С. Бібікову довелося писати про якесь «місцеве населення», нащадків аборигенів доби палеоліту, від яких трипільці успадкували

вміння розколювати кремій та рити землянки і, звичайно, полювати та рибалити.

Дещо інший погляд на походження трипільців мав відомий дослідник В. Даниленко. Ще під час війни, побувавши у кількох країнах Європи, він мав нагоду ознайомитися з археологічними матеріалами, здобутими місцевими науковцями, зокрема румунськими. Він зрозумів, що у Трипілля, безперечно, є якесь коріння за межами території СРСР. «Вивести» звітти всіх трипільців він не ризикнув, зате створив досить довшену концепцію, згідно з якою ця культура мала два місцеві корені – на Заході та на Сході. Місцевими коренями

Фрагмент посудини.
Трипілля А. Поселення
Бернашівка, близько
5400–5300 рр. до н.е.
Розкопки В. Збеновича.
Наукові фонди ІА НАНУ

Покришка із урізним
орнаментом. Трипілля А.
Поселення Бернашівка,
близько 5400–5300 рр. до
н.е. Розкопки В. Збенови-
ча. Археологічний музей
ІА НАНУ

на Сході дослідник пропонував вважати неолітичну буго-дністровську культуру. Давніша за трипільську, вона цілком могла претендувати на цей високий статус.

Сучасні ізотопні датування з високим ступенем імовірності підтвердили давність буго-дністровського неоліту, що сягає VII тис. до н.е. Його носії були не лише рибалками та мисливцями, але у першій половині VI тис. до н.е. (тобто ще до появи трипільської культури) вже знали хліборобство і тваринництво, виготовляли керамічний посуд, примітивні статуєтки. Ця гіпотеза В. Даниленка є популярною й нині.

Грушоподібна посудина, прикрашена врізним орнаментом. Трипілля А. Поселення Тимкове, близько 5000 р. до н.е. Розкопки Н. Бурдо. Одеський археологічний музей

Однак науковці, які займаються, власне, трипільською культурою, вже не вважають її достатньо обґрунтованою.

Справді, на перший погляд, В. Даниленку заперечити важко. Так, предки досить поважні, давні, до того ж із майже повним набором знань і технологій, потрібних для заснування трипільської культури. Проте для більшості археологів спроба «вивести» з маловиразних селищ на берегах Південного Бугу трипільські селища із глинобитними будівлями, з примітивних гостродонних горщиків – розмаїття трипільської кераміки виглядала (і виглядає) не надто переконливою. Хоча свого часу В. Даниленко ризикнув, коли проаналізував велику кількість фрагментів кераміки буго-дністровської та ранньотрипільської культур і виокремив на їх основі цілу перехідну фазу від буго-дністровської культури до трипільської – хмільницьку.

У ті часи, коли С. Бібіков та В. Даниленко відкривали сліди найдавніших трипільців та шукали їх корені на теренах України, Трипільська експедиція Інституту археології АН СРСР, очолювана Т. Пассек, розпочала розкопки у Молдові. Цей рейд трипільців на захід приніс неочікувані, але передбачувані на той час результати. Поблизу с. Флорешти було відкрито кілька давніх поселень, частина кераміки із яких нагадувала знахідки з Луки-Врубловецької. Інша частина знахідок, прикрашена виїмчастим орнаментом, що нагадував ша-

Кухонна посудина.
Трипільля А. Поселення
Тимкове, близько
5000 р. до н.е. Розкопки
Н. Бурдо. Одеський
археологічний музей

Бойова сокира-молот.
Трипільля А. Поселення
Олександрівка, близько
5000–4900 рр. до н.е. Роз-
копки А. Єсипенка. Одесь-
кий археологічний музей

хівницю, мала виразні аналогії з посудом давньої неолітичної культури Боян. На той час вона була вже досить ґрунтовно досліджена румунськими археологами на власній території. Подібність була такою, що у перших публікаціях матеріалів розкопок Т. Пассек навіть віднесла поселення у Флорештах до культури Боян.

Ці «предки» трипільців виглядали набагато перекопливіше, ніж у разі з бугодністровською культурою. Не тільки господарство і кераміка, а й житла, статуетки давніх трипільців мали певні прототипи (і загалом вірогідні витоки) в культурі Боян. Головна проблема натоді полягала у тому, що пам'ятки цієї культури були поширені не у Радянському Союзі, а на території Румунії. Чи не з цієї причини питання щодо «боянського» коріння та його компоненту в трипільській культурі на певний час «зависло». Дослідження у Флорештах так і не були завершені. Їх результати остаточно не оприлюднені й досі, а знахідки та архівні матеріали поділені між Кишиневом, Санкт-Петербургом і Москвою.

У 60-х роках минулого століття «трипільське питання» на певний час застрягло між автохтонною та міграціоністською версіями. Румунські археологи продовжували працювати над пошуками коріння Прекутень (Трипільля А), але робили це досить дипломатично (і, як видається нині, не без гумору): мовляв у нас, у Румунії, ця культура склалася на власній, місцевій основі, у вас, в Україні (тобто в СРСР) – на своїй, також не менш місцевій...

Для археологів України Дністер у ті роки був кордоном – тоді хоч і не державним, але межею, що не менш надійно розділяла їхні наукові інтереси (і можливості для проведення вкрай необхідних у такій ситуації польових досліджень) з колегами з Москви чи Кишинева. Справа зрушила з місця, коли київським археологам на решті вдалося знайти справді найдавніші в Україні трипільські поселення. Доля подарувала цей щасливий випадок експедиції під керівництвом дослідника поселення Луки-Врубловецької С. Бібікова.

Наукові співробітники Дністровської експедиції В. Збеневич і Г. Євдокимов

Посудина із покришкою, прикрашена канцельованим орнаментом. Трипільля А. Поселення Олександрівка, близько 5000–4900 рр. до н.е. Розкопки А. Єсипенка. Одеський археологічний музей

Горщик із заглибленим орнаментом. Трипілля А. Поселення Олександрівка, близько 5000–4900 рр. до н.е. Розкопки А. Єсипенка. Одеський археологічний музей

Покришка, прикрашена заглибленим орнаментом. Трипілля А. Поселення Олександрівка, близько 5000–4900 рр. до н.е. Розкопки А. Єсипенка. Одеський археологічний музей

на березі поблизу с. Бернашівка у Могилів-Подільському районі знайшли пагорб, на якому колись було невеличке поселення – всього на сім-вісім будівель. Це місце вже давно затоплене черговим рукотворним дністровським «морем», але перед тим археологи встигли розкопати майже все селище. Ізотопні датування, отримані лише десятиліття тому, підтвердили висновок, зроблений В. Збеновичем. Це найдавніше (із нині відомих в Україні) поселення трипільців. Час заснування – приблизно між 5400–5300 рр. до н.е., тобто йому понад 7 тис. років.

Понад 16 тис. фрагментів керамічних виробів із цих розкопок нині зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАНУ. Це досить численні й переконливі «речові докази» відносно походження трипільської культури. Вони свідчать: трипільський світ зародився досить далеко від тих місць, де його було відкрито, – на Дністрі і далі – у Прикарпатті. У цих місцях трипільці з'явилися за тисячу з лишком років до того, як заснували свої поселення на берегах Дніпра та за півтисячі років до того, як прийшли на Південний Буг.

В історії Старої Європи, початки якої губляться у глибинах кам'яного віку, були часи вимушених мандрівок – ближніх і далеких. Ці мандрівки могли бути швидкими і повільними, іноді дуже повільними. Їх можна називати міграціями, можна – пошуками кращої долі та можнішого життя. Люди, точніше, рід або плем'я (чи їх частина) в разі потреби відносно легко мо-

гли знятися з тих місць, де жили їхні предки. Тим більше, що приводів, як завжди, вистачало. Часто «обітована земля» знаходилася в сусідній річковій долині, іноді – за гірськими перевалами.

У Центральній Європі давні хлібороби досить швидко оцінили переваги родючих ґрунтів над Тисою та Дунаєм, захищені від вітрів з півночі долини Трансильванії та Карпатської котлини. Культура хліборобства поширюється тут уже в сьомому і розквітає у шостому тисячоліттях до н.е. Було збудовано сотні селищ, освоєно чи не всі більш-менш родючі землі. Щось подібне відбувалося в ті часи і на Балканах, навіть на нижній течії Дунаю. Тут жили різні племена, які залишили після себе з десяток, а може, й більше археологічних культур, відкритих і досліджених європейськими археологами впродовж ХХ ст.

Проте вже через кілька сотень років процвітання виявилось, що родючі долини Європи вже не можуть умістити всіх бажаючих жити тут красиво і замжно. Наближався час, коли довелося знову зніматися із насиджених місць у пошуках нових, придатних і вільних земель. У ті часи траплялися ще й природні катаклізми – повені чи дуже холодні (або надто теплі) зими. Що таке повінь десь у басейні Тиси, на Дунаї, Рейні чи Одері, нині може побачити кожен, хто навесні чи восени регулярно переглядатиме теленовини. Тепер ці негарзди списують на глобальне потепління. Давні європейці сприймали це як Божу кару. Однак причина, здається, була та сама – потепління.

Посудина з розкопок поселення Сабатинівка-ІІ. Трипілля А, близько 5100–5000 рр. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Антропоморфна статуетка на троні. Трипілля А. Поселення Сабатинівка-ІІ, близько 5100–5000 рр. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Адже, виявляється, нинішня середньорічна температура в Європі не дуже відрізняється від температури тих часів, що передували виникненню трипільської культури!

Так от, понад сім тисяч років тому настав час, коли мешканцям деяких територій Центральної Європи, вірогідно, довелося думати не стільки про колонізацію нових земель, скільки про порятунок від повеней та інших екологічних катастроф. Голодні зими, повені могли призвести до повного або часткового зникнення населення у певних регіонах (а відтак – цілих археологічних культур, що і спостерігаємо впродовж другої половини VI тис. до н.е.). Ті, хто вцілів, мусили не тільки шукати нові, безпечніші місця для проживання, а й об'єднуватися з іншими потерпілими – нехай із інших родів чи племен. На нових землях могли виникати нові спільноти (отже, нові археологічні культури). Приблизно так свого часу могла розпочатися історія трипільської країни (та культури). Якщо уважно порівняти матеріали із розкопок давніх трипільських поселень, то у кераміці можна знайти ознаки кількох археологічних культур: Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Криш, Тиса, Вінча

та інших. Батьківщиною їх були землі від Балкан до Трансильванії та Прикарпаття.

Поглянувши на карту Карпат, можна побачити, що витoki Тиси знаходяться не так далеко від витоків Прута. Долинами гірських річок у давнину люди могли перетинати цей край як зі сходу на захід, так і з заходу на схід. Подорожуючи нині через Вишківський чи Яблунівський перевали, спробуйте уявити, що цим шляхом колись пройшли і предки трипільців. А можливо, їх шлях лежав із Трансильванії долиною Бистриці до Румунського Прикарпаття, де також виявлено найдавніші поселення культури Прекукутень.

Як би там не було, а саме на території, обмеженій на заході Карпатами, а на сході – Дністром, у другій половині VI тис. до н.е. сформувався археологічний комплекс Трипілля А – Прекукутень, тобто тут починалася історія країни трипільців. Принаймні, даних для інших висновків археологи наразі не мають. Частина території сучасних європейських держав – Румунії, Молдови та України може вважатися прабатьківщиною «трипільського племені». Проте це був лише початок історії прадавньої країни хліборобів між Карпатами і Дніпром.

4

Давня країна між Карпатами і Дніпром

Дністер – найбільша річка на заході сучасної України. Її береги (а також місцевості над її численними великими і малими притоками) у V–IV тисячоліттях до н.е. були досить щільно заселені трипільцями. Нині багато цих пам'яток поховано під багатометровою товщею води Дністровського водосховища. Коли пройти обома берегами Дністра у межах Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької, Чернівецької та Вінницької областей, то майже на кожному кілометрі вдасться знайти місця, усіяні характерними черепками із різьбленим орнаментом або розписом. Подібну картину можна побачити вздовж Південного Бугу та правого берега Дніпра – на полях Вінницької, Черкаської, Кіровоградської та Київської областей. Трипільські знахідки ви зустрінете тут майже у кожному місцевому краєзнавчому музеї. Це свідчення того, що трипільський світ, навіть за сучасними європейськими мірками, – досить велика країна.

Відповідаючи на запитання про кількість пам'яток трипільської культури в Україні, фахівці називають різні цифри.

Спробу підрахувати і нанести на карту наявні пам'ятки зробила ще Трипільська комісія ВУАК у 20-х роках XX ст. Було навіть розроблено спеціальні позначки для карти, зібрано чималу картотеку. До неї увійшли відомості про приблизно 1000 пам'яток – поселень, поховань, випадкових знахідок, зроблених упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. Власне, цією картотекою і скористалися 1966 року при підготовці до видання короткого списку археологічних пам'яток Української РСР*. У ньому було вміщено дані приблизно щодо 960 трипільських пам'яток. Через 20 років у першому томі тритомника «Археологія Української РСР»** було названо цифру – «близько 1000», яка часто згадується і досі під час характеристики трипільської культури.

Однак уже у 80-х роках XX ст. почали видавати обласні довідники з археології. Тоді стало зрозуміло, що лише у кількох західних областях України відомо понад 1000 трипільських поселень. Грандіозні плани доби перебудови відносно створення Зводів пам'яток історії та культури так і не було втілено в життя у повному обсязі. Однак провести розвідки та переоблік певної частини археологічної спадщини все-таки вдалося. Офіційно зафіксова-

* Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – К.: Наукова думка, 1966.

** Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985.

на кількість давніх поселень, в тому числі й трипільських, значно зросла.

Останнім часом відбулися зміни у сфері земельних відносин, згідно з якими при оформленні різноманітних документів на оренду, використання і володіння землею та одержання дозволів на будівельні роботи вже не можна було обійтися без погодження із археологами. Це дало новий поштовх до відкриття трипільських (і не тільки) пам'яток, причому в таких місцевостях, де археологи вже й не сподівалися щось знайти.

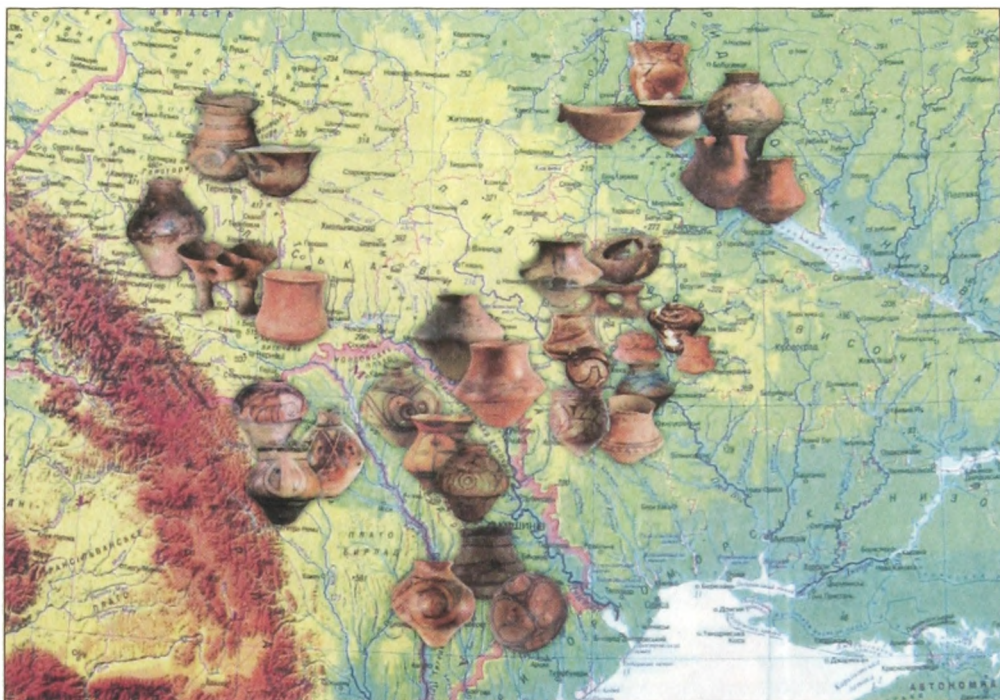
Останній реєстр пам'яток трипільської культури було видано 2004 р. (він увійшов до першого тому книги «Енциклопедія трипільської цивілізації»). Цей реєстр містив відомості про 2040 поселень, поховань і випадкових знахідок. Зрозуміло, що перелік не є вичерпним — не по всіх областях вдалося зібрати інформацію, чимало відомостей про знахідки ще не опубліковано. Нарешті, відбуваються нові відкриття. Отже, цифру 2040 аж ніяк не можна вважати остаточною*.

Карта поширення пам'яток початку середнього етапу Трипілля—Кукутень (до 4200—4000 рр. до н.е.)

Кількість поселень Трипілля—Кукутень, на території трьох країн (Україна, Румунія, Молдова) перевищує чотиритисячну межу. Україна — близько 2110, Румунія — близько 1800. У Молдові є дані про 530 пам'яток. Разом виходить більше ніж 4440. Це досить багато, адже давні пам'ятки мають здатність зникати під невпинним тягарем часу, а головне, внаслідок бурхливої господарської діяльності нащадків та спадкоємців. До того ж із часів існування культурної спільноти Трипілля—Кукутень минуло більш як 5 тис. років.

Лише на території Києва відомо понад 20 трипільських пам'яток. Їх виявили у центральній частині міста (від вул. Воло-

* Наприклад, лише у Київській області з 2004 по 2007 рр. було відкрито понад 20 раніше невідомих поселень трипільської культури.

Карта поширення пам'яток середнього етапу
Трипілля—Кукутень (близько 4000–3200 рр. до н.е.)

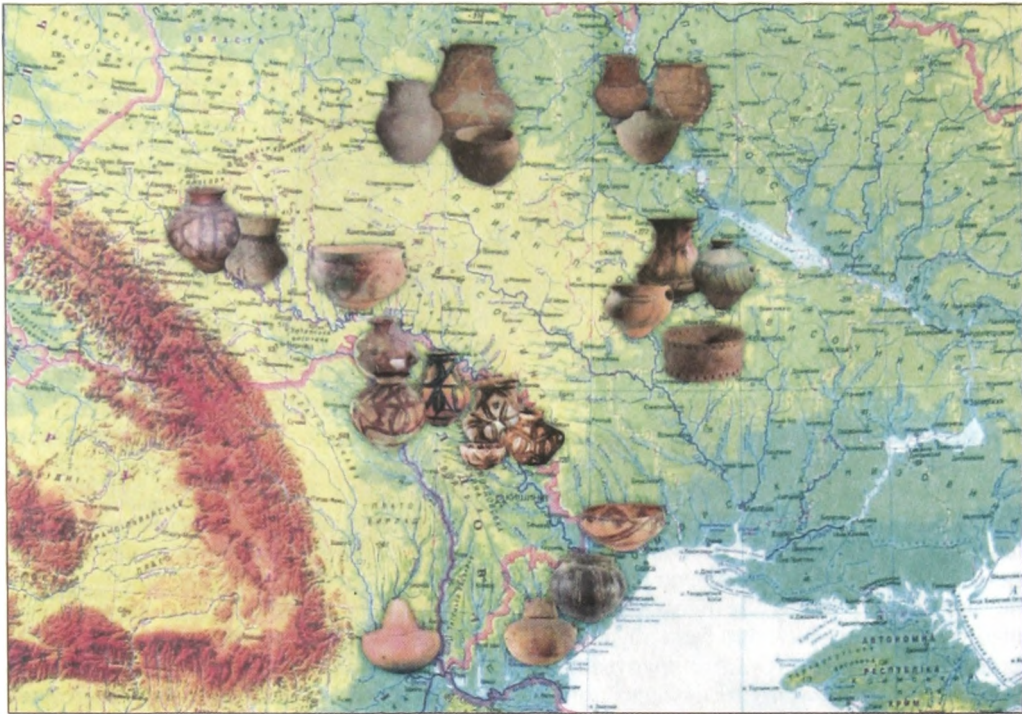
димирської і Львівської площі до Кирилівської, де проводив розкопки ще В. Хвойка в 1893–1895 рр.), від Києво-Печерської лаври, Видубичів до Сирця і Дарниці. І це не лише поселення та поховання. Перші печери на київських горах викопали не варяги і не ченці лаври, а трипільці ще наприкінці V тис. до н.е. Виявив ці печери професор В. Антонович у другій половині XIX ст. Ця знахідка підтверджена і розкопками сучасних археологів. Саме вони знайшли поблизу входу до печери на Смородинському узвозі великий трипільський горщик, прикрашений заглибленим орнаментом.

Найбільше залишків трипільської культури нині збереглося сьогодні в Івано-Франківській (328) та Чернівецькій (310) областях. До своєрідного «клубу» увійшли Вінницька (352), Черкаська (278), Київська (з Києвом – 228), Хмельницька (203)

області. Має шанс увійти до цього «клубу» і Тернопільська область (102), оскільки тут, згідно з аналізом масових знахідок, зроблених краєзнавцями, пам'яток насправді більше, ніж офіційно зафіксовано за публікаціями та науковими звітами археологів. Чимало трипільських пам'яток відомо на Одещині (123). Від одиниць до кількох десятків пам'яток виявлено ще у семи областях – Житомирській (55), Кіровоградській (43), Рівненській (33), Миколаївській (19), Дніпропетровській (11), Чернігівській (10), Волинській (9), Херсонській (5), Львівській і Полтавській (по 3), Запорізькій (1). Навіть в Автономній Республіці Крим є одна трипільська пам'ятка.

Картографування трипільських старожитностей і врахування результатів археологічних досліджень дає можливість у загальних рисах реконструювати давню країну, унікальний світ хліборобів кінця VI – початку III тис. до н.е. між Карпатами і Дніпром.

Найдавніші поселення трипільців на території сучасної України нині відомі на

Дністрі та його притоках. Одне з них, що знаходиться поблизу с. Бернашівка, було розкопане майже повністю. Поселення складалося із шести жител, розташованих на невисокому пагорбі у заплаві ріки. Так само невеликими були й інші селища перших трипільців. Знахідки – керамічні вироби, типи будівель, знаряддя праці – свідчать про західне походження матеріальної культури цих груп населення та про зв'язки з різними європейськими племенами. Наприклад, під час розкопок поселення Окопи знайдено звичайне, на перший погляд, мідне шило. Однак дослідження металу, з якого воно виготовлене, дало підстави для висновку, що ця річ потрапила на Дністер з Трансильванії із-за Карпат.

Минуло 100, а можливо, й 200 років, поки ранні трипільські поселення з'явилися на Південному Бузі та його притоках. Уперше їх залишки було виявлено поблизу сіл Сабатинівка та Гайворон (Кіровоградська область). Нині їх відомо тут понад два десятки. Ці поселення різні за розмірами та

Карта поширення пам'яток пізнього етапу Трипілья – Кукутень (близько 3200–2700/2600 рр. до н.е.)

Бойова сокира-молот. Трипілья А. Поселення поруч с. Окопи, близько 5300–5200 рр. до н.е. Розкопки В. Збеновича. Наукові фонди ІА НАНУ

призначенням. Наприклад, у районі порогів (починаючи від знаменитого Гарду в Миколаївській обл.) виявлено тимчасові стоянки – лише вогнища і битий посуд. Тут, найімовірніше, зупинялися трипільці-рибалки, мисливці чи пастухи. Є невеличкі селища – з одного-двох десятків будівель, як-от поблизу Сабатинівки.

Однак у Побужжі трипільців ставало все більше і більше. Вони почали гуртуватися

Ваза, прикрашена штампованим орнаментом. Трипілля А. Поселення Пребенюків Яр, близько 5000 р. до н.е. Розкопки Н. Бурдо. Археологічний музей ІА НАНУ

Грушоподібна посудина на піддоні, прикрашена поліхромним розписом. Друга половина V тис. до н.е. Поселення Жури, Подністров'я. Розкопки С. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ

у великих (за мірками того часу) селищах, площа яких 10 га і більше. Так, поселення поблизу Гайворона займало територію майже 14 га. Приблизно таке саме за площею селище поблизу с. Могильна (Могильна III) було майже повністю досліджене магнітометричним методом. Завдяки цьому ми знаємо, що воно було збудоване за єдиним планом (будівлі групувались у вигляді двох овалів) і налічувало понад сотню жител. Тут могли мешкати понад тисячу трипільців. Це найбільше з нині відомих селищ на схід від Карпат кінця VI – початку V тис. до н.е.

У той час на Південному Бузі вже не було аборигенів – носіїв буго-дністровської археологічної культури. Ізотопні дослідження свідчать, що вони зникли звідси раніше, ще у часи появи перших трипільців на Дністрі. Що сталося невідомо, але певні сліди перебування представників буго-дністровської культури дослідники знаходять у Дніпрі, у середовищі місцевого варіанта іншої неолітичної культури – дніпро-донецької. Ці племена вже наприкінці першої половини V тис. до н.е. контактували з трипільцями і навіть з деякими їхніми західними сусідами. Про це свідчать знахідки фрагментів трипільської кераміки під час розкопок їхніх поселень, а в Микільському могильнику археологи натрапили на неушкоджену трипільську посудину, прикрашену канелюрами та штампом, типовим для Трипілля етапу VI. Там було також знайдено

Фрагмент посудини із поліхромним розписом. Трипілля VI, середина – друга половина V тис. до н.е. Поселення Волошкове. Розвідки С. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ

гличик, прикрашений заглибленим орнаментом, характерним для культури Тиса, територія поширення якої є схід Угорщини і Словаччини.

Поселень раннього етапу (Трипілля А) в Україні нині відомо 58, у Молдові – 62, на території Румунії – кілька десятків. Усього їх дещо більше за півтори сотні. У першій половині V тис. до н.е. більшість населення явно мешкала на дністровському правобережжі. Територію на схід від Дністра трипільці тільки-но почали освоювати. Проте, починаючи з другої половини V тис. до н.е., тут відомо вже кілька сотень (!) поселень.

Отже, дослідники мають усі підстави говорити про зростання чисельності трипільців. Це можна пояснити бурхливим розвитком, пов'язаним з освоєнням нових земель. Адже природні ресурси нової країни мали здаватися тоді просто невичерпними.

Можливо, одним із наслідків цього демографічного вибуху стало подальше просування громад трипільців на схід, до Дніпра. Їхні найдавніші поселення тут можна датувати 4300–4200 рр. до н.е. Таким чи-

Горщик. Трипілля VI/II, друга половина V тис. до н.е. Подніпров'я, розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Грушоподібна посудина із заглибленим орнаментом. Трипілля VI/II, друга половина V тис. до н.е. Подніпров'я, розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

ном, шлях із Дністра сюди зайняв майже тисячу років. Найпівнічніша точка просування трипільців у цей час до Дніпра – вже згадувана печера на Смородиновому узвозі в Києві. Зауважимо, що давніх хліборобів цікавила не тільки лісостепова смуга, а й лісова, точніше, та її частина, де були землі, придатні для хліборобства. Потрібно було лише розчистити відповідні ділянки. А от степ трипільців зовсім не цікавив. Вони просунулися досить далеко на південь лише вздовж долин Дністра та Південного Бугу. Південний кордон трипільського краю проходить майже по річках Кодима та Синюха (або притоками останньої).

Велике значення для економіки Трипілля мали мінеральні ресурси. Відомий фахівець з археологічної петрографії В. Петрунь склав перелік мінералів, які використовували трипільці. В цьому списку понад 150 позицій – різновиди каменю, кременю, мінеральні фарби.

У пошуках кременю трипільці дісталися річки Горинь, дійшли до верхів'їв Дністра, у райони, непридатні для хліборобства. Там вони лишили після себе сотні штолень, виявлених в останні десятиріччя археологами, місця первинної обробки кременю. Нарешті, трипільці були першими, хто почав у наших краях видобувати метал – мідь, розвідавши не тільки рудні запаси, а й самородну, очищену самою природою сировину на Волині. Нині відомо, що запаси міді у цих краях становлять близько 28 мільйонів тонн. Так що трипільцям їх напевне мало вистачити.

Кубок, розписаний червоною фарбою на білому ангобу. Трипілля VI/II, друга половина V тис. до н.е. Поселення Заліщири. Львівський історичний музей

Наявність мінералів та металевих рудних запасів мала не менш велике значення для розвитку трипільської культури, ніж родючі землі.

На певний час Дніпро став східним кордоном кукутеньсько-трипільської ойкумени. І майже відразу після завершення епохи «великого розселення племен», навіть наприкінці її, спостерігаємо нове явище у суспільному житті. Відтепер не тільки зростає кількість поселень, а й збільшуються їхні розміри – спочатку до кількох десятків, а згодом – сотень гектарів.

З часом матеріальна культура груп населення, розкиданих на великій території, починає набувати відмінних ознак.

Грушоподібна посудина, розписана червоною фарбою. Трипілля VI/II, друга половина V тис. до н.е. Поселення Залішчяки. Львівський історичний музей

Кубок. Трипілля VI/II, друга половина V тис. до н.е. Подліпров'я. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Посуд із поліхромним розписом. Трипілля VI, середина – друга половина V тис. до н.е. Поселення Трипчук (Подлістров'я). Розкопки С. Пачкової. Наукові фонди ІА НАНУ

У Прикарпатті та Молдові набуває поширення виготовлення мальованої кераміки. У Подніпров'ї трипільці міцно тримаються давніх традицій, прикрашаючи керамічні вироби виключно заглибленим орнаментом. На Південному Бузі спостерігаємо поєднання «західних» і «східних» традицій. Зміни відбуваються поступово, але вже у другій половині V тис. до н.е. їх не можна не помітити. Пояснити це можна формуванням нових, часом досить значних за територією і чисельністю населення спільнот, що стають цілком самодостатніми.

Досліджуючи східні ареали розселення трипільців, український археолог О. Цвек виокремив своєрідний культурний феномен – «східнотрипільську культуру», яка існувала на території між Південним Бугом

і Дніпром. Останнім часом фахівці почали говорити вже й про «західнотрипільську культуру», пов'язуючи її з розповсюдженням пам'яток із мальованим посудом. Однак із самого початку з цієї «західнотрипільської культури» можна виокремити кілька культур із відмінним стилем розпису та формами посуду.

Упродовж останніх десятиліть археологи почали виокремлювати зовсім невеликі за територією локальні групи трипільців. Можливо, це вже відбиває специфіку поділу на окремі племена. На Дніпрі між Каневом та Києвом нині відомо п'ять локальних груп трипільців з виразними відмінностями у типах посуду.

Ці племена підтримували зв'язки між собою (на Дніпрі знайдено мальований посуд, імпортований із західних регіонів поширення трипільської культури), можливо, усвідомлювали наявність спільних предків, але вже жили своїм окремим племінним життям. Фактично утворюються нові археологічні культури, нехай і споріднені. До речі, археологи час від часу роблять спроби виокремити їх з «єдиної та неподільної трипільської імперії», але сила наукових традицій поки що бере гору. У кращому разі замість виразу «трипільська культура» стали частіше вживати визначення на кшталт «культурна спільність Кукутень–Трипілля».

До речі, ситуація певною мірою нагадує описаний Нестором у «Повісті временних літ» переддень народження Русі. Ним позначені племена древлян, сіверян, волинян та інших, які обживають власні землі

або краї (часом досить віддалені), до яких вони переселилися. Водночас усі ворогують між собою за ці землі, а потім ще й за те, хто серед племен буде головним і де, нарешті, буде столиця – у Києві, Іскоростені чи Чернігові. Подібна племінна структура та міжплемінні стосунки цілком вірогідні і для трипільських часів.

Наприклад, у Молдові було досліджено рештки двох споруд поселення Друці I. Одна із них була просто усіяна по периметру кременевими вістрями стріл – близько сотні. Поруч з іншою також знайшли із десяток кременевих «боєприпасів». Очевидно, що одна сторона оборонялася, інша –

Кратероподібна посудина, прикрашена заглибленим орнаментом. Трипілля СІ, V тис. до н.е. Середнє Подніпров'я. Розкопки В. Хвойки. Переяслав-Хмельницький. Музей трипільської культури

Амфори. Трипілля VII, перша половина IV тис. до н.е. Поселення Гребені (Подніпров'я). Розкопки С. Бібікова. Науковий фонд ІА НАНУ

нападала, тримаючи під обстрілом вхід до будинку. Оскільки всі знайдені вістря належали до одного типу, то можна зробити висновок: трипільці воювали з трипільцями.

Якщо ж зібрати всі відомості про знахідки зброї (починаючи із раннього етапу Трипілля), отримаємо далеку від мирної ідилії картину мілітаризації суспільства, навіть такої собі доісторичної гонки озброєнь. Свідченням цього є набір металевої зброї – від кинджалів до клевців, призначених (і розроблених давніми «конструкторами») для пробивання щитів ворожих воїнів, не кажучи про укріплені ровами і валами городища чи суперфортеці мідного віку – трипільські протоміста.

Отож, досить популярні у літературі твердження про виняткову миролюбність трипільців за уважного вивчення фактів виглядають не надто переконливо. Це саме стосується і розповіді про безкласову первісно-комуністичну трипільську державу, що благоденствувала під орудою духовної еліти – мудрих жерців, завжди готових до самопожертви в ім'я загального процвітання. Таким чином, усі байки про унікальність шляху розвитку трипільського суспільства мають надто мало спільного із фактами, здобутими археологічними дослідженнями.

У другій половині IV тис. до н.е. трипільська ойкумена востаннє починає роз-

План розкопок
решток жител
на поселенні
Друца I (Молдова)
зі слідами бойових дій.
Позначено знахідки
вістря стріл по
периметру жител.
(За Н.Риндіною
і А. Енговатовою)

Зерновик.
Трипілля СІ.
Друга половина
IV тис. до н.е.
Поселення
Кошилівці.
Розкопки
К. Гадачека.
Львівський
історичний музей

ширюватися. Цього разу – на північ та на південь – у нові, незаселені райони. Розпочалося освоєння земель на території сучасної Волині, уздовж долин річок Горинь, Случ, Тетерів. Саме тоді, наприклад, виникають згадані раніше 53 поселення у Житомирській області. Трипільці переходять на лівий берег Дніпра, досягаючи тут місяцями меж сучасної Київської області, і навіть перебираються берегами Десни на південь Чернігівщини.

Слідів трипільців, що далі на південь, то все менше, але знахідки характерного посуду і статуеток у Криму, на Херсонщині, у Запорізькій області час від часу трапляються під час розкопок курганних поховань. Інше запитання: поховані тут самі трипільці чи це красиві й престижні речі, придбані у них сусідами? Більш помітна присутність трипільців на Південному Бузі.

На Миколаївщині є не лише поховання, а навіть стоянки зі знахідками трипільського мальованого посуду. Що тут зацікавило трипільців-хліборобів? Багаті на рибу річки? А може вони шукали кращі пасовища для худоби, якій уже не вистачало трави в околицях протоміст на Черкащині? Ця тема ще зовсім не досліджена.

Ще один відгомін трипільського руху на південь – усаївська культура на Одещині. Із моменту її відкриття археологи сперечаються – це частина Трипілля, окреме явище чи окрема культура, що мала лише інтенсивні контакти з творцями мальованої кераміки. За останні 100 років тут знайдено всього три поселення. Проте в курганах розкопано багато поховань, зокрема з мальованим посудом. Значна частина керамічних виробів усаївської культури має помітні аналогії в

культури Чернавода, розташованій значно західніше – за Дунаєм.

Усатівські кургани досить виразно витягнуті ланцюжком уздовж долини Дністра – з півдня на північ, позначаючи, напевно, сезонні кочовища усатівців, можливо, перших справжніх кочовиків причорноморських степів. Про останнє свідчить вивчення фауни з усатівських поселень, яка є типовою саме для певного типу кочового скотарства. Щоб прогодувати взимку овець, які становили до 70 % стада, потрібно було утримувати майже порівну корів та овець, оскільки високі тварини (корови) витоптували сніговий покрив, відкриваючи меншим (вівцям) доступ до трави. Ця технологія утримання тварин у степах застосовуватиметься впродовж багатьох наступних тисячоліть.

Можливо, десь на півночі були також і тимчасові поселення, де усатівці проживали влітку та купували чи вимінювали у трипільців мальований посуд, який здебільшого ставили біля небіжчиків у похованнях. Так само, коли минуло понад дві тисячі років, інші кочовики – скіфи – купували у греків амфори з вином, кіліки та канфари, щоб колись поставити їх у могили своїх царів і воїнів. Тільки у скіфські

Фрагмент реалістичної антропоморфної статуетки. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Поселення Майданецьке. Розкопки М. Шмаглія і М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

часи основний осередок цивілізації у цих краях буде вже не на території між середніми течіями Дніпра та Дністра, а на берегах Чорного моря.

Якщо скласти разом усі землі, заселені колись трипільцями-кукутенцями, матимемо майже чверть території, на якій у давні часи існувала цивілізація Старої Європи. І це була не найбідніша частина тодішнього «загальноєвропейського дому». Можливо, тут не вистачало золота, але всього іншого було вдосталь, а головне – родючих земель. Слід віддати належне умінням, знанням та працьовитості тих, кого ми нині називаємо трипільцями. Тим, хто тисячоліття тому освоїв, заселив та створив країну давніх хліборобів між Карпатами і Дніпром.

5

Мови і народи давньої країни трипільців

Те, що слова «мова» і «народ» стоять у множині, є певним порушенням усталеної традиції розглядати Трипільля, як єдину археологічну культуру, а соціум, що був її носієм, — як щось єдине та монолітне. А саме — один народ, котрий розмовляв однією мовою впродовж усього часу свого існування. Однак нині ми маємо певні дані щодо того, скільки ж часу існувало Трипільля і, відповідно, трипільці, а це понад 2500 років. Мало того, знаємо, що ця культура не була чимось одноманітним впродовж усього часу існування. Отож, хоча б через це нам усе ж доведеться дещо змінювати усталені погляди на етнічну структуру, і, відповідно, мову трипільців.

Сама тривалість існування трипільської культури наводить на певні роздуми при порівнянні із загальновідомими реаліями, зокрема етнічними та мовними. Ми відчуваємо відмінність між, скажімо, білоруською, російською та українською мовами. Ця відмінність є «продуктом» певних процесів — мовних, історичних, що відбулися (за максимальними мірками) впродовж останньої тисячі років. Ми цілком здатні помітити і відчути відмінність між українською мовою часів Богдана Хмельницького і сучасною (часовий інтервал — майже 350 років), навіть розбіжності між українською 60-х років ХХ ст. (інтервал 40–45 років), і тією, якою нині розмовляємо, читаємо, яку чуємо щодня. То чому ж маємо вважати, що трипільці майже три тисячі років трималися однієї мови, не кажучи вже про те, щоб вирити на слово тим, хто каже, що вони розмовляли українською?

Доповідаючи про відкриття трипільської культури на XI Археологічному з'їзді у Києві 1899 р. В. Хвойка сказав: «є беззаперечним, що народ, якому належать описані пам'ятки, був нічим іншим, як тою гілкою арійського племені, якій по справедливості належить ім'я протослов'ян, нащадки якої населяють і донині південно-західну Росію». Цим було покладено початок дискусії щодо етнічної належності носіїв яскравої археологічної культури мідного віку, що між 5400–5300 та 2900–2650 рр. до н.е. була поширена на значних територіях трьох сучасних країн — Румунії, Молдови (під назвою культура Кукутень) та України (культура Трипільля).

Очевидно, що не так уже й легко вирішити проблему етнічної належності суспільства, яке відділено від нас у часі на 7–5 тис. років. Тому для того, щоб вичерпно відповісти на питання «хто такі трипільці», якому ж саме етносу відповідає трипільська археологічна культура, потрібно здійснити синтез усіх даних, отриманих

«Мислитель». Культура
Прекукутень, 4900–4750
рр. до н.е. Поселення
Тирпешть (Румунія).
Музей мистецтва
Кукутень

Верхня частина
реалістичної статуетки.
Трипілля VII,
перша половина
IV тис. до н.е.
Поселення
Володимирівка.
Розкопки Т. Пассек.
Національний музей
історії України

Голова великої
статуетки.
Трипілля CI,
IV тис. до н.е.
Поселення Тальянки,
знахідка С. Смирнова.
Фонди ІА НАНУ

унаслідок аналізу матеріалів різних наук. Зазначимо, що після В. Хвойки питаннями етнічної належності трипільців менш за все переймалися саме дослідники трипільської культури.

На думку британського археолога К. Ренфрю, прадавня історія людства має три виміри: археологічний, лінгвістичний і генетичний. Археологи мають можливість простежити певні моменти історії за археологічними джерелами. Однак у багатьох випадках вони не мають можливості достовірно відповісти, якою мовою розмовляли люди, які залишили археологічні культури. Лінгвісти у багатьох випадках можуть сказати, якою мовою розмовляли люди у давнину, але майже ніколи не знають, де й коли вони жили. Третій вимір історії відтворює молекулярна генетика, яка може сказати, як співвідносяться між собою ті чи інші людські популяції й звідки вони походять. Правдоподібну праісторію можна написати, вважає К. Ренфрю, лише поєднавши всі три виміри. Заради цього поєднання очолюваний ним дослідний інститут зробив чимало – його дослідження охоплюють усі зазначені напрями.

Сучасна наука дійшла висновку, що етнос – це особлива соціальна спільнота, яка існує в часі й просторі, характеризується певною культурою (як матеріальною, так і духовною), способом ведення господарства та мовою. Отже, археологія вивчає та, що особливо важливо, здобуває старожитності, етнологія-етнографія досліджує та описує етноси – народи, а такий важливий підрозділ антропології, як краніологія вивчає людські кістки, знайдені під час розкопок. Мову вивчає лінгвістика, яка значною мірою спирається на власні джерела, у нашому випадку – топоніміку, а також аналіз живих мов, що є важливим для встановлення шляхів поширення та історії мов і, відповідно, їх носіїв.

Дані археології та антропології свідчать, по-перше, про те, що вже населення неоліту, яке передувало трипільцям, не було ані етнічно, ані фізично однорідним, адже воно було представлене різними культурними традиціями та антропологічними типами. По-друге, немає сенсу говорити про міграції з півночі Анатолії, що нібито відбувалися у другій половині VI тис. до н.е. й спричинили до появи трипільської культури у Прикарпатті.

Фрагменти статуєток.
Енеоліт, V тис. до н.е.
Північна Болгарія

Голівка-портрет. Енеоліт,
V тис. до н.е. Болгарія.
Музей у м. Хаскове

Безумовно, свого часу відтворювальне господарство неолітичної Європи взагалі та й Трипілля зокрема могло виникнути тільки під впливом різних осередків хліборобства на Сході, в Анатолії, але ці культурні імпульси стали можливими завдяки інфільтраціям певних груп населення та постійним культурно-історичним контактам. Отже, якщо вбачати за різними археологічними культурами різні народи, то очевидно, що трипільська культура є продуктом тривалого культурно-історичного процесу, а також взаємодії багатьох спільнот, що населяли у VII–IV тис. до н. е. Анатолію, а також Південно-Східну та Центральну Європу.

«Трипільську» людність, культура якої сформувалася внаслідок взаємодії кількох етносоціальних організмів доби неоліту етногенетичної провінції Балкано-Карпато-Дунайського регіону, умовно можна назвати трипільсько-прекукутенською етнічною спільнотою. Її характерною археоло-

гічною ознакою є кераміка із заглибленим орнаментом. Трипільсько-прекукутенська етнічна спільнота проіснувала близько 800 років, розвиваючись в умовах кліматичного оптимуму. За цей період спостерігається значне зростання населення та розселення хліборобських громад у межах Карпато-Подніпров'я. На цій території на початку могло існувати до 3–5 племен.

Хліборобські громади, очевидно, ще не утворювали єдиної політичної структури. Однак певна єдність їхньої матеріальної культури, за бажанням, можна розглядати як свідчення належності до єдиної етнічної спільноти. Пам'ятки пізнього періоду існування цієї етнічної спільноти вже мають деякі ознаки майбутніх нових етнічних угруповань, що сформувалися на їх основі, та стають субстратом для виникнення великої етногенетичної території Трипілля–Кукутень.

У другій половині V тис. до н.е. у Прикарпатській Молдові під впливом культурних традицій західних та південних сусідів формується нова етногенетична трипільсько-кукутенська область. Яскравою ознакою її культури є мальований посуд. Від Карпат до Пруту розселилися кукутенські громади, які утворювали, вірогідно, два племена, що мали різні напрями культурно-економічних зв'язків. Зростання чисельності населення призвело до конкуренції за землі, угіддя та корисні копалини. У регіоні поширення трипільсько-кукутенської людності на фінальній фазі першого етапу розвитку трипільської цивілізації це виявилось у «мілітаризації» суспільства. З'явилося багато поселень на природних або спеціально укріплених місцях. У військових сутичках широко використовувалися лук, стріли та металевий зброя, що підтверджується великою кількістю знахідок наконечників дротиків і стріл під час розкопок. Жителі поселень захищали свою територію від зазіхань сусідів, оскільки можливості для розселення племен були обмежені.

На захід від кукутенців проживало кілька племен, специфіка культури яких полягала у поєднанні архаїчних традицій

ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ

трипільсько-прекукутенських племен та новітніх тенденцій кукутенських. Цей етногенетичний регіон можна умовно назвати трипільсько-кукутенським (ТК). Спочатку він займав територію включно до басейну Дністра. Згодом його мешканці розширили свої володіння на північні регіони Середньої Наддністрянщини та на схід, на Побужжя та межиріччя Південного Бугу і Дніпра. Тут простягалися племінні території, населення яких суворо дотримувалося

Схема формування традицій культури Трипілья А – Прекукутень у виготовленні посуду

старовинної трипільсько-прекукутенської традиції у виготовленні посуду і належало до ще одного нового етнічного угруповання та етногенетичного регіону (ТПК).

Сприятливі кліматичні умови, переважно аграрна економіка та вибуховий ріст населення зумовили складну соціальну струк-

Трипілля А – Кукутень

Трипілля А – Прекукутень

4400–4200 рр. до н.е.

Посуд із різними традиціями виготовлення: мальований (трипільсько-кукутенська культура), із заглибленим декором (трипільсько-прекукутенська культура). Із різних музейних зібрань

туру трипільсько-прекукутенських племен. Поряд із невеликими обшинними поселеннями з'являються центри значної концентрації населення (до 60 га) – протоміста. Це з великою вірогідністю свідчить про наявність у верхівки племен певних політичних функцій.

Трипільсько-кукутенська спільнота наступних, середнього і пізнього періодів Трипілля між 4600–2600 рр. до н.е. селилася на великому просторі від Карпат до Дніпровського Лівобережжя. Вона проіснувала понад 2 тис. років й утворила складне комплексне суспільство, що характеризується ієрархічною структурою з 5–6 рівнів і відповідає початку формування держав-

ності. Племена та їх об'єднання – вождівства – тепер не тільки відображали етнічну специфіку, а й створювали суспільно-політичні структури протодержавного типу. Єдність трипільсько-кукутенської гілки трипільської цивілізації забезпечувалася сакральною традицією, що яскраво виявилось у створенні магічної «священної мови» – знакової системи.

Отже, з погляду етнічних процесів не може бути ніякої мови про належність населення Трипілля до єдиного етносу. Власне, локально-хронологічні угруповання трипільської культури, цілком вірогідно відповідають значному числу етнічних спільнот, близьких до етносів.

А тепер (винятково для прикладу) спробуємо зіставити запропоновану вище етнокультурну модель Трипілья з певною моделлю мовного розвитку і виокремлення «трипільських» мов. Як прототип візьмемо дані про утворення нових мов зі спільної, «східнослов'янської мови», мови так званих «літописних племен» (волинян, древлян, полян та ін.), а по суті – таких самих вождівств, як і трипільські.

Від виокремлення «східнослов'янської мови» з «праслов'янської мовної спільності» приблизно у VI ст. н.е. до виділення з неї наступного покоління мов минуло близько 700–800 років. Зрозуміло, що на ритм мовотворення, його прискорення чи уповільнення могли впливати процеси створення ранніх держав та різні історичні події. Вибір східнослов'янського прототипу зумовлений також територією, що частково збігається з трипільською.

Слід зазначити, що у статистичній моделі поділу праіндоевропейської мови, запропонованій 2003 р. вченими-філологами Р. Греєм та К. Ейткінсоном, на найдавнішому етапі (6700–4100 р. до н.е.), тобто на відрізку у 2600 років, що за часом приблизно збігається з тривалістю існування трипільської культури, вимальовуються такі хронологічні шаблі поділу: 800–600–400–400–400 років. Як бачимо, з часом ритм мов прискорюється чи не вдвічі – із 800 до 400 років.

Однак спробуємо взяти за основу більший період – 700 років. Припустимо, що культурогенез, етногенез та глотогенез відбувалися синхронно. Якщо зіставити з такою моделлю розвитку відомі нам матеріали про хронологію та періодизацію трипілья, отримуємо такі результати.

Якщо прийняти за час появу (чи виокремлення) спочатку єдиної «пратрипільської мови» 5400–5300 рр. до н.е., то тривалість її першого поділу на принаймні дві (а могло бути і більше) мови припадає приблизно на 4700–4600 рр. до н.е. Це якраз збігається з початком етапу Трипілья VI, появою культури Кукутень чи з формуванням нової етнокультурної спільності – трипільсько-кукутенської.

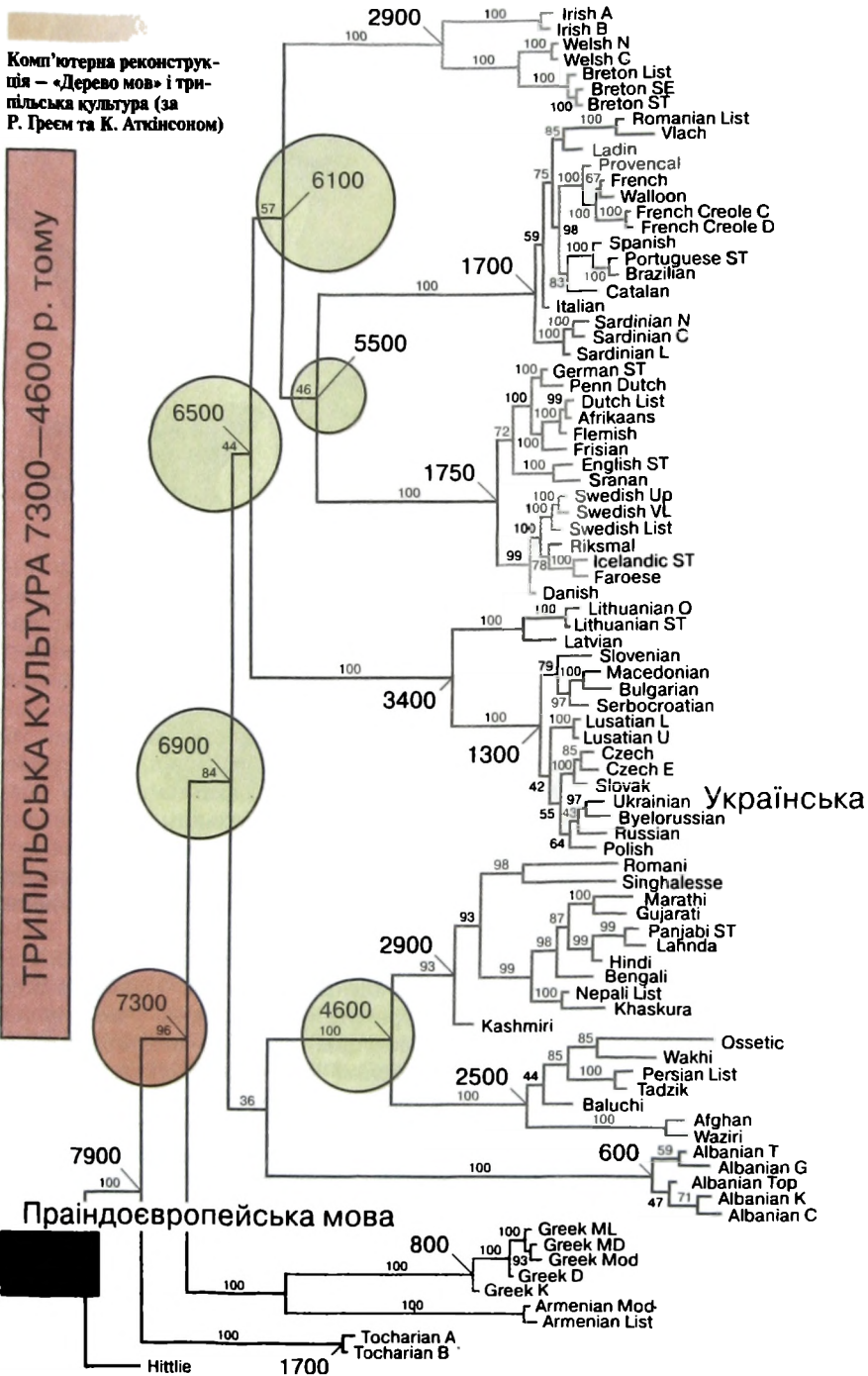

«Портрети» кукутенців.
Культура кукутені. V–IV тис. до н.е. Музей мистецтва Кукутень, м. Пятра-Нямц (Румунія)

Припустимо, що з цього часу існувало принаймні дві мови, назовемо їх мова трипільсько-прекукутенська і мова трипільсько-кукутенська. Наступний момент поділу цих мов мав би настати близько 4000–3900 рр. до н.е., що збігається з початком Трипілья VII. На цей час існує анклав ТПК на Середньому Дніпрі, «підпертий» із заходу східними варіантами ТК. У мовному відношенні реальним є збереження на Дніпрі мови ТПК і виокремлення щонайменше двох мов із мови ТК – східної (ТК за участі ТПК) і західної на корінних територіях. Наступна точка поділу – 3300–3200 рр. до н.е. збігається з початком етапу СII, пізнім Трипільям – добою нового культурогенезу за активної участі інших археологічних культур «нетрипільського» походження – від культур лійчастого посуду, баденської, кулястих амфор до неолітичних і «степових». За такої ситуації вірогідна поява шести–восьми нових мов, у яких зберігатиметься чи буде наявний певний трипільський мовний компонент. Таким міг бути підсумок 2700–2800-річної історії «трипільської мови». Ще раз наголосимо, що пропонується модель є суто гіпотетичною, однак, на нашу думку, вона має братися до уваги під час формування уявлень про «трипільську мову» і «трипільців».

Комп'ютерна реконструкція – «Дерево мов» і трипільська культура (за Р. Преем та К. Аткінсоном)

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА 7300—4600 р. тому

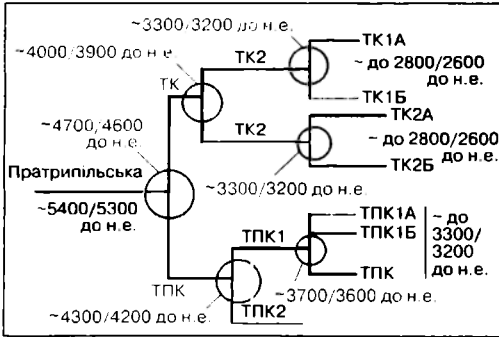

Схема-реконструкція формування «трипільських мов» у V — на початку III тис. до н.е.: ТПК — трипільсько-прекукутенська; ТК — трипільсько-кукутенська

Верхня частина реалістичної статуетки. Трипільля СІ, IV тис. до н.е. Майданецьке, розкопки М. Шмаглія, М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

Єдина ознака, що зумовлює сприйняття цих етносів як динамічної, але цілісної системи з понад двотисячолітньою історією — це релігія. Саме сакральна сфера поєднала, на нашу думку, цей конгломерат доісторичних культур і народів у той феномен, що дістав назву «трипільська цивілізація».

Тож, якою мовою могли розмовляти трипільці? До якої мовної сім'ї могли належати «трипільські мови»? У докторській дисертації мовознавця, професора Ю. Мосенкіса, яка так і називається «Проблеми реконструкції мови трипільських культур» (зверніть увагу — дослідник вважав, що мова у трипільців була одна!) і була захищена 2002 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, уперше здійснено спробу системно реконструювати трипільську субстратну мову носіїв трипільської культури за допомогою комплексу джерел та лінгвістичних методів (основний метод — «речей і слів», розроблений автором).

Головний висновок дослідження проф. Ю. Мосенкіса: мова трипільців — це той доіндоєвропейський субстратний компонент слов'янських мов, що відрізняє слов'янські мови від інших індоєвропейських і зближує їх із давнім субстратом Східного Середземномор'я (Балканський півострів, острови Егейського моря, передусім Крит).

На думку вченого, «сучасна українська мова зберігає мовну спадщину Трипільля в трьох своїх сферах — у словниковому складі (десятки слів), у звуковій будові (милозвучність і деякі близькі до неї явища, як

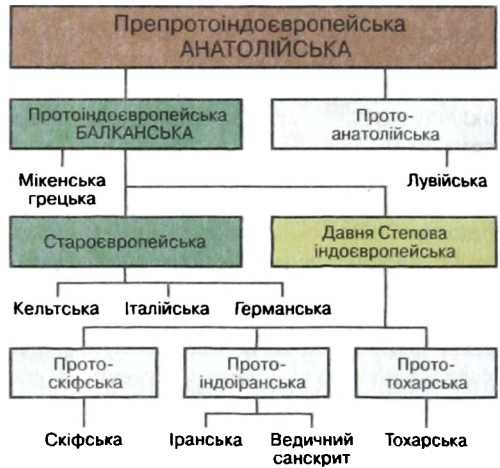

Схема появи та поділу індоєвропейських мов за Коліном Ренфрю

приставні приголосні), у масиві власних назв, наприклад назв річок. Слов'янські мови, і передусім українська, як поширена на території трипільської культури, не набули б таких своєрідних ознак, якби у мовній передісторії не було такої яскравої й винятково важливої сторінки, як мова трипільської культури».

Натомість романтичну ідею культурної й мовної спадкоємності Трипільля й українців багато із учених намагаються скасувати, спираючись на лінгвістичні студії, точніше на ті з них, що доводять неіндоєв-

Верхня частина
реалістичної
статуєтки. Культура
Каляновець
(Каранове-IV),
друга половина
VI тис. до н.е.
Поселення Драма
(Болгарія).
Розкопки
Г. Тодорової

ропейську належність носіїв трипільської культури. Адже за досить поширеною (яка, однак, не є, на наш погляд, незаперечною) серед науковців логікою, «неіндоєвропейські» за мовною належністю трипільці не можуть бути предками українців – слов'ян, які належать до індоєвропейської мовної спільноти.

Відповідь на запитання, чи могли трипільці розмовляти мовами, належними до індоєвропейської мовної сім'ї, залежить лише від того, де розмістити «прабатьківщину» індоєвропейців. Щодо територіальної локалізації цієї прабатьківщини вчені сперечаються вже не перше століття. Її шукали на півночі та у центрі Європи, в російських степах, Центральній Азії та Анатолії, між Карпатами і Кавказом. Йшлося часом навіть відразу про кілька «прабатьківщин», що, за гіпотезою дослідників, переміщувалися кожні 700 або 1000 років на нове місце.

Аналізуючи мовні явища сучасних та давніх індоєвропейців, лінгвісти встановили, що всередині індоєвропейської єдності спільні елементи поєднують іранців та індоаріїв, індоіранську групу з грецькою, слов'яно-балтську з германською. Відповідно було зроблено висновок, що історично відомі індоєвропейські мови виникли поетапно, через проміжні об'єднання і групи у різних ареалах.

Вважають, що спочатку з першої з індоєвропейської мовної єдності, яку досить приблизно датують 7–5 тис. до н. е., виокремилися близько 5500–4500 рр. до н. е.

Голова реалістичної
статуєтки. Трипільля
СІ, IV тис. до н.е.
Сушківка. Матеріали
археологічних
досліджень Т. Мовші.
Національний музей
історії України

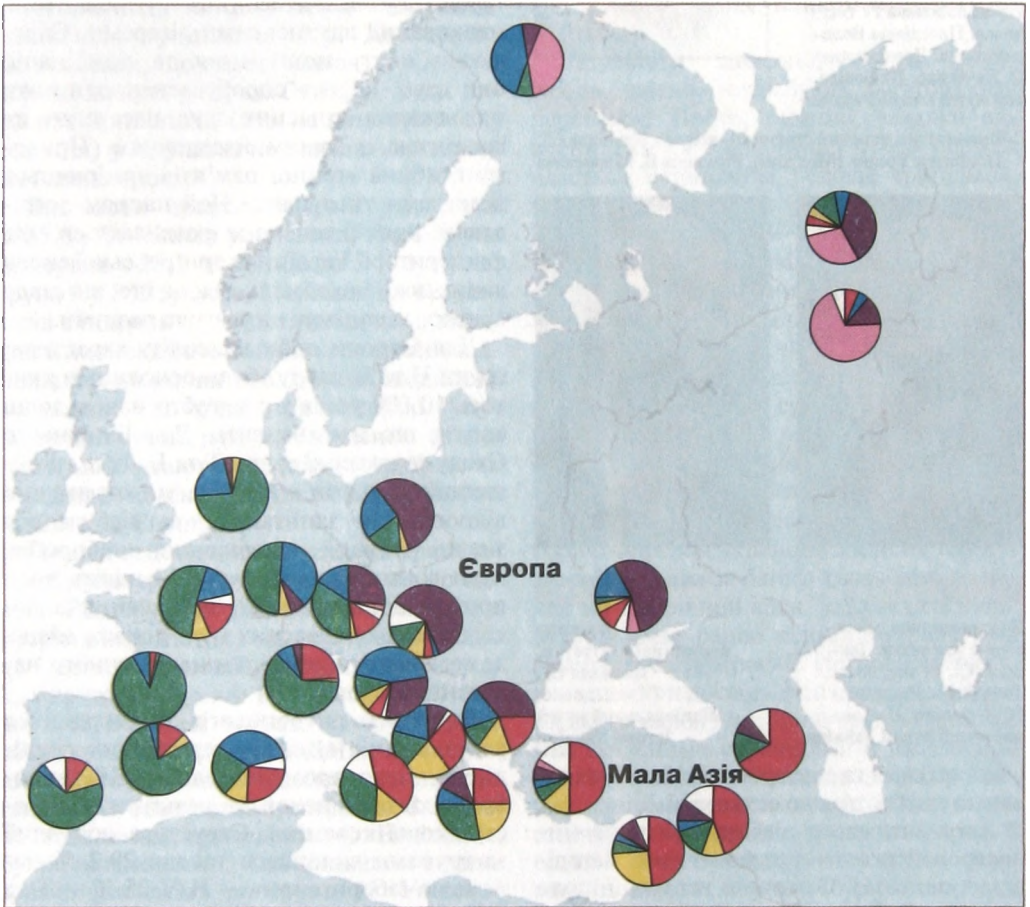
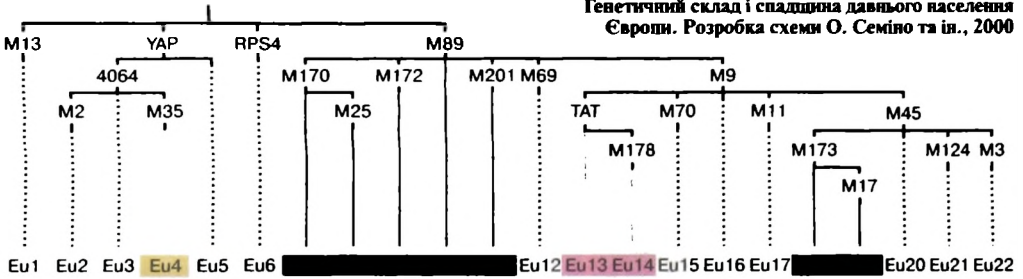
Голова портретної
статуєтки. Трипільля
СІ, IV тис. до н.е.
Сушківка. Матеріали
археологічних
досліджень Т. Мовші.
Національний музей
історії України

протоанатолійські діалекти. На наступному етапі (4500–3500 рр. до н. е.) виявилися відмінності між західною і східною частинами індоєвропейського мовного простору, а остаточний поділ індоєвропейської єдності на мовні групи завершився близько 2000 р. до н.е. Перші писемні пам'ятки хетської, а пізніше грецькою мовами взагалі датуються XIX–XIV ст. до н. е.

На жаль, перспективні, на перший погляд, методи призвели лінгвістів до діаметрально протилежних висновків щодо доісторичного минулого індоєвропейців. Дехто стверджував, що давні індоєвропейці проживали у степах і лісостепах, були кінними скотарями, вели напівкочовий спосіб життя, мали колісні візки. Натомість інші вважали, що вони перебували у лісистих та гірських місцевостях, вели осілий спосіб життя, займалися хліборобством, скотарством, уміли добувати та обробляти метали (мідь, золото, срібло).

Проте деякі вчені переконують, що індоєвропейці за часів мовної єдності ще не знали про колесо, не вміли добувати та обробляти кольорові метали, а хліборобство й тваринництво у них були лише на початковій фазі розвитку. Неважко зрозуміти, чому багато істориків та археологів скептично ставляться до таких суперечливих висновків лінгвістів (і колег, котрі ризи-

Генетичний склад і спадщина давнього населення Європи. Розробка схеми О. Семіно та ін., 2000

кують займатися такими дослідженнями) та цілком обґрунтовано припускають, що вони підлаштовані під наперед визначені політизовані моделі «доісторичного» розвитку.

Тепер повернемося до України. Більшість фахівців, які досліджують мовну ідентифікацію археологічних культур доісторичної доби, поміж двох концепцій належності праїндоевропейців – землероб-

Голова реалістичної статуєтки. Трипілля VII, перша половина IV тис. до н.е. Поселення Володимирівка. Дослідження О. Якубенко. Національний музей історії України

Фрагмент реалістичної статуєтки «вождя». Трипілля СІ. Поселення Русини (Молдова). Розкопки В. Маркевича

Верхня частина реалістичної статуєтки. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Томашівка. Розкопки П. Курінного. Національний музей історії України

Фрагмент портретної статуєтки. Трипілля СІ, IV тис. до н.е. Національний музей історії України

ської західної та скотарської східної, переважно схиляються до останньої.

Аргументи щодо відбору критеріїв «індоєвропейськості» археологічних матеріалів дуже хиткі. Фактично всі теорії щодо локалізації «індоєвропейської прабатьківщини» у понтійському степу спираються на згадані вище «палеонтологічні» лінгвістичні концепції, що є дуже ефемерною базою. Навіть, якщо погодитися з встановленими лінгвістами «індоєвропейськи-

ми реаліями», мовними запозиченнями в інших спільнот, то все одно абсолютно нез'ясованим залишається питання датування цих реалій. У результаті дехто з лінгвістів вважають індоєвропейськими археологічні культури неоліту та енеоліту Балкано-Карпато-Дунайського регіону, і, відповідно, Трипілля.

Нині стало доступним ще одне джерело інформації про родовід трипільців. Це інформація, закодована у ДНК. Інформація про генетичну структуру популяцій структурована у вигляді великих груп-кластерів, маркованих латинськими літерами. Складаючи карту поширення та комбінацій цих груп, можна спробувати простежити походження сучасних груп населення та їх зв'язок із давнім населенням. Причому глибина «генної пам'яті» вимірюється десятками тисячоліть. Цей напрям досліджень нині інтенсивно розвивається, але для території України та трипільської епохи даних поки що обмаль. Однак і те, що стало відомо, заслуговує на увагу та роздуми.

Для Європи доби палеоліту характерні групи H та V, що тут були основними якихось 10 000 років тому, тобто напередодні епохи, що нас цікавить. Для Близького Сходу характерні групи T та J. Отже, знайшовши ці групи в Європі, ми отримуємо відповіді на запитання: чи відбувалися значні міграції неолітичних хліборобів, куди вони були спрямовані і навіть коли приблизно відбулися? Зіставлення з дослідженнями сучасних груп покаже місце, де саме живуть нащадки неолітичного населення Європи.

Висновки антропологів підтвердилися результатами новітніх генетичних досліджень. Було проаналізовано ДНК, видобуте з кістяків поховань культури лінійно-стрічкової кераміки. Структура популяції за групами виявилася такою: 29,2 % належали «аборигенам» – H/V 25 % – T та J 25 % належали до рідкісної групи N1A. Отже, популяція хліборобів, носії культури лінійно-стрічкової кераміки істотно відрізняється від європейської популяції мисливців доби палеоліту. «Візитною картою» мігрантів, як уже зазначалося, є ген-

ні групи Т та J. Враховуючи висновки про спорідненість археологічних культур раннього Трипілья та лінійно-стрічкової кераміки було б логічно припустити, що саме до цих груп належать і трипільці!

Пошуками цих груп на теренах України нещодавно зайнявся О. Нікітін. На його думку, залишки давніх популяцій краю могли зберегтися у гірських районах. Це міркування було підкріплене дослідженнями в Альпах. Там учені порівняли ДНК знайденої у льодовику мумії мисливця «Отці», який жив наприкінці IV тис. до н.е., і ДНК мешканців сусіднього села. Дослідження показали, що далекі нащадки «Отці» й донині живуть у горах. Отже, пошуки нащадків трипільців (або неолітичного населення) у Карпатах не видавалися такою вже авантюрою.

Вивчаючи зразки, зібрані впродовж 2005 р., О. Нікітін установив, що Т група присутня у 18,2 % бойків та 5 % гуцулів, група J у 5 % гуцулів. Порівняння результатів з іншими дослідженнями дало змогу дійти висновку, що бойки мають певне відношення до появи неолітичної людності, а можливо, і до трипільців в Україні. Гуцули та їхні сусіди румуни (південно-східна група) виглядають з погляду генетики, як нащадки європейських, післяльодовикових мисливців Європи.

Пошук генетичних матеріалів трипільської культури привів дослідників до печери Вертеба. Тут удалося знайти зразки розрізнених кісток, вік яких відповідно до ізотопного аналізу встановлено в межах другої половини IV – початку III тис. до н.е. Вологий клімат печери сприяв збереженості структури ДНК, вивчення яких мало дати відповідь на питання про генетичну генеалогію трипільців. Завдяки дослідженням, проведеним О. Нікітіним, було встановлено, що більша частина зразків належать до групи Н. Унікальні мутації, знайдені в ДНК, вилученої із щелепи та малогомілкової кістки одного з давніх небіжчиків, могли виникнути як

Скульптурне зображення старої жінки з поселення Вільшана I. Трипільська культура, IV тис. до н.е., Подніпров'я. З матеріалів досліджень Е. Овчинникова

за життя людини, так і після її поховання. Крім того, хімічний склад ДНК міг частково змінитися під впливом хімічних елементів ґрунту.

Результати палеогенетичних досліджень, звісно, потребують багаторазової перевірки. Проте, гадаємо, завдяки вивченню кісток з поховань у печері Вертеба вдасться встановити родовід трипільців, які проживали у цих краях упродовж півтори тисячі років у IV–III тис. до н.е.

Отже, яку б локалізацію індоєвропейської прабатьківщини не вирішили визнати привабливою для себе дослідники – «східну», «степову» чи західну, все одно вона, принаймні частково, матиме відношення до теренів сучасної України. Це робить археологічні пам'ятки з її земель одними із найважливіших для процесу відтворення давньої європейської історії.

I, нарешті, найголовніше. Давні, доісторичні предки українців жили на теренах нашої держави за багато тисячоліть до появи на історичній арені української нації. Мабуть, мав рацію відомий український археолог та етнограф В. Петров, стверджуючи, що при дослідженні етногенезу українського народу потрібно враховувати, що між сучасними українцями й населенням неолітичної України лежать кілька проміжних нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій і пережитих криз. В одній із своїх публікацій він слушно зауважив, що саме «...в грозах і бурях знишень, у бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо».

6

Трипільський дім

Подорожуючи влітку, часто можна побачити, як на узбіччі дороги та на полях ведуться земляні роботи. Високі відвали оточують невеличку ділянку землі, на якій група засмаглих людей ретельно розчищає щось ножами і щіточками. Це «щось» на перший погляд нагадує завал битої червоної цегли, будівельного сміття, серед якого трапляються кістки тварин, каміння і багато битого посуду. Коли побачене буде вартим уваги настільки, щоб зупинитися та розпитати працюючих, чим вони тут, власне, займаються, то відповідь може бути приблизно такою: тут працює археологічна експедиція, що досліджує рештки житла трипільської культури. Житла, яке стояло на цьому полі кілька тисяч років тому і було у ті ж далекі часи спалене (вік пам'ятки визначають залежно від хронологічної прив'язки).

Можливо, вам також доводилося, читаючи популярні книжки про давню історію, натрапити на твердження стосовно того, що за тих часів, коли єгиптяни і шумери зводили величні храми та міста, мешканці Європи ще жили у куренях і печерах. Можливо, десь у Європі справді так і було, але не в країні трипільців. Проблема лише у тому, як знайти і дослідити сліди будівельної діяльності народу, який використовував винятково «екологічно чисті» (за сучасними уявленнями) матеріали — дерево, глину, пісок, солому, очерет. Споруди, зведені із цих матеріалів, не набагато пережили давніх будівничих, та й не могли зберегтися впродовж багатьох тисячоліть. Краще збереглися лише залишки споруд, що були спалені або випадково згоріли. Глина (основний будівельний матеріал трипільців) під впливом високих температур стає значно міцнішою і може зберігатися в обпаленому стані багато тисячоліть.

Археологам удалося дослідити рештки кількох сотень будівель різного призначення, зведених носіями культурної спільноти Кукутень—Трипілля. Завдяки цьому, а також деяким іншим знахідкам нині ми знаємо про архітектуру трипільців не менше, ніж про архітектуру, скажімо, часів Київської Русі X—XII ст.

Залишки давніх трипільських будівель нині вкриті шаром ґрунту, що утворився впродовж минулих тисячоліть. Лише після оранки на поверхні поля можна знайти грудки перепаленої глини із відбитками дерева. Це може означати, що тут стояв будинок. Власне, так і було виявлено більшу частину поселень трипільської культури.

Археологічні дослідження давніх будівель розпочинаються із того, що знімають шар землі, товщина якого може бути від 20–30

**Залишки спалених жител
трипільської культури.
Майданецьке.
Розкопки
М. Шмагла
і М. Відейка**

**Реконострукція
процесу спорудження
землянки трипільцями.
Малюнок В. Хвойки.
Науковий
архів ІА НАНУ**

до 50–80 см, крім випадків, коли залишки давнього поселення згодом були занесені річковими відкладами, як це трапляється, скажімо, на Південному Бузі. Основний інструмент на цьому етапі – лопата. Коли, знявши верхній шар ґрунту, виходять на горизонт, у якому лежать обгорілі рештки будівлі, починають працювати ножами та шіточками. Кожна річ має бути розчищена саме у тому місці, де була знайдена. Власне, процес розкопок чимось нагадує працю бригади криміналістів, яка збирає речові докази на місці якоїсь події. Відмінність полягає лише у тому, що археологи мають справу з подіями, що відбулися тисячоліття, у кращому випадку – сотні років тому. І весь цей час місце події зазнавало зовнішніх руйнацій – дощ, вода, вітер, зсуви ґрунту тощо. Сучасні криміналісти мають часом більше шансів розібратися у ситуації, ніж дослідники давно минулих подій.

Усе, що буде розчищено після копіткої праці під палючим сонцем чи під дощем (а іноді й під снігом), має бути зафіксоване й описане. Креслення – плани та розрізи, фотознімки, відео, нарешті опис у польовому щоденнику археолога – ось приблизний перелік сучасних засобів документування знахідок. Понад 100 років тому щоденники дослідників прикрашали ще й власноруч зроблені замальовки робочих епізодів розкопок і знайдених артефактів. Яскравим зразком цього є польові щоденники В. Хвойки.

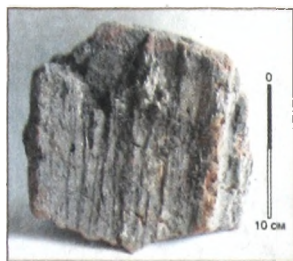
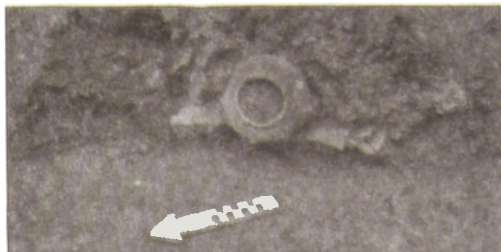

Коли все виявлене нанесено на креслення і сфотографовано, настає найцікавіший, а водночас чи не найвідповідальніший момент розкопок. Тепер можна вийняти знахідки, грудка за грудкою розібрати рештки будівлі. Це досить складний і тривалий процес. Часом товщина завалів фрагментів обпаленої глини досягає 25–30 см, а іноді і більше. В плани вони можуть мати до 30 м удовжину при ширині 4–5 м. Найвідповідальніше тут те, що розібрати завал можна тільки один раз і багато чого треба встигнути помітити (та зафіксувати) саме на цьому етапі досліджень. Тому процес розбирання потребує не поспіху, а уваги, нових креслень та фотознімків (що їх більше, то краще). Адже

**Фрагмент конструкції
вогнища. Поселення
Тимкове, ранній етап
трипільської культури.
Дослідження Н. Бурдо**

**Посуд під завалом
перекриття.
Поселення Тимкове.
Етап А. Дослідження
Н. Бурдо**

**Фрагмент
обпаленої
обмазки
з відбитками
розколотого дерева.
Майданецьке.
Розкопки М. Шмаглія
і М. Відейка.
Наукові фонди
ІА НАНУ**

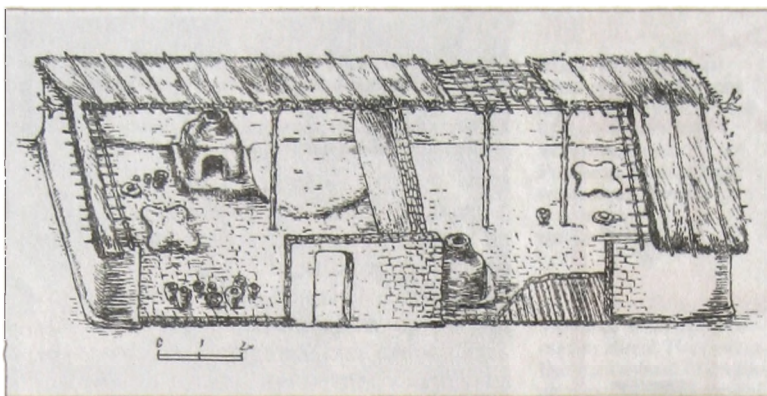
у майбутньому – це (крім знахідок) єдині доказові матеріали, які ви зможете виставити на підтримку власних висновків та теорій щодо різних сторін трипільського життя. Добре зроблене фото завжди важило і надалі важитиме більше, ніж найдосконаліші описи у звіті про розкопки (бо завжди краще хоч раз побачити, ніж десять разів – прочитати).

Наявність креслень кожного горизонту знахідок дасть можливість визначити, що і в якому приміщенні будівлі знаходилося, де була піч, а де стояли посуд чи ткацький верстат, від якого лишилася лише купка (чи рядок) керамічних важків. Дуже ефектно виглядають групи розвалів керамічних посудин різних розмірів, часто розставлених колись на площі у кілька квадратних метрів. Коли і ці знахідки вийнято і запаковано, розкопки трипільської будівлі ще не можна вважати завершеними. Адже на земляній підлозі можна знайти деякі дрібні, загублені колись речі. Просіявши цю землю через сито, археологи часто знахо-

дять значно більше, ніж просто перекопуючи лопатою чи ножем.

Часом прокопуючи долівку, можна натрапити на схований господарями скарб (або сліди жертвопринесення під час закладання житла) чи засипану колись яму, наповнену рештками посуду, глиняними статуетками, кістками тварин. Іноді археологи знаходять навіть давні поховання. Якщо на цьому місці перед тим існувало ще давніше селище, то процес розкопок його залишків проводять знову із самого початку! У Румунії дослідники натрапили на багат шарові селища культури Кукутень. Життя на деяких із них відновлювалося 2–3, а то і 4–5 разів. Є такі місця й у Подністров'ї. Так на поселенні Поливанів Яр виявлено сліди поселень середнього та пізнього Трипілья, а у печері Вертеба – три горизонти, що виникли (з перервами) впродовж приблизно 1,5 тис. років.

Навіть знайдена під час розкопок обпалена глиняна обмазка може стати важливим джерелом інформації для майбутніх реконструкцій. Наприклад, напрям та положення відбитків деревини на глиняній обмазці наносять на окремий план. Це дає змогу дослідити та відтворити дерев'яні конструкції. Та й самі відбитки можуть розповісти чимало про будівельні матеріали, з яких трипільці зводили житло (кругляк, плахи, колоди, розколоте дерево) та навіть допомогти з'ясувати способи їх з'єднання. Якщо шар обмазки з відбитками дерева не один,

Відтворення вигляду житла трипільської культури з поселення Коломийщина I. Реконструкція Є. Кричевського і Т. Пассек

Фрагмент підлоги трипільського житла. Поселення Майданецьке. Розкопки М. Шмаглія і М. Відейка

з'ясовують, що саме він укривав — міжповерхову конструкцію чи горішне перекриття або ж стіну. Вивчаючи такий «пиріг» із шарів обмазки, дослідник має шанс дізнатися, скільки поверхів мала споруда, скільки було приміщень та де знаходився вхід.

Свого часу археологам, які перед тим не бачили нічого подібного, складно було інтерпретувати ці завали (і нині ця робота, зауважимо, не є простою). Проте на початку досліджень množилися теорії щодо трипільської архітектури, часом одна екзотичніша за іншу. Спочатку писали про гробниці, в яких відбувалися певні ритуали та жертвопринесення. Так пояснювали велику кількість знахідок посуду, статуеток, а також кісток тварин і людей. Майже одночасно виникла теорія про те, що глиняна обмазка утворилася завдяки специфічним трипільським будівельним технологіям. Їх сенс нібито полягав у випаленні глиняних майданчиків спеціально розкладеними на їх поверхні багаттями. Згодом цю теорію дещо модернізували і почали писати про використання вогню не тільки під час будівництва, а й для ремонту глиняних долівок. На думку дослідників, це робили для того, щоб отримати тверду і непроникну для вологи підлогу. Ця теорія тривалий час навіть вважалася цілком прийнятною і не викликала зайвих запитань! Дехто і донині вірить у те, що трипільці застосовували вогонь, споруджуючи певні елементи конструкцій своїх будівель. Вірять також й у те, що обпалена глина захищає підлогу від

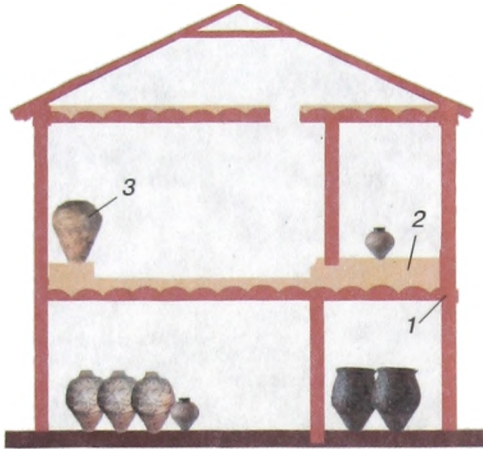

проникання вологи з ґрунту краще, ніж не випалена глина.

При цьому теоретикам не спадало на думку, що вимощувати землю настилом із дерева означало приректи цей настил на досить швидке гниття та руйнування, а обпалена глина буде просто всмоктувати воду із ґрунту, замість того, щоб захищати власників житла від вологи.

Сучасні ж реконструкції трипільських будівель спираються не лише на столітній досвід їх розкопок, а й на знання традиційної сільської архітектури. Дуже допомагають у цьому кілька десятків керамічних моделей жител, знайдених під час досліджень трипільських поселень. Саме вони є найдостовірнішим, створеним самими трипільцями, документальним джерелом інформації про давню архітектуру.

Загалом відомо кілька десятків більшменш комплектних моделей, а також фрагменти понад 70 таких виробів. Маємо досить детальне зображення не тільки самих споруд, а й елементів інтер'єрів. На почат-

Одна із синтетичних схем реконструкції двоповерхового житла трипільської культури за узагальненими матеріалами археологічних досліджень:

1 – міжповерхове перекриття; 2 – спеціальне місце для вогнища; 3 – посуд для зберігання припасів

що майже кожна деталь внутрішньої будови житла підтверджена результатами археологічних розкопок.

Знахідки свідчать, що трипільці використовували під час зведення жител та інших споруд такі матеріали, які можна було знайти, не відходячи далеко від будівельного майданчика – глину, дерево, очерет, полону, що залишалася після обмолоту щедрого врожаю.

Для трипільського будинку фундамент, у нашому розумінні цього елементу споруди, не був потрібен. Каркас робили з деревини. Він міг спиратися на масивні лежні та нагадував ящик, зроблений із колод розколотого дерева – дуба чи граба. Вивчаючи відбитки на глині та знайдені знаряддя праці, археологи встановили, що трипільці вміли робити з'єднання дерев'яних конструкцій «у паз» і «на шип», не кажучи вже про свердління отворів та використання «цвяхів»-кілочків.

До стовпів дерев'яного каркасу кріпилися подовжні балки, проміжки між якими заповнювалися розколотими колодами, більш тонкими жердинами і навіть запліталися гнучкими гілками. Розмови про те, що така конструкція не є достатньо міцною та може впасти будь-якої миті, вже

Керамічна модель будівлі трипільської культури. Поселення Розсокуватка, IV тис. до н.е. Дослідження О. Цвек. Археологічний музей ІА НАНУ

ку XX ст. було знайдено дві моделі споруд, щоправда без дахів. Усередині цих «хаток» можна побачити піч, жертвник, глиняну лаву та розставлений на ній посуд, навіть господарі присутні – це глиняні фігурки людей. На моделі, знайденій на поселенні Сушківка (Черкаська обл.), зображено жінку, яка, стоячи на колінах, розтирає зерно. На моделі, що походить із трипільського поселення, розташованого біля с. Попудня, фігурка зображає жінку, котра відпочиває, сидячи біля печі. Важливо те,

Керамічна модель будівлі трипільської культури. Перша половина IV тис. до н.е. Приватна колекція «ПЛАТАР»

Відбитки дерев'яних конструкцій на обмазці перекриття трипільської будівлі. Поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції. Фото із наукового архіву ІА НАНУ

Залишки печі у трипільському житлі. Поселення Володимирівка. Матеріали розкопок Трипільської експедиції, 1935 р.

Купольні печі на керамічних моделях трипільських будівель. Приватна колекція «ПЛАТАР»

спростовані спорудженням кількох експериментальних жител. Одне з них стоїть у с. Трипільлі прямо на березі Дніпра, і з 2003 р. успішно витримує усі вітри та буревії, не збираючись падати. Отож, відтворені сучасними майстрами трипільські «технології» житлобудування, витримали перевірку часом і негодою.

Стовпи каркасів будівель навіть могли бути своєрідним елементом декору, поділяючи стіни на певні проміжки. Їх могли прикрашати різьбленням, як видно на деяких керамічних моделях будинків. Стіни обмазували сумішшю із глини, піску і поливи. Поверхню обмазки стін вкривали тиньком, основою якого була суміш глини із піском без рослинних домішок. На завершення тиньковані стіни фарбували

і навіть прикрашали розписами чи рельєфними елементами.

Перекриття міжповерхові та горищ робили із розколотого дерева або кругляка діаметром до 10–15 см. Саме довжиною цих конструкцій визначалася ширина споруди, яка в середньому становила 4–5 м. Як бачимо, у трипільців були майже сучасні стандарти на «пиломатеріали», що визначалися максимальною довжиною відносно прямої частини стовбура типового для наврокопінних лісів дерева.

Готові перекриття обмазували тією самою сумішшю, що й стіни. Тільки згорі її шар міг бути товщим і досягати місцями 10 см і більше. Звичайно суміш укладали у кілька прийомів, за раз не більш як 3–5 см. Мабуть, чинили так із двох міркувань:

Задня стіна керамічної моделі храму. Приватна колекція «ПЛАТАР»

Фрагмент глиняної лави («подіуму») з трипільського житла. Поселення Майданецьке. Матеріали розкопок М. Шмаглія і М. Відейка

Глиняний поріг трипільської будівлі. Майданецьке. Розкопки М. Шмаглія і М. Відейка

сволоків неодноразово було виявлено під час археологічних розкопок на фрагментах глиняної обмазки.

Підлогу другого поверху для міцності додатково покривали шаром суміші глини із піском та фарбували. Очевидно, трипільцям був відомий також і рецепт зміцнення глиняної долівки за допомогою насичення її рослинною олією. Про це свідчать знахідки залишків підлоги жовтого кольору. Можливо, промащуючи підлогу востанне, до олії додавали віск. Це збільшувало міцність та водостійкість підлоги.

На кожному поверсі трипільського житла часом могло бути по кілька приміщень площею 20–70 м². Для опалення таких приміщень використовували печі та відкриті вогнища. Печі й вогнища влаштовували на зроблених із глини платформах розмірами в середньому 2×2 м. Товщина споруди сягала 20–40 см. Вона виконувала роль своєрідного теплового акумулятора, накопичуючи тепло. Такі опалювальні пристрої зазвичай розміщували поблизу дверей, справа від входу. Конструкція купольних печей трипільського часу виявилася настільки вдальною, що проіснувала тисячоліття. І нині такі печі можна побачити в експозиціях музеїв «під відкритим небом», скажімо, у Пирогові в експозиції «Полісся».

Фрагменти оздоблення жител трипільської культури. Коломиїщина I. Розкопки Трипільської експедиції 1934–1938 рр. Національний музей історії України

Керамічна модель трипільської будівлі. Поселення Сушківка, IV тис. до н.е. Розкопки В. Козловської. Національний музей історії України

такий шар швидше (і краще, якісніше – не тріскаючись) висихає, а навантаження на перекриття збільшується поступово.

Для зміцнення перекриттів використовували поздовжні несвінні конструкції – масивні колоди (нині це називають сволюком) та додаткові опори. Відбитки таких

Полісся».
Залишено також рештки пересувних керамічних печей, які за потреби можна було переносити в інші приміщення чи пере-

сувати у потрібне місце в межах певної кімнати – такі собі прототипи сучасних автономних обігрівачів. Обігрівали будівлі «по-чорному», дим виходив крізь отвори в стелі, округле вікно, розташоване навпроти дверей. Трипільці також дбали про збереження тепла в будинку. По-перше, вони чи не першими в наших краях стали робити горища у приміщеннях, запобігаючи зайвим втратам тепла через стріху.

Кількість вікон у трипільських житлах, як бачимо на керамічних моделях, була зведена до мінімуму – щонайбільше два віконних отвори. Розміщення житлового приміщення на другому поверсі також по суті було енергозберігаючим заходом.

Є всі підстави вважати, що така корисна річ, як двері, з'явилися у наших краях також у трипільські часи. Причому існувало два типи дверей: звичні нам, що обертаються, а також зсувні. Ширина дверей майже відповідала сучасним стандартам: близько 80 см. Саме такою була ширина порогів, знайдених під час розкопок. Вони збереглися завдяки тому, що були виготовлені не із дерева, а із суміші глини з половиною – того самого матеріалу, що й обмазка стін і перекриттів.

Особливістю трипільської архітектури було виготовлення певних елементів інтер'єру та обладнання для приміщень уже під час будівництва. При цьому використовували той самий матеріал, що й на

Розпис стін керамічної моделі житла трипільської культури. Поселення Володимиріака. Перша половина IV тис. до н.е. Розкопки С. Магури. Національний музей історії України

Зооморфне зображення на стіні керамічної моделі будівлі. Приватна колекція «ПЛАТАР»

обмазку стін чи підлоги. У житлових приміщеннях влаштовували довгу глиняну лаву (археологи називають її «подіумом»), яку влаштовували вздовж стіни, навпроти печі-вогнища. Ширина лави становила 30–40 см, висота – 10–20 см, довжина – кілька метрів. Лаву покривали шаром глини без домішок, потім проводили весь комплекс операцій як і під час виготовлення підлоги та фарбували її.

Ще одним елементом у будівлі часто були так звані «корита» – місця, де мололи зерно. Спочатку для виготовлення цієї конструкції в певному місці робили підвищення, потім у підлогу вмуровували великий камінь-зернотерку та оточували його глиняним бортиком заввишки до 10 см. У куті «корита» робили заглиблення, через яке можна було вигрібати борошно у миску чи

Керамічна модель храму
трипільської культури.
Кінець V – початок
IV тис. до н.е.
Приватна колекція
«ПЛАТАР»

іншу посудину. Таке місце для помолу зерна часто влаштовували поблизу вогнища.

У багатьох приміщеннях так само з глини робили хрестоподібні вівтарі, які фарбували або витискали чи вирізьблювали на їхній поверхні магічні орнаменти. Цікаво, що такі вівтарі завжди були розміщені на осі, що з'єднує двері й те місце, де у розташованій навпроти входу стіні знаходилося вікно. Відстань від цієї стіни до вівтаря не перевищувала 1–1,5 м. Таким чином, у певні години світло з округлого вікна мало освітлювати вівтар та, можливо, розкладені на ньому пожертви.

Якщо згадати, що коло у трипільських орнаментах символізувало місяць, а над дверима (як це видно на моделях жител) зображували роги-букранії, то маємо певну символічну композицію розміщення вівтаря: він знаходився на тлі Місяця-вікна, що, у свою чергу, займав позицію між рогами бика (або корови). Як бачимо, магічна символіка певних частин будинку, відома і в українських та багатьох інших традиціях, є, вірогідно, дуже давньою.

Будуючи досить складні споруди, трипільці дбали про те, щоб прикрасити їх як назовні, так і всередині. Свідченням цього є знайдені під час розкопок фрагменти пофарбованої у червоний та білий колір штукатурки, виліплені з глини фрагменти

декору. Однак більш повне уявлення про декор трипільських споруд, так само як і про мальований посуд трипільців, можуть дати ті самі керамічні моделі будинків. Виявляється, стіни часто розписували фарбами. При цьому використовували всі відомі в гончарстві кольори – червоний, білий, чорний, як окремо, так і у відповідному поєднанні. Композиції найрізноманітніші – від геометричних орнаментів із ліній та навкісних стрічок і дуг до умовних, стилізованих зображень рослин, тварин, антропоморфних фігур.

У житлах трипільців з'явилися вироби, які цілком можна назвати меблями. Це столики та стільці, відомі також за керамічними «копіями», виготовленими самими трипільцями. Серед них є справжні крісла, «трони», спинки яких прикрашено парними антропоморфними зображеннями. Для виготовлення таких виробів трипільцям були потрібні різноманітні долота, тесла й різці, зроблені з кременю.

Загалом трипільські споруди мали, як натоді, досконале, заздалегідь сплановане розміщення житлових і господарських приміщень. Часом у великих поселеннях житла будували впритул одне до одного і з'єднували їх переходами – іноді навіть на рівні другого поверху. Можливо, так уперше в східній Європі з'явився тип споруд, який популярний нині серед будівельників – так званий town-house.

Не буде великим перебільшенням такий висновок: історія архітектури на українських теренах починається з часів трипільської цивілізації. Чимало винаходів, інженерних рішень та досягнень тієї далекої епохи ми використовуємо й понині, особливо не замислюючись, хто, коли і для чого все це створив.

Від поселень до протоміст

7

Мало хто з числа подорожуючих трасою Умань—Черкаси знає, що на рівному полі, між селами Легедзине і Тальянки, під землею поховано чи не найбільший «мегаполіс» Старої Європи з населенням понад 10 000 осіб. Під цим полем та лісосмугами лежать руїни майже 3 тис. будівель — і все це на площі у 4,5 км². Сліди цього поселення шезли з поверхні землі вже у ті часи, коли в Єгипті тільки-но почали проектувати та будувати перші піраміди.

Дещо далі, за 11 км від цього поля, над річкою Тальянкою три з половиною десятиліття тому було зроблено відкриття, що змінило уявлення про давню історію Європи. Завдяки цьому відкриттю назва розташованого у цьому місці українського села — Майданецьке — увійшла до багатьох історичних досліджень, енциклопедій та навіть шкільних підручників. Адже саме на його околиці комплексними археологічними та археометричними дослідженнями було встановлено, що на площі 200 га під чорноземом поховане гігантське поселення з майже двома тисячами споруд (більша частина яких були дво-, а то і триповерховими). Поселення мало складну систему укріплень. Його збудували трипільці близько середини IV тис. до н.е. Нині лише уламки глиняної обмазки та дрібні фрагменти кераміки, які завжди можна знайти на поверхні ґрунту після оранки, нагадують, що руїни цього, а також кількох десятків подібних поселень зникли з поверхні землі задовго до того, як «історія почалася в Шумері».

Як, коли і чому на землях між Дністром та Дніпром виникли ці величезні (особливо для мідного віку, тобто V—IV тис. до н.е.) поселення? Чому вони зникли і були забуті настільки ґрунтовно, що навіть легенд не збереглося? Мешканці Майданецького, приходячи у перші роки досліджень на розкопки, розповідали про те, що на цьому місці колись стояло «турецьке місто». Справді, турки у цих краях побували — але ж це реалії XVII ст., а на полях та під час розкопок археологи знаходили винятково посуд трипільської культури.

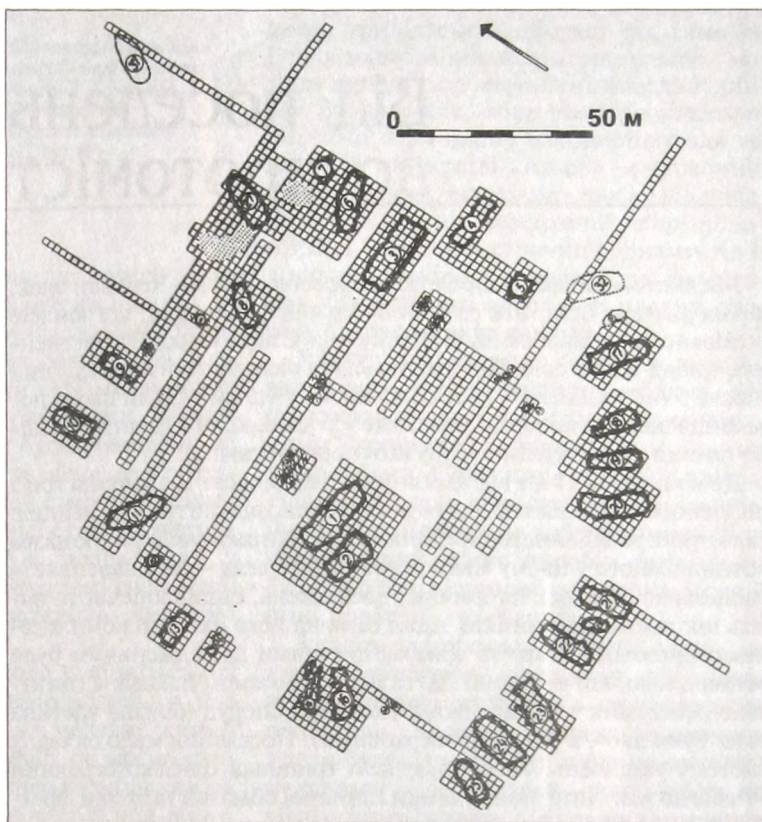
Найдавніші трипільські поселення не вирізнялися великими розмірами. Зауважимо, що для кінця VI—початку V тис. до н.е. дослідники схильні вважати великими поселення площею 5—7 га. Більша частина трипільських селищ того часу, як, скажімо, вже згадана нами раніше Бернашівка, мали близько десятка жител.

Відоме поселення Олександрівка налічувало всього 14 будівель, розташованих на двох паралельних вулицях уздовж струмка. На цьому тлі ранньотрипільське поселення Могильна III, яке знаходиться в Кіровоградській області, виглядає справжнім гігантом.

План трипільського поселення Майданецьке за даними аерофотознімання. Інтерпретація К. Шимкія

План трипільського поселення Коломийщина I за даними археологічних досліджень Т. Пассек (1934–1938 рр.)

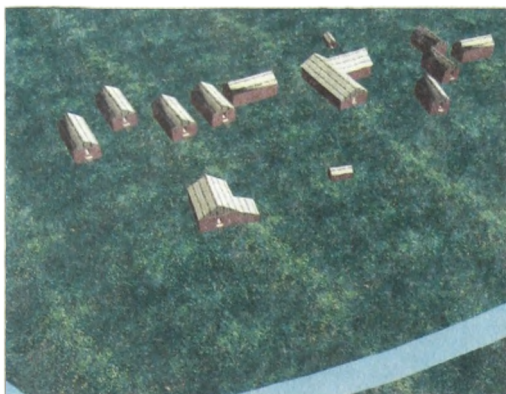
Воно в плані мало вигляд витягнутого ромбу зі скругленими кутами (що наближається до овальної форми), площею більш як 10 га, і в ньому налічувалося понад 100 житлових споруд. План цього поселення було складено за допомогою магнітометричних досліджень. На плані з точністю до 1 м нанесено контури залишків похованих під поверхнею ґрунту жител. Видно також в'їзди до поселення і центральну площу.

Можливо, саме з цього селища починалася майже сім тисяч років тому історія виникнення трипільських поселень-гігантів. Підрахунки, зроблені на основі даних із реєстру трипільських пам'яток, свідчать, що лише на території України у V–на початку III тис. до н.е. було 135 поселень площею понад 10 га, а ще 59 таких поселень відомо на території Молдови. Отож, разом їх нині налічується 194. Тобто майже дві сотні ве-

ликів (за європейськими стандартами твєї епохи) поселень виникло у різний час на території між Карпатами і Дніпром упродовж приблизно півтори тисячі років.

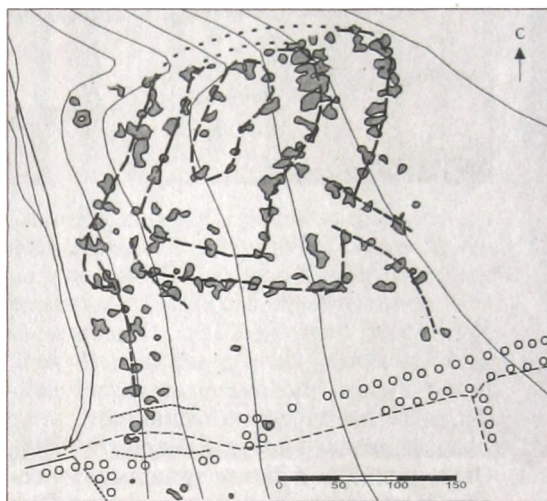
Як би різні дослідники не називали ці поселення – «суперцентрами», «поселеннями-гігантами», «протомістами» – нині зрозуміло, що це явище відображає певні демографічні, суспільні та економічні процеси, що відбувалися у ті часи в трипільському світі. Найцікавіше, що подібні явища археологи спостерігають у цей період і в інших регіонах, де існували хліборобські цивілізації, насамперед у долинах великих річок – Нілу, Тигру, Євфрату, далеких Інду і Янцзи.

Процес концентрації населення у великих поселеннях, на першій погляд, суперечить суті хліборобської економіки. Адже набагато вигідніше жити на своєму хуторі

Реконструкція поселення Олександрівка (ранній етап трипільської культури) за даними археологічних досліджень А. Єсипенка і К. Зінковського

План розміщення археологічних об'єктів та структурний план поселення Могильна III. За матеріалами магнітометричних досліджень В. Дудкіна

поруч зі своїм полем, обробляти його, не витрачаючи часу на вирішення проблем, що виникають унаслідок скупчення величезної кількості людей в одному місці. Оптимальні розміри для селища хліборобів – це кілька десятків жител, як на трипільському поселенні Коломийщина I, хоча воно вже виглядає гігантом на тлі невеличких полів, затиснутих між глибокими ярами Придніпровського плато.

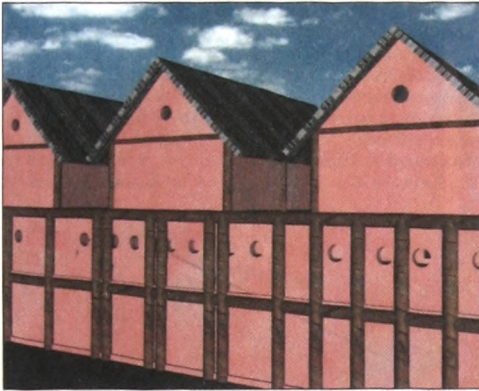
Можливо, причини слід шукати не в економічній доцільності, а в чомусь іншому? Наприклад, відомим є факт, що невеличке трипільське поселення Друци, котре знаходилося в глибині трипільської території, десь у середині V тис. до н.е. загинуло внаслідок нападу сусідів-трипільців. Про це свідчать знахідки решток зброї – понад сотні вістрів стріл із кременю серед руїн усього двох спалених жител.

Цілком ймовірно, що саме загострення стосунків (навіть до військових зіткнень) між різними трипільськими племенами у певний момент змусили їх згуртуватися, а щоб забезпечити майно і життя – почати будувати не тільки укріплені городища, а й поселення-гіганти, захищені унікальними оборонними спорудами типу «житлових стін». Жителі цих протоміст були здатні виставити не десятки, а сотні і навіть тисячі воїнів, які могли дати гідну відсіч будь-якому ворогові. Навіть своїм виглядом поселення на зразок Майданецького, не кажучи вже про Тальянки, мало б відлякувати потенційних завойовників.

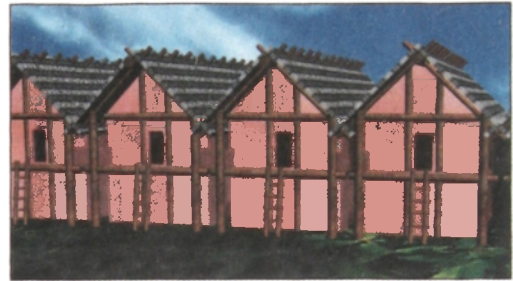
Вістря стріл і дротиків із кременю. Трипільська культура, IV тис. до н.е. Наукові фонди ІА НАНУ

Нагадаємо, що саме V тис. до н.е. характеризується збільшенням загальної кількості поселень культури Трипільля–Кукутень. Це означає також зростання чисельності населення. Процес був досить нерівномірним. Найбільше селищ виникло на заході, менше – на сході, до того ж там вони розкидані на величезній території. За таких обставин розпочався процес формування центральних поселень, у яких

Фрагменти двоповерхових «житлових стін» — укріплення поселення Майданецьке. Реконструкція за матеріалами археологічних розкопок під керівництвом М. Шмаглія (1974–1980 рр.)

Фрагменти двоповерхових «житлових стін» — укріплення поселення Майданецьке. Реконструкція за матеріалами археологічних розкопок під керівництвом М. Шмаглія (1986–1991 рр.)

концентрується більша частина трипільців. Апогею подібні об'єднанчі процеси досягли у першій половині IV тис. до н.е., коли виникли селища із кількістю жителів 5000–15000. Якщо це й села, то досить великі, навіть за сучасними мірками. До речі, нині в Україні число мешканців поселення, котре претендує на офіційний статус міста, формально має перевищувати 10000. Отож, принаймні кілька трипільських селищ, із числа відомих нам у межиріччі Південного Бугу та Дніпра — скажімо, поблизу сіл Майданецьке, Тальянки, Небелівка, Доброводи, могли б і нині за цим показником претендувати на статус міст!

Завдяки археологічним та археометричним дослідженням ми знаємо досить багато про те, як були сплановані та забудовані ці поселення. Маємо відомості відносно їх економіки, що дає можливість у загальних рисах не тільки описати саме явище і спробувати дати його визначення, а й реконструювати певні сторінки його півторатисячолітньої історії.

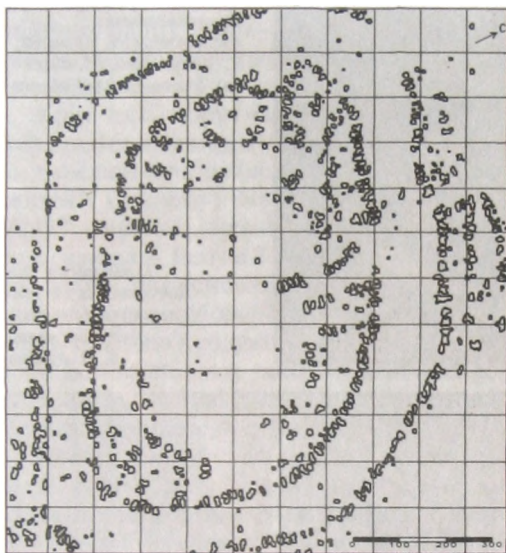
Дослідження у Майданецькому дають усі підстави говорити, що це поселення було збудоване за заздалегідь складеним планом. Центральну частину поселення, сплановану у вигляді овалу (розмірами 800×1200 м!), оточував суцільний ряд з'єднаних між собою будинків (так звані «житлові стіни»). Це була своєрідна цитадель, усередині якої житла утворювали квартали та вулиці. Деякі вулиці починалися від проходів, зроблених у «житлових

стінах». Наступний, ближчий до центру поселення, ряд «житлових стін» був збудований також у вигляді овалу на відстані 70–100 м від першого ряду. Нічим незабудована широка вулиця між двома оборонно-житловими структурами могла слугувати і для комунікації між різними частинами селища, а також відігравати роль фортечної еспланади. Адже 70–100 м — це відстань найефективнішої прицільної стрільби з лука. Якщо б нападникам вдалося подолати зовнішні оборонні рубежі поселення, вони б неминуче потрапили під смертельно небезпечний обстріл на цій широкій, вільній від будівель смузі.

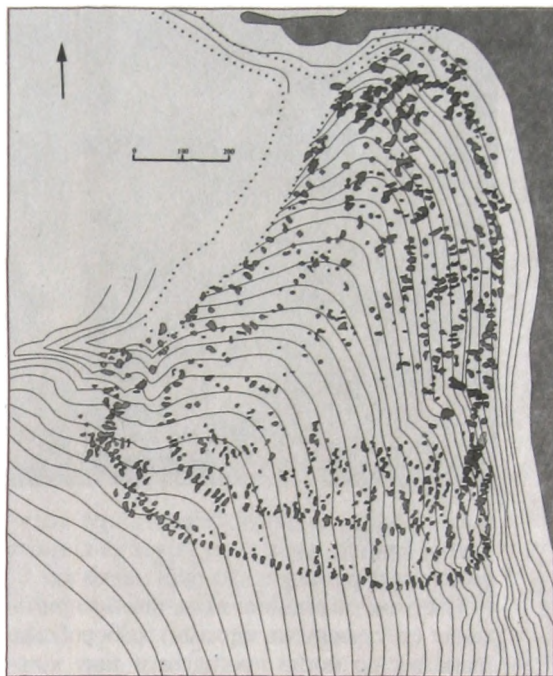
Подібний принцип планування поселень, витоки якого бачимо ще у Могильній III, проіснував до початку III тис. до н.е., тобто майже 2 тис. років. Його вдосконалювали і пристосовували до вимог місцевості. На плані поселення Глибочок (етап VII, Тальнівський район Черкаської обл.) можемо побачити групи жител, що фланкують центральний в'їзд на поселення. Поселення біля села Ятранівка (етап VII, Уманський район Черкаської обл.) має у плані вигляд трикутника, довгі боки якого захищені глибоким ярмом і річкою. Подвійний ряд будівель (між рядами ті самі 70 м) утворює основу трикут-

Плани поселень за даними магнітометричних досліджень В. Дудкіна:

а – Глибочок; *б* – Ятранівка; *в* – Вільховець

а

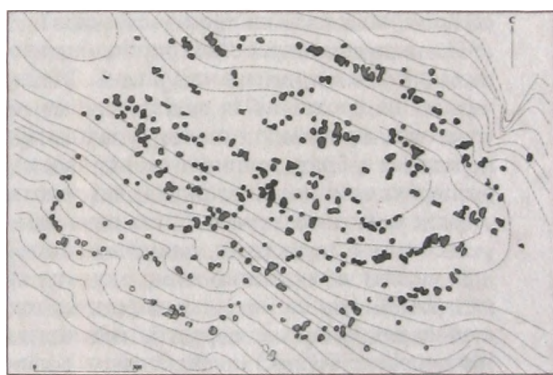

б

ника. Тут було влаштовано низку захищених із флангів проходів, що давали змогу вивести у поле воїнів кількома групами, щоб контратакувати наступаючого ворога. Останнє велике селище (понад 100 га) поблизу с. Вільховець (етап СІІ, Звенигородський район Черкаської обл.) було спалене близько 2750 р. до н.е.

За протяжністю існування, а це близько 1500 років, епоха трипільських поселень-гігантів не поступається історії багатьох давніх держав та імперій. Це не був усього лише короткий епізод у житті трипільців, зумовлений, скажімо, системною кризою на пізньому етапі. Коли трипільці згуртувалися, їх суспільство виявило більше ознак стабільності, вони стали більш майстерними у господарстві, ремеслах, військовій справі.

Часто виникає запитання: а звідки ми знаємо, що всі житла на таких великих поселеннях існували одночасно? Можливо, й не було такої концентрації населення, а лише якийсь трипільський клан чи навіть сім'я поступово мандрували собі по полях,

в

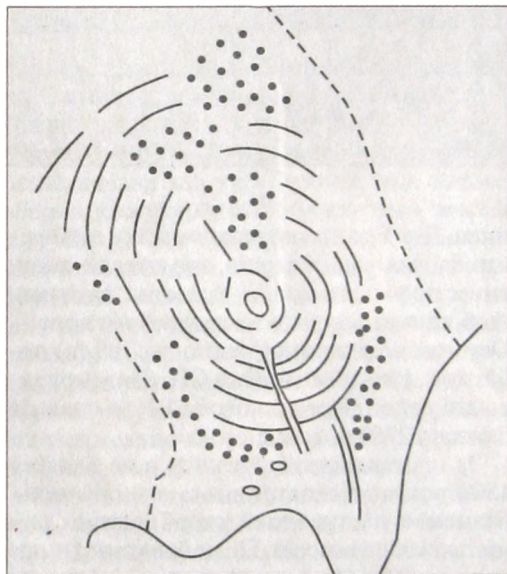
переносячи час від часу житло ближче до оброблюваної землі?

Ми не випадково почали розповідь про поселення-гіганти з опису їх планіграфії та забудови. Вже будівництво селища за єдиним планом, зведення споруд, конструктивно пов'язаних між собою, не кажучи про висновок про одночасність їх існування, що ґрунтується на знахідках кераміч-

Реконструкція поселення Майданецьке за даними магнітометричних досліджень (В. Дудкін) та археологічних досліджень (М. Шмаглій, К. Зіпківський, М. Відейко). Малюнок М. Бабенка

План поселення Косенівка за даними аерофотознімання. Дешифрування К. Шишкіна

При розкопках у багатьох будівлях виявлено рештки нехитрого сільськогосподарського реманенту тих часів – робочі частини мотик, виготовлені з рогу або каменю, крем'яні пластини від серпів. Згадаємо, що населення давньогрецьких полісів, що існували на кілька тисячоліть пізніше, ніж Трипілля, досить ефективно обробляли навколишні землі та займались іншими видами сільського господарства, а цей вид праці вважався дуже почесним. Навіть

ного посуду, розвінчує гіпотезу про «блукаючі» трипільські хутори та життя кількох сімей серед романтичних руїн навколо.

Наступне запитання: яким чином примітивне (за сучасними мірками) хліборобське господарство могло прогнати таку кількість народу, зібраного в одному місті? Або де були розміщені (і чи взагалі відомі) трипільські села, які «годували» трипільські міста?

По-перше, хліборобство трипільців мало не такий уже й примітивний рівень. За винятком виготовленої із заліза техніки – тракторів, комбайнів і плугів, а також мінеральних добрив, трипільці мали у своєму розпорядженні всі ті знаряддя, які мають сучасні хлібороби України, а головне в достатку землі (і зауважимо, однієї з найкращих у світі), ефективний набір окультурених рослин, придатних для вирощування в місцевих умовах і, нарешті, тисячолітній досвід хліборобства. Відсутність мінеральних добрив загалом компенсувалася угноєнням полів (мали ж велику рогату худобу), знали трипільці і про те, що таке сівозміння. Відсутність техніки компенсувалася кількістю робочих рук і натуральністю господарства – адже хліб вирощували для власного споживання, не на продаж. Про наявність пристойних урожаїв зерна у трипільців свідчить хоча б факт використання великої кількості половин для виготовлення обмазки під час будівництва споруд.

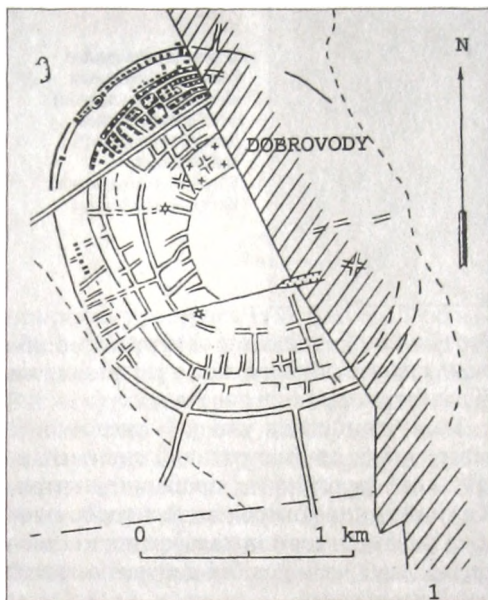
й нині чимало жителів такого мегаполіса, як Київ, мають не тільки дачі, а й городи, часом далеко від міста, і частково живуть із того, що там вирощують. При цьому ніхто не вважає їх селянами (принаймні на офіційному рівні). Вони – городяни у першому, а то й у другому-третьому поколінні. Це реалії життя.

Крім того, поруч із трипільськими поселеннями-гігантами виявлені одночасні їм невеликі селища (від кількох до десятків жител у кожному). На відстані 5–7 км від Майданецького виявлено поки що два таких селища – Тальне 2 і Тальне 3. Розкопки показали, що основними заняттями їхніх жителів були хліборобство і тваринництво. Зрозуміло, що продуктів, вирощених мешканцями лише двох таких невеличких селищ, не вистачило б, щоб прогодувати населення великого протоміста.

Однак саме існування цих селищ забезпечувало розширення ще на 5–7 км сільськогосподарських угідь навколо центрального поселення. Зазвичай саме таким був радіус освоєння території навколо хліборобських селищ. Це давало змогу опанувати додаткові тисячі гектар полів та пасовищ. Зрозуміло, що власними силами мешканці малих селищ не могли оборонити свої володіння. Однак вони мали надійні тили – збройну підтримку всієї громади великого поселення, не кажучи вже про укріплення, де можна було сховатися від ворожого нападу.

Отже, історія виникнення поселень-гігантів могла виглядати так. Під час воєн і внутрішніх міжплемінних конфліктів трипільці починають шукати адекватну відповідь на виклик часу і знаходять її у концентрації населення. Гуртом, як відомо, все робити легше. Жити разом з огляду на це зручно, адже всі «збройні сили» – дорослі чоловіки зібрані в одному місці, отже, і все населення перебуває тут під надійним захистом. Велика громада значно легше може упоратися і з будівництвом потужних укріплень.

Коли правитель Урука, славний герой Гільгамеш обвів рідне місто фортечною стіною, ця подія виявилася достойною

План трипільського поселення Доброводи за даними аерофотознімання. Дешифрування К. Шипкіна

для оспівування у поемі, складеній на його честь: «місто, чії стіни випромінюють жах...». І це було складено у Месопотамії, жителів якої вже у III тис. до н.е. важко було здивувати монументальними спорудами. Можна лише спробувати уявити, яке враження на сучасників могли справити тисячі 2–3-поверхових споруд, згруповані за єдиним досить складним планом (а отже, за чияюсь волею чи священною традицією) на площі 2–4 км². Подібні за масштабами городища тут будуватимуть лише у часи Великої Скіфії, через тисячоліття (див. мал. на с. 73, 74).

Зрозуміло, що подібний центр мав виконувати усі функції, що раніше були розосереджені в окремих невеличких поселеннях. Це функції адміністративні – від розподілу польових угідь та пасовищ до організації громадських будівельних робіт; економічні – що стосувалися не лише сільського господарства, а й ремесел, обміну чи торгівлі. Про військову функцію такого центру було вже сказано достатньо.

План трипільського поселення Петрени (Молдова) за даними аерофотознімання. Дешифрування К. Шипкіна

Зрозуміло, що найважливіші релігійні обряди також відбувалися за участю всіх чи більшості мешканців поселення.

Так, у трипільців уже у V тис. до н.е. утворюються адміністративні, економічні, військові, релігійні та політичні центри. Кожний із них контролює територію площею у кілька десятків квадратних кілометрів. У давні часи подібні центри зазвичай називали містами.

Скажімо, античні міста на півдні сучасної України (Ольвія, Херсонес) на час виникнення були громадами насамперед хліборобів, які поділили між собою польові угіддя у найближчих околицях. Це були міста – держави, які захищали інтереси своїх громадян, власників землі. Економіка цих міст-держав ґрунтувалася ще й на ремеслі та торгівлі, але чи довго б проіснували вони без хори – сільськогосподарської округи?

Зрозуміло, що історія міст повинна була колись розпочинатися. Мали відбуватися певні процеси в економіці, у суспільстві, нарешті, мала зрости до певної межі чисельність населення. Чисельність мешканців Майданецького (6–10 тис. осіб) у кілька разів могла перевищувати чисельність звичайного племені (близько 3 тис. осіб). Отже, цілком вірогідно, перед нами – вже понадплеменне утворення. Проаналізувавши подібну суспільну організацію на етнографічному матеріалі, дослідники запропонували називати її «вождівством» (переклад з англійського «chiefdom»). Для вождівств характерним є наявність певних політичних центрів – великих поселень. Майданецьке поселення загалом могло

бути центром також простого вождівства, яке об'єднувало два-три споріднених племені. Удвічі більше за розмірами і кількістю жителів Тальянки можуть претендувати на роль столичного центру складного вождівства, тобто такого, яке інтегрувало кілька вождівств (і не обов'язково споріднених). Кордони цього об'єднання можна визначити за територією поширення поселень так званої томашівської групи, визначеної за характерним мальованим посудом. Воно займало кілька сотень квадратних кілометрів у Буго-Дніпровському межиріччі.

Дехто з дослідників трипільських поселень-гагантів запропонували свого часу називати їх протомістами, щоб відрізнити від решти менших селищ. Зауважимо, що «протомісто» – поняття суто наукове, введене дослідниками, які вивчають історію появи феномену міста. Адже нині стало зрозуміло, що таке явище як місто не могло виникнути одразу, воно має певну історію розвитку. Одним із етапів формування міст у Європі якраз і могли бути трипільські «протоміста».

Серед археологічних критеріїв міста, вироблених науковцями на фактичному матеріалі, вирізняється так звана тріада: населення понад 5 тис. осіб, наявність монументальної архітектури та укріплення. Додають ще наявність слідів ремесел, іноді – писемність. Відносну відповідність до всіх цих критеріїв (ясна річ, що з різним ступенем повноти та довершеності) можемо бачити на прикладі трипільських поселень-гагантів, які, на нашу думку, цілком відповідають терміну «протомісто».

Цікаво, що трипільські протоміста зароджувалися подібно до найдавніших міст Месопотамії часів археологічних культур Убейд та Урук (V–IV тис. до н.е.), а можливо, ще й давніших. Там мешканці невеличких селищ, розкиданих на берегах річок та лиманів, також почали групуватися у великі об'єднання, зводити величезні поселення площею у десятки гектарів з населенням спочатку 5–7, потім 10–20, а зрештою і 50–100 тис. осіб. Із цих поселень виросли такі міста, як Ур, Урук, Еріду та інші, де, власне, й починалася історія

великого і могутнього Шумеру, відома нам ще зі шкільних підручників.

Сьогодні ми можемо додати до цих відомостей знання про те, що розвиток суспільства та цивілізації на землях, які нині називають Україною, у ті далекі часи проходив приблизно тим самим шляхом, що й у давній Месопотамії – від селищ хліборобів до протоміст. Однак наступний крок – до появи повносправних міст – у той час так і не було зроблено. Чому? Це вже інше питання, точніше ціла низка питань та відповідей на них.

Справді, на перший погляд може здатися, що величезне трипільське поселення, протомісто, одночасна рятівна схованка для тисяч людей, захищена могутніми укріпленнями, які «випромінюють жах», мало б існувати дуже довго – як Рим чи Вавилон. Однак жодне з відомих нам трипільських селищ не існувало на одному місці впродовж навіть 100 років, щонайбільше – 80, а то й 50. Згодом мешканці полишали його і переселялися на нове місце, де будували такий самий, а то й ще більший мегаполіс. Старе поселення зносилося на небо у вогні величезної пожежі, як пожертва Богам і душам предків.

Зусилля, які витрачали трипільці на ці переселення, будівництво та виготовлення всього необхідного для «вогняного обряду», вимірювалися витратами праці, співставними зі спорудженням каналів і дамб на Тигрі та Євфраті. До речі, це все згуртовувало суспільство і підвищувало роль людей, які виконували керівні функції, причому не мало ніякого значення як вони звалися – вождями чи лугалями, енсі чи царями або якось ще.

Можливо, під покровом видимої величі (як це буває майже завжди) ховалися ознаки і причини майбутнього занепаду? Схоже на те. Бо впродовж тисяч років трипільське хліборобство майже не зазнало змін. Не змінилося і ставлення до

Керамічна модель
будівлі-храму
із поселення
Ворошильівка.
Розкопки І. Зайца,
і С. Гусева.
Вінницький обласний
краєзнавчий музей

природних ресурсів. Із концентрацією населення зростала і кількість проблем, які поставали перед жителями «мегаполісів». Виснажувалися ґрунти, вирубувалися на будівництво та дрова ліси, худоба толочила пасовиська, забруднювалися джерела води – це те, що нині прийнято відносити до проблем екологічних. Трипільська система господарювання була відносно стабільною понад тисячу років. Таке можливе за умови, коли систему весь час можна «підгодовувати» – освоювати нові землі, ще не знівечені екстенсивним господарюванням. Сформувалася навіть певна ідеологія, що освячувала переселення і розвинулися пов'язані з цим обряди.

Напевне, із земельними ресурсами трипільці проблем не мали. Адже у часи розквіту їхньої цивілізації загальна кількість трипільців між Карпатами і Дніпром за приблизними розрахунками наближалася до 400 000 осіб. Це менше, ніж нині проживає у кількох «спальних» районах сучасного Києва. Ситуація могла кардинально змінитися лише у разі якогось стихійного лиха. Однак трипільці були розосереджені на значній території. Отож, лише глобальні кліматичні катаклізми могли їх підкосити. Напевне, трипільці, які більше сподівалися на вчасно виконані магічні обряди, молитви, ніж на розвиток технологій, якогось дня опинилися на межі вимирання, спочатку втративши більшість із своїх досягнень, зокрема протоміста.

8

Хліб
трипільського
світу

У попередніх розділах досить багато уваги було приділено величезній кількості знахідок обпаленої глиняної обмазки від трипільських жител. Її фрагменти (за відповідної фіксації під час розкопок) можна використати не тільки для того, щоб реконструювати зовнішній вигляд давніх споруд, а й отримати чимало інформації про сільське господарство людей, які звели ці будівлі тисячоліття тому. Адже від полови (соломи, яку додавали у будівельну суміш) у глині залишилися досить чіткі відбитки.

У такий спосіб до нас дійшли сліди врожаїв хліба, зібраного на полях України 7–5 тис. років тому! Отже, ми маємо величезну за обсягом інформацію про те, що вирощували трипільці на полях упродовж своєї понад 2500-річної історії. Для фахівця-ботаніка, який уміє розрізнити злакові рослини, знявши зліпки з їхніх відбитків, це відкриває просто безмежні можливості. Відбитки стебел, зерен і колосків культурних рослин часто трапляються також і на стінках керамічних виробів, на статуетках. Дослідження показали, що трипільські майстри додавали борошно навіть у заміс глиняного тіста для виготовлення кераміки.

Саме хліборобство стало тим підґрунтям, на якому, завдяки до будівництва трипільських «пірамід», сформувалася одна з найяскравіших цивілізацій Старої Європи. Поширення хліборобства між Карпатами і Дніпром стало революційним явищем. У ті далекі часи племена, котрі жили з полювання та рибальства, повністю залежали від збігу природних обставин. А точніше, від так званого мисливського й рибальського щастя. Відсутність достатньої кількості продовольства дуже стримувала зростання чисельності населення. Пересічна сім'я не могла дозволити собі мати більше, ніж двоє-трьох дітей. Пошуки дичини потребували багато часу і рухливого способу життя. На будівництво більш-менш капітального житла не вистачало ні часу, ні можливостей. Про звичайний комфортний побут годі й казати. Весь сімейний скарб був обмежений тим, що можна перенести з собою. Тож навіть кілька горщиків – це було забагато, не кажучи вже про такі речі, як меблі або запаси одягу.

Таке напівкочове життя тривало впродовж десятків тисяч років, і саме відкриття хліборобства дало змогу кардинально його змінити. Тепер можна було дозволити собі збудувати досить міцне, тепле і навіть комфортне житло. Досить стабільна кількість зерна та овочів, що трипільці вирощували на розташованому поруч з житлом полі, домашні тварини в додаток до здобутків полювання давали змогу прогодувати значно більше людей. З'явилось

Статуетка з відбитками зерен. Поселення Олександрівка. Ранній етап трипільської культури. Розкопки А. Єсипенка. Одеський археологічний музей

Колосся півчистої пшениці-спельти. Із сучасної колекції Національного центру генетичних ресурсів рослин України. Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва Української академії аграрних наук

більше вільного часу, який можна було витрачати на створення корисних речей, на вкрай важливі для трипільців магичні обряди тощо. Минуть тисячоліття, і ці часи увійдуть у міфічну історію людства під назвою Золотого віку. Як би там не було, а громади, що одними з перших опанували сільське господарство, отримали непоганий шанс на заможне майбутнє.

Сліди перших хліборобів на території України губляться у 7-му тисячолітті до н.е. З того часу, коли на її полях проросло перше окультурене зерно, минуло вже понад 8 тисячоліть. Найдавнішими культурними рослинами на території України були півчисті пшениці (одно- і двозернянка), півчистий ячмінь, просо, горох. Епохальне явище — їхнє окультурення — відбулося майже за 1000 років до появи перших трипільців і досить далеко від території України. Зрештою, заслуга трипільців полягає не в тому, що вони тут були першими хліборобами, а в тому, що винайшли і поширили досить ефективні аграрні технології на великій території півдня Східної Європи (при цьому щедро поділившись із сусідами). Вони створили на новій економічній основі культурний світ, який досить помітно вирізнявся своїм матеріальним багатством та духовним рівнем серед усього, що існувало в наших краях у попередні часи.

Землю трипільці обробляли як мотиками (робочу частину яких виготовляли із

Зооморфна статуетка. Наукові фонди ІА НАНУ

Робоча частина мотики, виготовлена із каменю. Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія і М. Вейдека. Наукові фонди ІА НАНУ

рогу, кістки або шліфованого каменю), так і з використанням дерев'яного рала. Скажімо, на ділянках, щойно розчищених від лісу, краще було застосовувати мотики, а на лісостепових ландшафтах території сучасної Черкащини можна було без перешкод користуватися ралом. Недаремно саме тут, на поселеннях трипільської культури, палеозоологи виявили кістки волів зі специфічними змінами, які підтверджували, що цих тварин запрягали в ярмо і використовували як тяглову силу.

Основними зерновими культурами були півчисті пшениці (спельта, одно- і двозернянка) та голозерний ячмінь. Півчисті пшениці висівали колосками. Сіяли також просо та горох. На корм тваринам вирощували вику ервілію. Такий набір культур навіть давав змогу організувати систему сівозміни. А от відбитків зерен жита не

Робоча частина
мотики, виготовлена
із рога оленя.
Поселення Печера.
Розкопки
М. Макаревича

Реконструкції серпів
трипільської культури:
а – з кількома вкладнями;
б – із зубчастим лезом,
виготовленим
з великої пластини

Обпалене зерно.
Трипільська
культура.
З розкопок
В. Хвойки

Прототип «рала» із рога
оленя. Гребенюків Яр.
Розкопки М. Шмаглія
і Н. Бурдо. Археологічний
музей ІА НАНУ

Реконструкції мотик із робочими
частинами,
виготовленими з каменю. Експозиція краєзнавчого
музею у м. Кам'янець-Подільський

виявлено. Напевне, воно не було відоме трипільцям. Зерна давніх пшениць поступаються за розмірами сучасним. Виглядають вони дещо інакше, і врожайність їх відносно низька (4–11 ц з гектара).

Однак виявилось, що давні види пшениці мали певні якості, які нині привернули до себе увагу поціновувачів дієтичної, «здорової» їжі. Тепер у Європі користуються неабияким попитом саме зерна цих злаків, вирощених часом майже за неолітичними технологіями (приміром, на альпійських полях Швейцарії). Нині селекцією півчастих пшениць займаються і в Україні (в Харкові). Вже зібрані перші врожаї цих злаків на тих самих полях під Ржищевом і Трипіллям, де кілька тисячоліть тому сіяли таку пшеницю трипільці. Так, аграрні технології і види окультурених злаків давно зниклої цивілізації практично використовують на початку третього тися-

чоліття нашої ери для отримання ексклюзивних екологічно чистих продуктів.

Давні злаки були не дуже показними зовні, зате витривалими до посух, хвороб і шкідників. Урожай збирали серпами, а також обламуючи колоски. Леза для цих знарядь праці робили з пластинок крем'я, вставлених в оправу з дерева або рогу. Закріплювали їх живицею або дьогтем. Кріплення було не дуже надійне, і леза час від часу випадали. Сільськогосподарське знаряддя доводилося часто ремонтувати і направляти. Найдавніші серпи трипільців мали лезо із кількох пластинок. Пізніше – з однієї, але великої. Її край направляли схожим на шило мідним знаряддям, щоб отримати зубчасте лезо, як у сучасного залізного серпа. За продуктивністю праці по-

Дослідниця-палеоетноботанік Г. Пашкевич на збиранні врожаю з експериментального поля, 2006 р.

Плівчасті пшениці, вирощені із зразків, наданих Інститутом рослинництва ім. В. Юр'єва, на дослідному полі поблизу с. Улянки

Зернотерка з дворучним розтирачем. Поселення Майданецьке. Розкопки М. Шмаглія, М. Відейка

Подрібнене зерно. Матеріали з розкопок різних пам'яток трипільської культури

дібний трипільський зубчастий крем'яний серп поступається сучасному залізному всього у півтора рази!

До речі, саме завдяки загубленим деталям серпів у двох випадках вдалося виявити, де саме трипільці жали врожаї тисячоліття тому. Так, на Вінниччині, неподалік від поселення Кліщів, в урочищах, які місцеві жителі нині називають Вила і Бакайка, знайдено 30 знарядь праці з кременю, в тому числі 12 вкладних до серпів, а також рештки наземних споруд трипільської культури. На думку археолога І. Зайця, ці споруди були тимчасові й мали сезонний характер. Загальна площа угідь у районі урочищ – близько 1000 га. Такою ділянкою могли користуватися мешканці цілого селища.

У районі трипільського поселення Лисогірка (Вінниччина) було виявлено понад 20 уламків вкладнів до серпів. Їх зібрано на ділянці площею близько 7 га. Це поле непогано захищене від вітру і впродовж дня добре освітлене сонцем. Археолог С. Гусев констатує, що цієї ділянки було б недо-

статньо для забезпечення зерном жителів розташованого поруч поселення (воно мало площу понад 12 га). За його підрахунками, площа сільськогосподарських угідь мала становити не менш як 111 га. Отже, в околицях безумовно існували й інші поля. Ця ділянка, на нашу думку, могла належати окремій сім'ї чисельністю від 7 до 11 осіб.

Можливо, колись у цих місцях з'являться пам'ятні знаки: «Тут були хліборобські поля Трипільської цивілізації», а вирощену на них пшеницю-двозернянку готуватимуть у розташованих поруч ресторанах для туристів з усього світу. Що ж можна було приготувати з «трипільського» врожаю? Пишні пшеничні короваї спекти було неможливо – не той сорт зерна. А ось коржі та хлібці з плівчастих пшениць дуже смачні й довго не черствіють. Це хліб мандрівників, купців і воїнів. З такого зерна можна також приготувати найрізноманітніші каші, за смаком не гірші за славетну українську кутю. Каші могли заправ-

Фрагмент посудини з наліпом у вигляді голови барана.
Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія.
Наукові фонди ІА НАНУ

Глиняні моделі хлібців.
Поселення Майданецьке,
IV тис. до н.е. Розкопки
М. Шмаглія, М. Відейка.
Наукові фонди ІА НАНУ

Голівка керамічного
бичка. Поселення Жури,
друга половина V тис. до
н.е. Розкопки С. Бібікова.
Наукові фонди ІА НАНУ

ляти олією, вичавленою із насіння льону. До цього асортименту можна додати ще й горохову кашу зі шкварками, яку ще у XVII ст. н.е. подавали на десерт на шляхетних банкетах в Україні (цей звичай описано у мемуарах Г. Л. де Боплана).

Для того щоб приготувати борошно, використовували зернотерки – великий камінь із насічками (як на млиновому жорні!), на якому меншим каменем розтирали зерно. За годину так можна було отримати до півкілограма борошна. Крупу для каші терли на великому камені зі значно грубішими насічками.

Якось під час розкопок навіть було знайдено обуглені зерна, подрібнені для приготування каші. Щоправда, перед подрібненням чи розмелюванням пшеничне зерно спочатку потрібно було підсмажити, щоб очистити від плівки.

Зрозуміло, що до хліба і каші непогано було б додати сала і м'яса. Таку можливість трипільці мали. Адже у них було досить розвинене тваринництво. Розводили велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, мали коней. За палеозоологічними даними вирізняють навіть молочний та м'ясний напрям скотарства. Як це вдалося зробити? Відносно просто. Дослідники визначали вік тварин за кістками. Якщо серед знахідок переважає молодняк віком до двох років – маємо м'ясний напрям, якщо вік тварин більший – це здебільшого кістки корів із молочного стада. Виявилося, що у Подністров'ї трипільці надавали перевагу м'ясному напрямку тваринництва, а в Буто-Дніпровському межиріччі – молочному.

Крім того, в усі часи трипільці могли дозволити собі доповнювати раціон за рахунок полювання та рибальства. Тоді в лісах ще можна було вполювати не тільки оленя, кабана чи зайця, а траплялися й тури, зубри, лосі. Знахідки великої кількості луски та риб'ячих кісток під час розкопок на придніпровських поселеннях свідчать, що риби в ті далекі часи вистачало на всіх. Це підтверджено також значною кількістю виявлених археологами кістяних і мідних риболовних гачків. Зналися трипільці й на делікатесах. Знайдено чимало панцирів черепах, яких могли запікати чи варити із них суп. Ласували також перлівницями та іншими молюсками.

Фрагмент зооморфної статуетки. Поселення Жури, друга половина V тис. до н.е. Розкопки С. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ

До такої закуски трипільці вміли готувати і відповідні напої, зокрема, пиво. На одному із поселень культури Кукутень (датованому V тис. до н.е.) знайдено зерна ячменю, які пройшли ферментацію. Отже, господарі готували на їхній основі досить міцний хмільний напій. На поселеннях у Молдові (датованих також V тис. до н.е.) виявлено відбитки кісточок винограду. Можна дискутувати про те, домашній це виноград чи дикий, але приготувати напій із виноградних ягід можна незалежно від їх «статусу». Так що історія виготовлення перших хмільних напоїв між Карпатами і Дніпром починається понад 6 тис. років тому.

Вірогідно, трипільський аграрний сектор за сучасними мірками може видатися примітивним, але слід пригадати, що створювався він практично з нічого і був настільки ефективним, що проіснував майже у незмінному стані понад 2 тис. років. Окремі його здобутки успадковані й людством наступних тисячоліть. Трипільське економічне диво стало можливим не тільки завдяки винахідливості трипільців, а й їхній

Керамічна статуетка – баран. Трипільська культура, IV тис. до н.е. Зібрання В. Мищика

Зооморфна пластика. Поселення Кошилівці, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки К. Гадачека. Львівський історичний музей

наполегливій праці. Його появі сприяли щедрі природні багатства давньої країни – родючі землі, повноводні річки та великі лісові масиви. Можливо, саме ілюзія невичерпності природних ресурсів відіграла злий жарт із трипільцями, які надто покладалися на щедрість природи, даровану богами. Дуже вже мало вони звертали уваги на вдосконалення способів ведення господарства, більше покладаючись на магичні обряди і молитви. Можливо, їхній гіркий досвід може придатися і прийдешнім поколінням. Адже надто високу ціну заплатили трипільці за свій досвід. Цією ціною стала загибель їхньої квітучої цивілізації.

Світ, створений із глини

З правого боку від мосту через Дністер, яким проходить нині шлях з Кам'янця-Подільського до Чернівців, посеред старого містечка під назвою Жванець збереглися руїни середньовічної фортеці. Колись її, складені з сірого місцевого каменю, башти та bastiони оберігали переправу, прикриваючи від ворожих навал навколишні землі. В історію України ця стародавня фортеця увійшла після того, як 1653 року війська Богдана Хмельницького оточили тут армію польського короля. Навпроти фортеці на високому місці вони встановили гармати, які обстрілювали її стіни. Проте козаки не знали і не могли знати, що насипи, які прикривають їхні гармати, належать до фортеці, яку тут було збудовано майже за чотири з половиною тисячі років до цих подій. Під захистом давніх валів колись існувало досить велике селище.

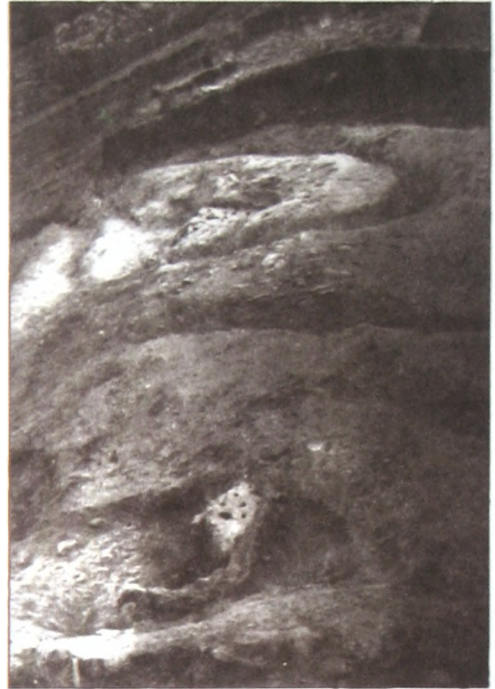
Усе це збудували трипільці, які тут не тільки вирощували хліб та пасли худобу, а й організували цілий ремісничий квартал. Його майстри виготовляли величезну кількість чудового мальованого посуду. Сировина завжди була під рукою – намул із навколишніх долин. Посуд покривали яскравими розписами, зробленими мінеральними фарбами – чорною, червоною. І навіть нині можна підібрати на схилах уламки цих прадавніх посудин, які зберегли свіжість фарб.

Найцікавіше (і найважливіше) зі знайденого тут – залишки гончарних горнів. Це справжні, досконалі двоярусні гончарні горна, такі, якими користуються й нині гончарі в Україні. Конструкція їх не змінилася за останні 5000 років! Вироби трипільських майстрів розходилися звідси околицями на багато кілометрів. Щороку тут виробляли десятки тисяч посудин. Останній горн на жванецькому пагорбі згас ще за дві тисячі років до того, як аборигени Північної Америки почали ліпити перші горщики.

За рівнем технологій і якістю виробів трипільське гончарство у другій половині V тис. до н.е. вийшло за межі звичайного домашнього виробництва. З'являються гончарні майстерні. Про квартал гончарів біля містечка Жванець уже згадувалося, а ще відомі виробничі комплекси на поселеннях Веселий Кут, Шкарівка, Кошилівці, Гребені, Миропілля та багатьох інших. Тут знайдено спеціалізовані гончарні горна, інструменти та інші сліди масового виготовлення керамічного посуду.

Спочатку було вдосконалено рецепти глиняних мас, з яких виготовляли посуд. Трипільські умільці готували пластичну суміш із різних сортів глини. Із цієї сировини можна було виготовляти

Археологічний розкоп на поселенні Жванець-Щовб. Етап СІІ. Кам'янець-Подільський район Хмельницької області. Розкопки Т. Мовші

посуд навіть на гончарному крузі, а якщо і ліпити руками, то створювати тонкостінні вироби, що могли витримувати високо-температурний випал.

Що вища температура випалу, то міцніша і легша посуда. Крім того, випал закріплює розпис, зроблений мінеральними фарбами, настільки, що цей розпис витримує купіль із розчину кислоти, коли реставратори очищають поверхню давніх черепків від тисячолітніх вапнякових нашарувань. Такий випал можна отримати лише у двоярусних горнах.

Трипільці, як свідчать сліди на фрагментах посуду, почали експериментувати

Залишки двоярусних гончарних горнів трипільської культури. Поселення Жванець-Ліса Гора, IV тис. до н.е. Розкопки Т. Мовші. Фото з архіву ІА НАНУ

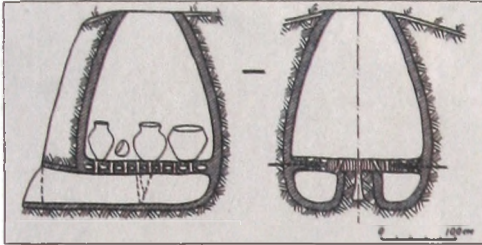
Кубок – імпорт із поселення чечельницької групи. Поселення Тальне 2, IV тис. до н.е. Розкопки В. Круца, М. Відейка. Науковий фонд ІА НАНУ

із гончарним колом. Вони, що правда, так і не дійшли до масового запровадження швидкого кола сучасного типу, а застосовували цей винахід більше як поворотний пристрій, на якому було зручно підправляти форму, зрізати зайву глину та наносити певний розпис.

Здебільшого посудину ліпили, ніби вибудовували ярус за ярусом із стрічок глини різної ширини. Це добре помітно на рестав-

Миска із зооморфним наліпленням. Майданешьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія. Наукові фонди ІА НАНУ

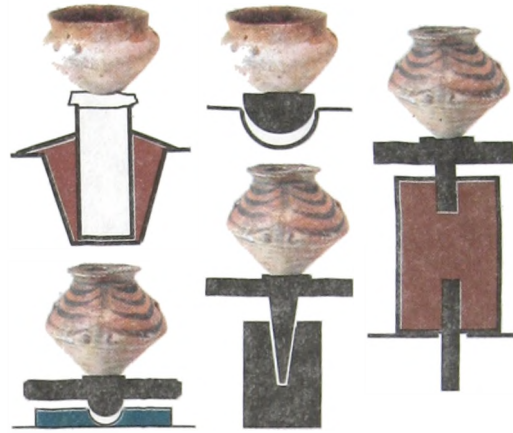

Різні типи двоярусних горнів трипільської культури. Реконструкція О. Цвек

Випал посуду, фрагмент картини. Музей трипільської культури, м. Переяслав-Хмельницький

рованих з фрагментів великих посудинах – адже розпалися вони якраз на ті стрічки та частини, з яких колись були зліплені. Стижки між стрічками виявилися найслабшою ділянкою виробів. Великі посудини монтували з кількох частин, виготовляючи окремо верх, низ і вінець. Для того щоб виріб не надто прилипав денцем, під нього часом підкладали шматки старої тканини (завдя-

Реконструкції вірогідних конструкцій гончарного круга, використовуваного трипільцями

ки цьому ми знаємо чимало про трипільський текстиль і навіть трикотаж).

Як показали сучасні експерименти, вправний майстер, маючи достатню кількість сировини, навіть без гончарного круга, міг за робочий день виготовити до трьох десятків невеликих посудин або мисок. Для ліплення окремих частин посуду трипільці використовували керамічні шаблони, що полегшували та прискорювали процес виробництва.

Важливими етапами у просуванні посуду до кінцевого споживача були обробка та декорування поверхні. Для її ущільнення та ґрунтування під розпис використовували ангоби (рідкі розчини глини). Посудину, залежно від розміру, занурювали в ангоб або наносили його на поверхню різними способами. Найдавніший посуд трипільців прикрашено заглибленим і врізним орнаментами, який інкрустували білою мінеральною фарбою. Проміжки між стрічками із заглиблених ліній часто фарбували червоною вохрою, яку наносили після випалювання. Тому цей розпис не тримався на поверхні і зберігся на деяких посудинах лише завдяки повторному випалюванню під час пожежі.

Близько середині V тис. до н.е. на значній частині території, зайнятої трипільськими племенами, починається доба мальованого

Посудина із зооморфними зображеннями. Поселення Варварівка-VIII (Молдова), IV тис. до н.е. Розкопки В. Маркевича

Миска із зооморфними зображеннями. Поселення Варварівка VIII (Молдова), IV тис. до н.е. Розкопки В. Маркевича

Орнаментири, для нанесення на посуд штампованого декору, виготовлені з ікла кабана. Ранній етап трипільської культури, поселення Олександрівка. Одеський археологічний музей

Фрагмент кратероподібної розписної посудини. Поселення Тальне 2, IV тис. до н.е. Розкопки В. Круца і М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

Випалювання сувенірних виробів за мотивами трипільської кераміки. Проводить М. Ткачук. Ржищів, 2006 р.

посуду. Для розпису використовували поширені мінеральні фарби – вохру, тальк, оксид марганцю. Різні групи населення виробили власні традиції у поєднанні фарб, стилях малювання та елементах декору, що дає нам нині змогу встановлювати місце виробництва, визначати імпорти і наслідування певним зразкам.

Цікаво було б колись дізнатися, а хто ж саме займався малюванням посуду у трипільців. Хто робив це – чоловіки чи жінки? Наносили малювання у майстернях чи споживач купував собі чистий горщик, розмальовував його, а потім відносив до майстра, щоб закріпити намальоване? Хтозна. Часом на ангобі, що вкриває посуд, можна побачити відбитки пальців цих правдивих митців, котрі необережно, нетерпляче вхопилися за ще вологу поверхню. Може, колись завдяки цим відбиткам вдасться з'ясувати невідомі подробиці відносно трипільського життя та гончарства.

Ще із самого початку кераміка трипільців яскраво відрізнялася різноманітністю форм від виробів попередніх неолітичних культур, які були поширені на цій території. Якщо раніше таких форм було відомо не більше трьох – горщики, миски, глечики, то у трипільців налічують 11–17 і навіть більше різновидів посуду. Це вже спеціалізований посуд, який розрізнявся не тільки розмірами, а й призначенням, що є ознакою високої побутової культури. Ще однією цікавою ознакою є стандартизація певних типів посудин, приміром, мисок за об'ємами. Так, кількість рідини або зерна, яку можна вмістити у миску, кратна людській пригорщі.

Розквіт гончарного ремесла у трипільців став можливим, передусім, завдяки госпо-

Зооморфна мисочка. Поселення Стіна 4, IV тис. до н.е. Розкопки М. Маркаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Кухонна посудина серед залишків житла. Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмагла, М. Відейка

Посудина з антропоморфними та зооморфними зображеннями. Поселення Главан (Молдова), IV тис. до н.е. Розкопки В. Бікбасва

дарському розвитку хліборобських громад, які мали змогу матеріально забезпечити існування професійних гончарів. Там, де такої можливості не було, виготовлення посуду не виходило за межі можливостей пересічного господаря чи господині. Зразком хатньої творчості можна вважати так званий кухонний посуд – досить грубі порівняно із мальованим посудом вироби, призначені для приготування у печі каші та юшки. Знаково, що у господарстві трипільців уже у IV тис. до н. е. кухонного посуду було лише 5–10 % загальної його кількості.

Зрозуміло, що посуду в такому випадку майстрам треба було виготовляти багато. Під час розкопок у Майданецькому в кожному житлі було виявлено кілька десятків розвалів посудин, які можна було реставрувати. Здебільшого це мальований посуд, у середньому десь по 50 виробів різних типів і розмірів на господарство. Якщо врахувати, що на поселенні таких жител було близько 2000, то одночасно у них використовували до 100 000 виробів.

Якось британські археологи підраховали, скільки посуду за рік билося у пересічному господарстві на неолітичному поселенні в Месопотамії. Вийшло – 86

Зооморфна посудина. Поселення Кошилівці, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки К. Гадачека. Львівський історичний музей

різних виробів, від мисок до глечиків для води та горщиків для припасів і приготування їжі (і це не рахуючи ритуального посуду!). Навіть коли вважати, що трипільці були більш обережними у використанні керамічних виробів, то все одно виходить, раз на два-три роки хатне начиння оновлювалося майже повністю – адже керамічний посуд тоді був найбільш масовим

Керамічна модель храму. Поселення Володимирівка, перша половина IV тис. до н.е. Розкопки С. Мазури. Національний музей історії України

Керамічні моделі саней. Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія, М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

у використанні, йому майже не було альтернативи. Це означає, що за 50–80 років існування селища давні майданецькі гончарі мали виготовити кілька мільйонів різноманітних посудин, які нині лежать під шаром землі на 200 га полів, що їх займало колишнє трипільське протомісто. Не дивно, що й нині ці та інші поля всіяні тисячами фрагментів кераміки.

Економічна та суспільна криза наприкінці існування цивілізації трипільців зробила неможливим існування гончарного ремесла і призвела до помітного його регресу. Громади вже не мали змоги утримувати майстрів, і ті повернулися до хліборобства і тваринництва. Населення змушене було зайнятися виробництвом посуду винятково в домашніх умовах з характерними ознаками цього промислу. Посуд ліпили руками, стінки стали значно товщими (бо надто непластичною була маса для виготовлення посуду), втрачалися рецепти фарб, не кажучи вже про технологію випалювання у спеціальних горнах, котрі потребували забагато палива. Знання і технології були втрачені на довгі тисячоліття.

Слід зазначити, що трипільці виготовляли із глини не лише ужитковий посуд, а й багато інших предметів. У побуті потрібні були відтяжки для ткацьких верстатів, прясельця. Для ритуальних потреб виготовляли моделі будівель, меблів (трони-крісельця), саней, жертвні столики, безліч різноманітних статуєток людей і тварин, навіть моделі зброї – бойових сокир-молотів, нарешті символи об'ємної

Керамічна модель трона із зооморфною спинкою. Трипільська культура, IV тис. до н.е. Колекція «ПЛАТАР»

знакової системи, призначеної для облікових операцій. Знайдено також вироби, відносно призначення яких фахівці сперечаються і досі, навіть не можуть підібрати для них відповідної назви.

Зроблені з глини моделі різноманітних речей та споруд свідчать про такі сторони життя трипільців, про які ми б ніколи не дізналися завдяки лише археологічним розкопкам. Наприклад, сани – транспортний засіб, який виготовляли, зрозуміла річ із дерева, не дійшов і ніколи не міг зберегтися до наших днів. А так ми маємо відомості не лише щодо різноманітних

Зооморфна посудина з покриттям. Курган № 91 поблизу с. Паркани (Молдова). Розкопки Л. Стемпковського. Херсонський обласний краєзнавчий музей

варіантів виготовлення кузовів, а й про те, що у ці сани запрягали одну або двох тварин. На статуетках тварин можна побачити деталі упряжі, намальовані фарбою.

Так само на статуетках людей зображено не тільки прикраси та амулети, відомі із розкопок та знахідок скарбів, а й частини одягу, взуття і навіть зачіски, які були модні у той чи інший період існування трипільської цивілізації. Завдяки цьому ми можемо вивчати трипільську моду не тільки по періодах, а й у межах окремих регіонів.

Про існування меблів у трипільців без знахідок керамічних моделей ми б не знали взагалі. А так можемо спробувати уявити собі трипільський храм (також, до речі, завдяки керамічній моделі), у святая святих якого стоїть престол Великої Богині – трон, прикрашений вирізьбленими із дерева стилізованими антропоморфними зображеннями. А ще знаємо про те, що стільці та сидіння, не кажучи вже про столики на чотирьох ніжках, могли бути у кожній трипільській оселі.

Справді, трипільці створили із глини цілий світ, який завдяки витривалості кераміки дійшов до нас із глибини тисячоліть і розповів про давно минулі часи, дивуючи барвами розписів та вишуканістю форм, чаруючи магією орнаментів.

Кремінь і метал

10

Від давнього Вишневеця, родового гнізда князів Вишневецьких, уздовж берега річки Горинь прокладено дорогу. Через кілька кілометрів вона повертає до села Бодаки, розташованого на іншому березі. Однак якщо ризикнути і проїхати прямою польовою дорогою вздовж узлісся, потрапимо у місцевість, що могла б мати назву «Силіконової долини» Старої Європи. Адже тут виявлено і частково досліджено одне із найбільших поселень давніх майстрів з обробки кременю.

За трипільських часів це була не менш життєво необхідна технологія, ніж тепер комп'ютери. Кремінь тут добували у глибоких ярах, що прорізували порослі лісом схили. Звідси його переносили за кілька сотень метрів — до поселення, розташованого на схилі.

З напільної сторони поселення було захищене неглибоким ровом. Збереглися рештки жител і місця, де обробляли кремінь. І нині вся територія тут густо всяяна відбитими від кременевих конкрецій скалками, зламаними виробами та напівфабрикатами. Ще більше їх знаходять у землі під час розкопок. Зроблені пластини для серпів, вістря стріл і дротиків, інші корисні та конче потрібні в господарстві речі потім транспортували за сотні кілометрів. Їх знаходять серед руїн трипільських протоміст у Побужжі, на селищах та у могильниках Середнього Подніпров'я. Конкреції та вироби із берегів Горині можна навіть побачити в експозиціях музеїв Польщі, на сході Словаччини й Угорщини.

Трипільські часи відносять до енеоліту, тобто мідно-кам'яного віку. Хоча це вже доба появи металу, але і тоді кремінь лишався стратегічним матеріалом, а майстерність його обробки досягла небачених раніше вершин. І це не дивно, бо для виготовлення знарядь та зброї з кременю почали застосовувати мідні інструменти. Виробництво кремінних знарядь чи не вперше було поставлене на промислову основу, стало важливим і престижним ремеслом.

Власне, з видобутку кременю в Україні починається історія гірничої справи. Перші штреки і штольні було закладено й пробито не заради видобутку вугілля або руди, а задля отримання якісної кременевої сировини. Саме від трипільських кремнярів можуть вести свою історію шахтарі сучасної України. В 1965 р. С. Бібіков дослідив штольні на Білій Горі поблизу с. Студениця (Подністров'я). Він установив, що копальні належать трипільцям, котрі видобули тут кілька десятків кубічних метрів кременю, який здебільшого використовували для виготовлення сокир. Ще більше скупчень давніх штолень, віднесених до трипільського

**Конкреція і відщепи
кременю, знайдені на
поселенні-майстерні
Бодаки. Фойди
ІА НАНУ**

**Конкреція волоського кременю
та вироби із нього, знайдені під
час розкопок у похованнях
доби енеоліту, V тис.
до н.е. Музей у
м. Міхаловіці
(Словаччина)**

часу, знайдено на Івано-Франківщині археологами М. Клапчуком, В. Коноплею і Б. Василенко. Лише поблизу с. Буківня їх нині відомо 277. Ці копальні мають вигляд заглиблень (0,5–0,8 м) площею 50–60 м², де, на думку дослідників, мали змогу працювати кілька трипільських гірників. Поруч знайдено майданчики, на яких здійснювали первинну обробку кременю. Десь неподалік мають знаходитися селища-майстерні, подібні до виявленого і дослідженого поблизу с. Бодаки.

Трипільці видобували кремень і в інших місцях. Так, у Кіровоградській області О. Цвек знайшла штольні поблизу с. Коробчине. Тут виявлені залишки знарядь праці давніх видобувачів та сліди первинної обробки кременю. Пік розвитку трипільського кременярства припадає на IV – початок III тис. до н.е.

**Вхід до кременевидобувних штолень. Біла Гора
поблизу с. Студениця на Дністрі. Фото зі звіту про
дослідження С. Бібікова. Науковий архів ІА НАНУ**

Кремень обробляли неподалік від місця видобутку, оскільки він гарно розщеплювався у «свіжому» стані. Відомо чимало майстерень, що були у різних поселеннях. Крім Бодаків, це Поливанів Яр, Кринички-1, Кормань, Ожеве, Ломачинці, Жванець-Щовб, Василькове, Назвисько. У таких місцях культурний шар дуже насичений знахідками кременю: тисячі відщепів, уламки пластин, спрацьовані нуклеуси. У майстерні на поселенні Поливанів Яр у житлі №1 (розмір 10×20 м), за даними Т. Попової, виявлено 14 напівфабрикатів для виготовлення сокир, 58 нуклеусів і 470 відбитих із них пластин, а також інструменти – відбійники, ретушери, тисячі відщепів та інших відходів виробництва.

Виготовлення із кременю великих пластин потребувало не тільки вправності та міцної руки, а й застосування механічних пристроїв. Сили людини не вистачає, аби відтиснути з нуклеуса достатньо довгу пластину. Можливо, було створено один із перших ремісничих верстатів, необхідним елементом якого був відтискач-посередник, виготовлений зі спеціально обробленої для більшої міцності міді.

Цікаве спостереження вдалося зробити Н. Скакун після вивчення знахідок із поселення-майстерні Бодаки. Виявляється, місцеві умільці використовували для виготовлення кінцевої продукції винятково се-

Конкреція волинського крем'я та вироби із нього, знайдені під час розкопок у похованнях доби енеоліту, V тис. до н.е. Музей у м. Міхаловці (Словаччина)

Крем'яні пластини зі скарбу. Поселення Сандража. Дослідження О. Лагодовської

Великі нуклеуси.
Поселення-майстеря
Бодаки, IV тис. до н.е.
Розкопки Н. Скаун.
Музей державного
заповідника
у м. Збараж

редню, найрівнішу частину великої пластини. Із неї виготовляли зброю — вістря стріл і дротиків. Можливо, це було одне із перших підприємств військово-промислового комплексу на теренах України. Слід зауважити, що це підприємство використовувало досягнення високих технологій доби енеоліту — верстати із металевими посередниками, знаряддя — зміцнені мідні вістря. Все це застосовували для виготовлення гарних та дуже ефективних як на полюванні, так і в бою, наконечників дротиків з гострими зубчастими краями.

На думку дослідників, уже самі довгі пластини крем'я в давні часи були надзвичайно ходовим і бажаним товаром. Про це, між іншим, свідчать знайдені скарби, найбільший з яких (виявлений В. Хвойкою біля с. Халеп'я на Дніпрі) налічував близько 150 таких виробів, схованих у великій посудині. Івано-Франківський скарб містив понад 60 виробів. Такі необроблені

остаточно пластини клали у поховання. Цікаво, що ці вироби було досить складно транспортувати, а як заготовки вони швидко втрачали якість і ставали непридатними для подальшої обробки. Отже, володіння великими пластинами було насамперед справою престижу, а не виробничою необхідністю.

Отримавши досить цінні вироби з крем'я, господар ставився до них ошадливо. Пластини великих серпів направляли по кілька разів, а потім, після повторного використання, вузькі залишки пластинок переробляли на свердла чи різці. Коли серп втрачав гостроту чи ламався, його не викидали на смітник. Уламки серпа цілком були придатні для виготовлення скребачок — знарядь, необхідних для обробки шкіри. Навіть непридатну для цільового використання зтерту скребачку не слід було викидати. Адже з неї виходило кресало — річ, потрібна для видобування вогню. Так що трипільці на практиці широко застосовували такі популярні нині гасла утилізації та переробки старих речей.

Про обсяги експорту крем'я з трипільської країни свідчать підрахунки археологів, які досліджували синхронні пам'ятки на території Словаччини. Тут на окремих поселеннях до 50 % крем'я було завезено із розташованих за Карпатами східних територій. Навіть звичайні конкреції крем'я місцеві жителі цінували настільки, що клали

Нуклеус, заготовка для отримання великих пластин кременю. Поселення-майстерня Бодаки, IV тис. до н.е. Розкопки Н. Скакун. Музей державного заповідника у м. Збараж

Великі пластини зі скарбу, знайденого В. Хвойкою у великій посудині під час розкопок біля с. Халеп'я. Національний музей історії України

Вироби з кременю. Поселення Голоскове, IV тис. до н.е. Зібрання М. Борковського. Наукові фонди ІА НАНУ

їх небіжчикам у поховання поруч з мідною зброєю та золотими прикрасами.

Поселення з майстернями — такі, як Поливанів Яр, Бодаки — мали укріплення у вигляді ровів та насипних валів. У Поливановому Ярі укріплення оновлювали і з часом навіть розширяли. Отже, жителі цих селищ були достатньо заможні. Їм було що захищати від бажаних заволодіти майном, накопиченим унаслідок вдалих обмінно-торгових операцій з кременем та виробами з нього. Не буде перебільшенням сказати, що видобуток первинної кременевої сировини та його обробка у трипільців набули ознак спеціалізованого високотехнологічного ремесла, яке мало такий самий вплив на розвиток суспільно-

економічних відносин між племенами, як металургія чи металообробка.

Останні дві галузі були абсолютно новими, невідомими до трипільців галузями виробництва у країні між Карпатами і Дніпром. Так само, як історія гірництва починається в наших краях із кременевидобувних штолень на Білій Горі, історія металургії починає свій відлік з тих часів, коли трипільці знайшли поклади руд і самородної міді у Подністров'ї та на Волині.

Нині у пресі можна знайти чимало повідомлень щодо програми «Мідь України» та інвестиційних перспектив розробки окремих родовищ. Однак до сьогодні Україна використовує мідь, виплавлену із брухту, а більшу частину сировини завозить із Польщі й Росії. І це при тому, що запаси міді вимірюються десятками мільйонів тонн, у тому числі й унікальні родовища самородної міді, майже чистого (99,5 %) металу, з домішками срібла, золота і платини.

Преса не пише (бо не відає) про те, що ці запаси вперше були виявлені й частково використані ще трипільцями понад 6 тис. років тому. Найдавніший із відомих в Україні металевих виробів належав трипільцям. Його знайдено на поселенні Окопи, розташованому при впадінні

Скарб великих пластин, знайдений у м. Івано-Франківську. Експозиція Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею

Знаряддя праці з могильників софіївського типу. Дослідження В. Даниленка, М. Макаревича, Ю. Захарука. Фонди ІА НАНУ

Збруча в Дністер. Цьому мідному шилу понад 7 тис. років. Виготовлене воно, шоправда, не на місці, а потрапило у ці краї з іншого боку Карпат – з Трансильванії.

Тривалий час вважали, що весь метал, зібраний на трипільських поселеннях, було імпортовано у різний час із Центральної та Південної Європи. Там історія металургії та металообробки починається ще у VI тис. до н.е., а у V тис. до н.е. ці галузі переживають справжній бум. Масштаби видобутку руди вже у першій половині V тис. до н.е. досягають фантастичних обсягів. Поблизу міста Стара Загора виявлено давній рудник Аї-Бунар. За час його розробки, що тривала кілька сотень років,

видобуто 250 тис. т руди. Ще одне відоме родовище того часу – Рудна Глава у Сербії. Його використовували майстри культури Вінча. Відомі у тих краях не лише скарби готових виробів. Розкопано селища, часом величезні, жителі яких виробляли корисні речі з металу. Скажімо, подібне поселення Вінча-Плочник займало площу 110 га (близьке за розміром трипільським протомістам), а товщина його культурного шару сягає понад півтора метри.

Вивчення готових виробів підтвердило висновки, що трипільські металурги та ковалі багато знань отримали від умільців з описаних раніше територій Старої Європи. Проте водночас вони завжди намагалися внести у виробництво щось своє. Вже для пам'яток V тис. до н.е. цілком справедливим стало застосування, запропонованого свого часу Н. Риндіною, поняття «трипільське вогнище металообробки». За її даними трипільські ковалі встигли познайомити з новим ремеслом навіть декого зі своїх сусідів на сході, наприклад, носіїв хвалинської культури на далекому Дону.

Що мав уміти в ті часи майстер-коваль? Багато чого. Наприклад, на око, без жодних приладів визначити температуру, до якої нагріта заготовка (перегрів псував метал!). Він умів так змішнити мідне вистра, необхідне для роботи із кременем, що твердість його робочої частини наближалася до міцності залізного виробу. А ще трипільці вмели відливати різні речі з міді. Це була найпрогресивніша на той час технологія.

Тривалий час фахівці вважали литво пізнім винаходом – чи не бронзового віку, припускаючи для міді у більш давні часи (енеоліт) винятково холодне кування. Н. Риндіна, працюючи у цій техніці, експериментальним шляхом спромоглася навіть виготовити копію провушної сокири. Проте згодом дослідники були змушені

Пластинки з волинського кременю, виявлені у похованнях доби енеоліту, V тис. до н.е. Музей у м. Міхаловиці (Словаччина)

Розвиток технології виготовлення кремних пластин: від маленького нуклеуса раннього етапу трипілья до нуклеуса-велетя середнього етапу. Поселення Подністров'я. Наукові фонди ІА НАНУ

Мідні сокири трипільської культури, V–IV тис. до н.е. Приватна колекція «ПЛАТАР»

визнати той факт, що вже у V тис. до н.е. майстри Старої Європи опанували литву у форму. Крім того, вони відливали досить складні вироби. Взяти хоча б згадані сокири, клевці, не кажучи про клинки кинджалів та заготовки для прикрас. Форми робили із глини або навіть дерева (текстура останнього часом помітна на плоских сокирах).

Близько середини V тис. до н.е. трипільці були змушені шукати джерела металу на власній території, адже металургійні центри на Балканах, з яких вони отримували сировину та вироби, занепадають. Пер-

Мідна клиноподібна сокира. Подніпров'я, V тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Мідні клиноподібні сокири. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

ші експерименти з місцевою сировиною розпочалися ще раніше. Це підтверджує знахідка на ранньотрипільському поселенні Олександрівка каменів, які використовували для подрібнення мідної руди. Трипільці зуміли віднайти не лише руду у Подністров'ї та Поділлі, але й самородну мідь на Волині. Деякі родовища нещодавно вдалося визначити співробітнику Державного центру досліджень екології та ядерної геохімії В. Манічеву. Він здійснив подорож Рівненською областю – від річки Стир на півночі до міста Рівного на Горині. Тут йому вдалося натрапити на виходи мідних руд, які цілком могли бути доступні трипільцям. Траплялися навіть самородки – хімічно чиста мідь. Маса деяких із них сягала 150 г. Можна спробувати підрахувати, скільки із такого самородка вийшло б намистин, лез для ножів або сокир. Дослідник проаналізував готові вироби із поселення Глибочок, печери Вертеба та софіївських могильників, порівнявши результати зі зразками віднайденої ним під час польових геологічних досліджень міднорудної сировини. Так було встановлено, що трипільці впродовж майже двох тисяч років користувалися місцевою сировиною для виготовлення мідних виробів.

Основні центри трипільської металобробки починаючи з V тис. до н.е. знаходилися у Подністров'ї та проіснували там

Металеві вироби з могильників софіївського типу, початок III тис. до н.е. Розкопки Ю. Захарка, В. Даниленка, М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

аж до початку III тис. до н.е. В епоху міді-бронзи володіння секретами виготовлення речей з металу визначало заможність і неабиякий вплив у світі. Отож не дивно, що цей регіон насичений яскравими археологічними пам'ятками трипільської доби – Більче-Золоте, Шипинці, Кошилівці, Жванець. Жителі цих та інших поселень мали досить широкі зовнішні зв'язки не тільки з трипільською ойкуменною, а й з сусідніми територіями, до центральних та північних регіонів Старої Європи включно.

Мідь була не єдиним відомим трипільцям металом. Під час розкопок та в знайдених скарбах виявлені золоті прикраси, зокрема бляхи, застібки для одягу. Ці артефакти походять з поселень культури Кукутень у Румунії. Типологічно вони подібні до прикрас, виявлених у Центральній Європі, й могли потрапити до кукутенців у результаті обміну. Адже останні володіли таким важливим товаром, як сіль, видобуваючи його із соляних джерел у Карпатах. До речі, на розташованому в цьому районі поселенні Подурь-Дялуд-Гіндару

якраз і було знайдено одну із золотих прикрас, причому в культурному шарі, тобто річ просто загубив хтось із заможних мешканців селища.

Вироби із срібла – скроневі спіральні підтримувачі для кіс були популярні у Північному Причорномор'ї на початку III тис. до н.е. Кілька таких виробів знайшли у похованнях усаївського типу. Пізніше вони були поширені у населення, яке залишило пам'ятки ямної культури. Можливо, поки що не встановлене джерело видобування срібла знаходилося неподалік, адже срібні вироби поширювалися саме у Північно-Західному Причорномор'ї.

Часто можна прочитати (навіть у досить поважних енциклопедичних виданнях), що в енеоліті мідні вироби «ще не відігравали значної ролі у виробництві, а це були нечислені престижні речі, які належали еліті суспільства». Справді, за весь час розкопок трипільських пам'яток знайдено приблизно півтори тисячі виробів з металу, і то з урахуванням скарбів. Такі підрахунки

Мідні клиноподібні сокири. Подніпр'я, V тис. до н.е.
Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

було зроблено на підставі вивчення музейних колекцій за станом на середину 90-х років XX ст. Ці півтори тисячі артефактів припадають на весь період трипільської історії – понад 2500 років. Тобто виходить менше ніж по одному виробу на рік. Знаючи таку статистику, неважко зрозуміти скептичні висловлювання щодо давньої металургії та металообробки.

Водночас слід розуміти, що до нас дійшла лише невелика частина давніх виробів. Запитайте у музейників чи у археологів: скільки, наприклад, дійшло до наших днів скіфських мечів та кинджалів? Відповідь буде більш ніж цікавою: лише близько трьох сотень. І ніхто не робить з того висновку, що у скіфів було обмаль залізної зброї, навпаки, про їх войовничість не перестають писати і співати.

Для початку зауважимо, що при вивченні трипільських старожитностей слід вивчення мідних інструментів було виявлено на порядок більше, ніж самих мідних артефактів. Насамперед, це згадані на початку розділу виробы з кременю. Нікому поки ще не спало на думку вважати, скажімо, вістря стріл чи зубчасті серпи виробами, доступними лише трипільській еліті. Проте для виготовлення цих предме-

тів (і навіть отримання заготовок для них) потрібні металеві інструменти – посередники, ретушери. Останні – не що інше, як виробы, які називають «шилами». Той самий серп час від часу потрібно було лаштувати до роботи, поновлюючи зубці.

Це означає, що хоча б одне мідне «шило» мало бути чи не у кожному господарстві. Те саме можна сказати про воїнів та мисливців, які в ті часи здебільшого власноруч виготовляли боеприпаси – вістря для стріл. Тепер нагадаємо, що в одному лише поселенні-протомісті кількість господарств перевищувала тисячу, а таких протоміст є кілька десятків. Це означає, що лише вони були потенційними споживачами кількох десятків тисяч мідних шил-ретушерів. Зрозуміло, що далі для з'ясування кількості металевих виробів немає сенсу рахувати кількість трипільських воїнів чи мисливців. Так само масовим мало бути і виготовлення прикрас з міді. Якщо прийняти підрахунки щодо чисельності трипільців у добу розквіту культури (понад 400 000 осіб), і поррахувати, скільки з них не відмовилися б від низки блискучих мідних намистин та кілець, то рахунок піде вже на мільйони виробів.

На нашу думку, навіть ці прості приклади дають усі підстави стверджувати, що у V–III тис. до н.е. трипільці не уявляли свого життя без виготовлення різноманітних виробів з металу: знарядь праці, зброї, прикрас. Причому є всі підстави вважати, що металеві виробы не були якимись екзотичними та блискучими, але мало потрібними цяцками, якими любили похизуватися при нагоді жінки або надягали, щоб виділитися серед натовпу, трипільські старійшини, вожді та шамани. Видобуток міді, виробництво з неї різних предметів, обмін і торгівля ними стали важливими, просто невід'ємними чинниками суспільно-економічного розвитку, мали вплив на історію регіонів, заселених трипільцями.

В ім'я Великої Богині

11

Далеко від великих автомагістралей, над річкою Серет, що впадає у Дністер на Тернопільщині, мальовниче розташувалося село Більче-Золоте. Поруч із ним, на височині, є місце, де зберігся таємничий дух давно минулих часів, коли трипільці приносили тут пожертви і молилися своїм давно забутим богам. На великому полі, розділеному ґрунтовими дорогами, можна побачити кілька десятків западин. Вони утворилися у тих місцях, де обвалилися склепіння печерних залів. Це поле – лише дах підземного лабіринту, який підтримують тисячі гіпсових колон. Лабіринт утворився під дією води впродовж мільйонів років, і лише якихось 6 тисячоліть тому сюди вперше прийшла людина.

У підземеллях розкопано поховання. Може, тут було кладовище? Але як пояснити тоді сліди від численних вогнищ на склепіннях печерних ходів, обпалені вогнем лежанки. Тут знайдено десятки зернотерок, не кажучи про сотні великих та маленьких посудин, давні знаряддя праці та зброю. Можливо, це був «схрон», де трипільці час від часу пересиджували ворожі навали? Однак відомо, що за два тижні у вогкому підземеллі запаси їжі вкриваються цвіллю, а температура тут не перевищує 10–12 °С. Умови надто екстремальні для надійної схованки. Можливо це трипільське святилище? Такий собі монастир, у якому ховалися від світу мудрі жерці і до яких приходило за порадою багато прочан. Є чимало версій щодо того, яким могло бути призначення цього унікального місця. Можливо, нові археологічні дослідження з часом дадуть деякі відповіді на ці та інші запитання.

Уже наприкінці XIX ст. печера стала місцем паломництва поціновувачів старожитностей з усієї Європи. Над входом до лабіринту було збудовано будиночок доглядача, де можна було отримати все необхідне для підземної подорожі. Екскурсводами були місцеві селяни. Деякі з них, у вільний час, любили блукати печерними ходами, вишуковуючи схованки з трипільськими статуетками та інші старожитності. Підземний маршрут досягав півтора кілометри. У будиночку знаходилася книга відвідувачів, де лишали автографи ті, хто заходив до печери.

Книга за давністю років не збереглася, але знайдено її підземну копію – автографи на стінах печери, вкриті шаром прозорих гіпсових нашарувань. Написи, зроблені олівцем польською, німецькою і французькою мовами, належать до кінця XIX – початку XX ст. Можливо, десь тут можна знайти навіть автограф знаменитого Віра Гордона Чайлда, котрий проводив археологічні

Верхня частина антропоморфної статуєтки. Поселення Майданецьке, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія. Наукові фонди ІА НАНУ

Миска із розписом. Поселення Петрени, IV тис. до н.е. Розкопки Е. Р. фон Штерна. Одеський археологічний музей

Верхня частина антропоморфної статуєтки. Поселення Кошлівці, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки К. Гадачека. Львівський історичний музей

Антропоморфна статуєтка і глиняні трони. Поселення Тимкове, кінець V тис. до н.е. Розкопки Н. Бурдо. Одеський археологічний музей

розкопки в Подністров'ї у 20-х роках ХХ ст. Має бути і підпис Олега Кандиби, археолога, поета та політичного діяча, який також проводив тут розкопки 1929 р.

Тепер до печери знову водять екскурсії. Вона є відділенням Борщівського музею. Можна пройти кілометр звивистим ходам, відвідати місця старих і нових розкопок, побачити сліди трипільців. Наприкінці маршруту – велика зала з діорамою, яка відображає трипільське підземне життя. Мальовані посудини, таємничі «біноклі» виринають із темряви у непевному світлі ліхтариків. Увесь цей антураж та аура підземного світу дають змогу відчути зачарованість цього місця, змушують замислитися над вічними таємницями.

Дивлячись на давні трипільські орнаменти, починаєш відчувати, що вони захо-

плюють своєю досконалістю та незбагненим, магічним змістом. Ці відчуття навряд чи можна вважати випадковими. Адже з погляду трипільців не тільки праця на полях чи у майстернях забезпечувала процвітання та існування світу взагалі. Потрібні були додаткові зусилля, певні обряди, що слугували для підтримання порядку у Всесвіті.

Священна традиція трипільців була спорідненою з сакральними традиціями та ритуальною практикою давніх хліборобських цивілізацій. З нею було пов'язано багато образів, увічнених у пластиці, розписах та декорі кераміки, інших виробих. Давні артефакти наповнені знаками, що мовою магічних символів закарбували словесні формули, пов'язані з цілком конкретними заклинаннями – могутніми «словами влади». Всі ці досить складні та заплутані з погляду пересічного сучасного глядача орнаменти – не що інше, як нині ґрунтовно забута мова давньої магії.

Основні сакральні ідеї та образи, які ми бачимо у трипільців, мають витоки в найдавніших археологічних культурах Європи: Діміні, Старчево-Криш, Вінча та інших.

Антропоморфна статуетка. Поселення Кошилівці, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки К. Гадачека. Львівський історичний музей

Моноклеподібна посудина. Поселення Березовська ГЕС, V тис. до н.е. Розкопки В. Цибекова. Одеський археологічний музей

Антропоморфні чоловічі та жіночі статуетки. Поселення Майданешьке, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія. Науковий фонд ІА НАНУ

Цілком імовірно, що магічна та обрядова практика Старої Європи має спільне походження. Особливо ці традиції помітні у матеріалах раннього етапу трипільської культури. Однак розташування на далеких східних кордонах цивілізацій Старої Європи і деяка відірваність від давніх традицій та святинь давали потужний поштовх місцевій творчості. Пройшло кількасот років, і ми вже бачимо у трипільських матеріалах чимало нових елементів, привнесених у давні традиції.

Що ж було головною метою сакральної діяльності трипільців? Досягнення великої мети – безсмертя, відродження людини у священному, досконалому світі, підтримання світового ладу. Звичайно, були у трипільців заклинання і для дощу, і проти мишей, які поїдали збіжжя, але не вони, напевно, були основними в їхньому магичному арсеналі.

Нескінченне відродження життя, підтримка стабільності у Всесвіті досягалися за допомогою магичних ритуалів, які здійснювалися постійно, у заданому ще в прадавні часи ритмі. Вони давали змогу керувати священними силами. Варто лише подивитися на трипільську орнаментуку. Вона переважно відтворює символи нескінченності, вічного руху – спіраль і сваргу.

Більшу частину створених трипільцями магичних символів можна пов'язати із землею, світилами та стихіями. Дощ, сніг, сонце, тепло, зміна пори року – все мало відбуватися у відповідний час. А для цього потрібно було діяти, проводити відповідні обряди. І так день за днем, місяць за місяцем, рік за роком.

Основний обряд, здійснюваний і повторюваний нескінчену кількість разів – жертвопринесення. Будь-які закляття, навіть найзаповітніші, не підкріплені жертвопринесенням, не матимуть повної сили. У жертву приносили зерно, тварин, керамічні вироби, які зображували живих істот – тварин, людей. Під час розкопок знайдені рештки, які можна трактувати, як сліди

Схематичні зооморфні статуетки. Поселення Майданецьке, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія. Наукові фонди ІА НАНУ

Подвійна ритуальна посудина. Поселення Кошлявіці, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки К. Гадачека. Львівський історичний музей

Ритуальний столик із заглибленим орнаментом. Поселення Березовська ГЕС, V тис. до н.е. Розкопки В. Цибескова. Одеський археологічний музей

таких жертвопринесень. Це скупчення кісток, вуглин і попелу, битого посуду і статуеток. Розбито їх було ще у давні часи. Те, що ці рештки виявлено здебільшого в ямах, не дивно. Адже все, що було використано під час обряду, навіть остання вуглина чи кістка, не кажучи вже про попіл, стосувалося незбагнених сил і могло стати небезпечним для всього живого. Все це мало бути надійно поховано навіки.

Майже кожен сезон досліджень на трипільських поселеннях приносить нові дані про давні обряди. Наприклад, під долівкою одного з жител на поселенні Майданецьке виявлено яму, нижня частина якої була заповнена прошарками попелу з фрагментами понад 40 антропоморфних статуеток. Частину з них навіть удалося склеїти. Лежали ці артефакти в попелі поодинокі або

групами по 2–3 фрагменти. Поруч завжди знаходилися фрагменти посуду (часом вкритого кіптявою) та вуглини. Можна припустити, що господарі періодично проводили в будинку обряд, у якому використовували статуетки, битий (а то й цілий) посуд і вогонь. Найцікавішою була знахідка фрагменту від статуетки, голову якої було похована у цій ямі та у заглибленні, зробленому в підлозі сусідньої будівлі. Отже, господарі, провівши спільно обряд, забрали додому частини розбитої статуетки. Однак знайдено лише два фрагменти. Решта могла потрапити і до інших будівель.

На тому самому поселенні в іншій будівлі було знайдено яму, де поховали кілька десятків мініатюрних керамічних зображень тварин – ціле стадо бичків, корів, можливо, овець. Поруч лежали кілька десятків ку-

Реконструкція
ритуального спалення
трипільського
поселення.

Матеріали Н. Бурдо

Антропоморфна сидяча
статуетка. Поселення
Майданецьке, друга
половина IV тис. до н.е.
Розкопки М. Шмаглія
і М. Відейка. Наукові
фонди ІА НАНУ

льок, конусів та інших мініатюрних виробів з глини. Подібні комплекти відомі з розкопок давніх, ще неолітичних храмів у Месопотамії. Вважають, що там глиняні фішки-жетони могли слугувати для обліку пожертв, які приносили до храму.

Сліди обряду, з використанням 18 жіночих та 3 чоловічих статуеток виявлено на поселенні Коломийщина I. Всі вони лежали навколо круглого підвищення з глини, пофарбованого вохрою. Можливо, це рештки давнього вівтаря і перед нами – сліди обряду, здійсненого перед спаленням будівлі. В такому разі 21 статуетка могла символізувати предків, котрі жили і померли на цьому місці. Зрозуміло напевне, ця споруда могла також мати сакральний статус на поселенні.

Ще одна важлива і цікава категорія знахідок – так звані сакральні скарби. Їх виявлено понад десяток. Вони дивують насамперед своїм складом. Поруч з речами, які з нашого погляду мають певну цінність (скажімо, мідні сокири, золоті та мідні прикраси), покладено вироби із морських черепашок, підвіски з молочних зубів оленя і навіть плоди рослин. Самі металеві вироби у таких скарбах переважно не мають слідів ужитку, тобто їх сховали, точніше – поховали, так і не скориставшись у повсякденному житті. Найбільший такий скарб – Карбунський – виявлено на поселенні раннього етапу трипільської культури (с. Кер-

Антропоморфна статуетка – «Троянівська Венера». Поселення Троянів, кінець IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія. Археологічний музей ІА НАНУ

буна, Молдова). Він налічував кілька сотень мідних артефактів, поруч з якими були вироби з мушлів та інші, не дуже цінні (звичайно, з сучасного погляду) набори предметів.

Ще один трипільський обряд – чи не найзагадковіший. Це грандіозний обряд остаточного залишення жител. Нині все більше дослідників схиляються до його визнання, насамперед з огляду на результати розкопок решток будівель. У будинку трипільці розставляли десятки різноманітних посудин (часом наповнених зерном чи іншою їжею), лишали зброя, статуетки, інші речі та реманент. Потім клали хмиз чи соломку і підпалювали. Так могли свого часу спалити й окрему будівлю, і невеличке селище, і навіть протомісто. Витоки цього ритуалу слід шукати на територіях, звідки походять предки трипільців – на Балканах чи у Подунав'ї. Тут на поселеннях культур Вінча, Боян, Каранове III–IV та інших виявлено площадки, подібні до трипільських – так само «завантажені» посудом та іншими предметами. Трипільці були досить послідовними адептами цього обряду і практикували його навіть тоді, коли у решті Старої Європи про нього, здається, вже давно забули. Слід зазначити, що обряд спалювання поселень

Антропоморфна статуетка із рисами змії. Поховання із кургану поблизу с. Красногорка, перша половина III тис. до н.е. Розкопки Л. Стемпковського. Херсонський обласний краєзнавчий музей

виконувався майже впродовж усього часу існування трипільської цивілізації (понад 2 тис. років).

Інше цікаве питання, яке виникає при ознайомленні зі знахідками: кого ж зображували численні трипільські статуетки? Було б надто великим спрощенням трактувати всі жіночі зображення як символ Великої Матері, а чоловічі – невідомого (судячи із числа знахідок – «незначного») чоловічого божества. Адже якщо придивитися, всі статуетки помітно різняться подробицями – формою, позами, жестами, атрибутами, деталями декору.

Можна налічити не менше як півтора десятки лише жіночих образів, втілених у трипільських теракотах. Серед них – Богиня-Птаха, Богиня-Корова, Богиня-Змія, Оранта, Мадонна, парні божества. Серед чоловічих вирізняється образ воїна чи вождя. Є навіть зображення істот, наділених жіночими та чоловічими статевими ознаками.

Антропоморфна жіноча статуетка. Поселення Колодяжне, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки С. Гамченка. Національний музей історії України

Кожна поза, жест мають у сакральній мові своє значення. Вони є не тільки елементом зображення, а й складовою відповідного обряду. Більша частина фігур виструнчені, деякі з них з піднятими догори руками. Іноді руки схрещені на грудях або тримають над головою чашу. Є навіть фігурки із простягнутими вперед руками. Чаша над головою могла бути вмістилищем для жертвопринесення. Є навіть антропоморфні посудини, які сформовані зі схематичних фігур, що тримають чашу над головою. Це так звані фруктовниці.

Цікаво, що число фігур (6) відповідає кількості учасників традиційного ритуального танку, який і нині виконують на півночі Румунії, в заповідних кукутенських краях. Називається він «хоро», і ведуть його три пари. Зображення танців є і на мальованому посуді трипільців.

Маємо підстави вважати, що саме у трипільські часи почав формуватися пантеон, поширений у наступні тисячоліття у дохристиянській (і не лише) Європі. У будь-якому разі образ Богині-Матері (Кібелли, Ізиди, Астарти, Деметри та ін.) чітко простежується серед образів, увічнених у глині трипільцями. Відгомін цих культів у християнській традиції трансформувався у шанування Богородиці. Статуетки, що зображують жінку з

Верхня частина реалістичної антропоморфної статуетки. Поселення Володимирівка, перша половина IV тис. до н.е. Зібрання М. Макаревича. Наукові фонди ІА НАНУ

Біноклеподібна посудина. Поселення Шкарівка, друга половина V тис. до н.е. Розкопки О. Цвек. Археологічний музей ІА НАНУ

немовлям біля грудей, не один раз знаходили на трипільських поселеннях.

Серед керамічних виробів трипільців є один, навколо якого вже понад століття не згасають дискусії. Це так звані біноклеподібні посудини. Вони дійсно нагадують знайомий нам бінокль: дві труби, поєднані перемичками. Часом ці вироби мають наскрізні отвори, що посилює подібність. Проте деякі циліндри увінчані чашами без отворів. Ясна річ, що у реальному житті ці предмети використовували, але як? Скажімо, академік Б. Рибаків колись висловив припущення, що через наскрізні отвори трипільці проводили обряд «напування землі», проливаючи вологу. Кінцева мета такого обряду, на його думку, могла по-

Біноклеподібна посудина. Подніпров'я, друга половина V тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

лягати у викликанні дощу. Досить символічно, що подібне трактування «бінокля» довелося пригадати восени 2003 року під час відкриття пам'ятника трипільській цивілізації у Ржищеві. Власне, сам пам'ятник мав вигляд чотириметрового «бінокля». У день відкриття йшов дощ, що припинився лише за кілька годин після закінчення церемонії. Частина присутніх дійшла висновку, що будь-які маніпуляції із подібним виробом здатні викликати дощ.

І справді, таку посудину зручно використовувати, щоб проводити якісь урочисті узливання. Водночас відомо кілька знахідок «біноклів», які стояли на вітарях, наповнені попелом з перепаленими кістками. Отже, є певний зв'язок між посудиною

Біноклеподібна посудина із поліхромним розписом. Поселення Гринчук, V тис. до н.е. Розкопки С. Пачкової. Археологічний музей ІА НАНУ

Зооморфна посудина – чаша із наліпною прикрасою у вигляді голови барана. Поселення Гребені, перша половина IV тис. до н.е. Розкопки С. Бібікова. Археологічний музей ІА НАНУ

Керамічна статуетка птаха. Поселення Кошмилівці, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки К. Гадачека. Львівський історичний музей

Фрагмент декору грушоподібної посудини. Подніпров'я, друга половина V тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Антропоморфне зображення на посудині. Поселення біля м. Ржищів, IV тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

та обрядом жертвопринесення. Могли ці посудини використовувати і як підставки для інших предметів – чаш або кубків менших розмірів. Не менш цікавою видається ідея, висловлена і втілена у реконструкції умільцями з Івано-Франківська. Вони вважають, що «біноклі» – то керамічні моделі трипільських барабанів. Власне, ці керамічні вироби виявилися непоганими резонаторами.

Дерев'яні барабани – вірогідні прототиби «біноклів» і досі використовують для ритуалів у країнах Африки. Враховуючи африканські (на думку ряду генетиків) корені людства, наявність барабанів-біноклів у трипільців не повинна викликати осо-

бливого здивування. Барабан – річ незамінна під час різноманітних ритуалів. Це важливий і потужний магічний інструмент. Пригадаємо лишень історію про те, як легендарний герой месопотамських легенд Гільгамеш відкрив звуками барабана вхід до потойбічного світу. Чому і нам не припустити, що трипільські біноклі-барабани могли слугувати для встановлення певних контактів між різними Світами?

Крім того, трипільці створили безліч посудин, у яких втілено антропоморфні та зооморфні риси. Ці посудини відкрито символами, орнаментами, що є ніби цілими закодованими «текстами», де об'ємний образ разом із нанесеними на нього знаками транслює якесь послання.

Такими, на перший погляд, є грушоподібні посудини з покриттями, що часто мають антропоморфну форму. Вони нагадують людські голови, вкриті зображеннями мертвих зміїв, що згорнулися подинці або парами в клубок. В плані змії часто утворюють свастикоподібні композиції. Популярними були також покриття конічної форми – «Оранти» з піднятими вгору руками. Кожен давній виріб наповнений священними символами, які нині важко, а іноді й неможливо витлумачити більш-менш достовірно. Поширеність подібних виробів може свідчити про те, що у давні часи вони багато про що промовляли

Посудина-«монокль».
Подніпров'я, друга
половина V тис. до н.е.
Розкопки В. Хвойки.
Національний музей
історії України

Модель святилища.
Поселення Тимкове,
кінець V тис. до н.е.
Розкопки Н. Бурдо.
Одеський археологічний
музей

і відповідно мали певне значення для своїх творців. Можливо, це була епоха тотальної магічної грамотності?

Цікаво, що за деякими даними майже кожна трипільська сім'я мала свій, власноручно створений набір знаків для спілкування з вищими силами. На цю думку наштовхує порівняння зображень на кераміці, що походить з різних жител у межах одного поселення. В ці часи виникають і набувають розвитку добре знайомі нам із етнографічної традиції безконечники, ромби, спіралі, сварга, хрести, але поруч із ними можна побачити символ, здавалося б нетиповий взагалі для європейської цивілізації – знаменитий «інь-янь».

Як не дивно, це зображення, що нині стало чи не головним символом мудрості далекого Китаю, було популярним у Європі ще до появи трипільської культури. Її творці використовували те, що давно було відомо на континенті! Навряд чи давні європейці мали тоді уявлення про таке віддалене місце, як Китай, та поширені у ньому священні символи. Характерно, що символ «інь-янь» з'явився у давньому Китаї приблизно у ті самі часи, коли існувала цивілізація трипільців.

Ще важче пояснити подібність певних символів не тільки у просторі, а й у часі. Північноамериканські індіанці тисячу, навіть кілька сотень років тому, зображували

на кераміці символи, майже ідентичні трипільським. Зрозуміло, що вони не були ні нащадками, ні спадкоємцями трипільців. Тим більше вони не були богами «знавцями» наукових публікацій, з яких часом народні майстри отримують натхнення. То ж звідкіля взялися на берегах Міссісіпі та в інших американських краях орнаменти з берегів Дністра, Дніпра та Південного Бугу? Очевидно, ці образи, дивні й досконалі, прийшли з того самого Світу, в якому спостерігали їх свого часу трипільці.

Фахівці з історичної етнопсихології зауважують, що під час особливих станів свідомості різні люди, незалежно від місця і часу проживання, бачать приблизно одне й те саме. Такого стану можна досягти внаслідок медитації, голодування чи навіть застосування різних галюциногенних чи наркотичних засобів (від алкоголю та грибів до відповідних рослин). У давні часи перелічені засоби давали змогу обраним (шаманам, чаклунам) досягти «далеких світів», звичайно, священних, де їм відкривалися різні символи. Згодом ці відкриття знаходили втілення у зображеннях, зокрема на керамічному посуді, і починали своє буття на цій грішній землі.

Слід зауважити, що трипільці будували не лише житла і фортеці. Вони почали споруджувати святилища. Про їхній зовнішній вигляд можуть свідчити керамічні моделі

Керамічна модель храму. Межиріччя Південного Бугу і Дніпра, IV тис. до н.е. Приватна колекція «ПЛАТАР»

споруд. Храм зображено на платформі, що спирається на свої – стовпи. Детально показано прикрашені різьбленням стовпи, увінчані стилізованими зображеннями голів якихось істот. Ці споруди зазвичай складаються з двох частин – невеликих, відкритих назовні сіней (але під дахом) та великої зали, що освітлювалася через округле вікно у протилежній до входу стіні. Навпроти вікна знаходився хрестоподібний вівтар. На деяких моделях це єдина відтворена деталь інтер'єру. На вівтарі часом зображували чашу.

Зовні стіни моделей прикрашено різьбленим декором. На одній з моделей із приватної колекції «ПЛАТАР» якраз і вміщено зображення, подібне до «інь-янь». За це вона дістала умовну назву «китайський будиночок». Навіть підлога храмів могла бути вкрита кольоровим орнаментом, як це зроблено на моделі з поселення Володимирівка. Фасади деяких керамічних храмів увінчано зображеннями чи то півмісяця, чи то розлогих рогів бика. Хотілося б нагадати, що всі ці споруди, різні колони та фасади створено власноруч майстрами, які мали у своєму розпорядженні переважно кам'яні чи крем'яні, у кращому разі мідні сокири та долота.

Керамічна модель храму, вигляд спереду. Межиріччя Південного Бугу і Дніпра, перша половина IV тис. до н.е. Приватна колекція «ПЛАТАР»

Подібне планування, зокрема пропорції та архітектура храмів, колони, прямокутне центральне приміщення, портик перед ним, збігається з первісним виглядом найдавнішого, ще дерев'яного святилища Парфенону в Афінах. Арочна, напівкругла покрівля трипільських керамічних моделей та стовпи з навершнями мають прототипи у традиційній архітектурі Месопотамії та Карпатського регіону. У Дворіччі покрівлі та й самі споруди такого типу будували з очерету. Такі будівлі там зводили ще у VI–V тис. до н.е.

Одна з давньошумерських піктограм, що позначала храм, схематично зображує фасад подібної споруди. Хтозна, може трипільські храми, ці символічні зображення жител богів, створені за спогадами про житла небожителів на якійсь південній прабатьківщині, дуже далекій від країни між Карпатами і Дніпром? Проте і тут, у далекому краю трипільці проводили священні обряди, підносили молитви в ім'я Великої Богині, вшановували давніх богів, які відтепер стали покровителями цього багатого краю – їхньої нової батьківщини.

Мова богів

12

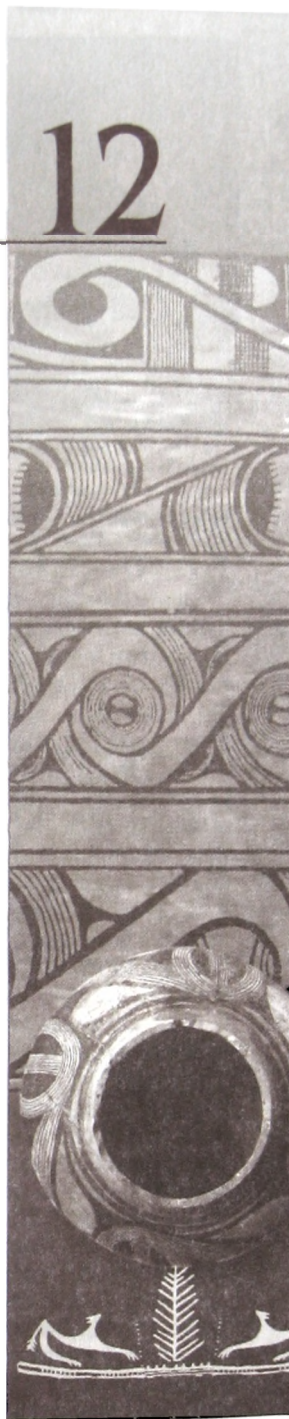
Уважно розглядаючи орнаменти на трипільському посуді та статуетках, виставлених у музейних вітринах, можна помітити, що найскладніші композиції складаються з окремих елементів, знаків і символів. Їх комбінація, власне, й утворює видиме, але водночас і утаємничене для нас зображення. Частина знаків видається доволі простими і навіть знайомими — це стилізовані зображення людей, тварин, геометричні фігури — кола, трикутники, багатопроменеві зірки, хрести. Деякі з них нагадують символи, які можна побачити у сучасних посібниках з білої та чорної магії, деякі ми знаємо як обереги.

Кількість цих знаків, а головне, те, що вони повторюються у різних поєднаннях, створюють упевненість, що люди, котрі ними користувалися, були добре обізнані зі значенням того, що малювали. Вони вміло комбінували цю символіку, подібно до ієрогліфів давньої, але забутої нині писемності. Часом здається, що варто трохи зосередитися, докласти певних зусиль і ось-ось удасться досягнути їхньої потаємний сенс, і знаки заговорять, розкриваючи ще не зрозумілі й не відкриті археологами сторінки історії трипільського світу.

Думки щодо трипільської писемності, можливо, навіяні подібним спогляданням давніх артефактів, уже понад сто років виникають не тільки у археологів, а й будять уяву великої кількості ентузіастів, котрі вірять у можливість швидкого та ефективного прориву до пізнання таємниць минулого. Так, уже понад сто років тому з'явилися перші розвідки стосовно трипільського письма.

До колекції В. Хвойки потрапила невеличка, зліплена від руки посудинка, на якій білою фарбою було нанесено напис таємничими знаками. Дехто із сучасників вважав цей артефакт піддробкою, проте однастайності у цьому питанні нема й досі. Посудина і малюнок із зображених на ній знаків, а також ще півтора десятка якихось значків із мальованого посуду були опубліковані професором І. Лінниченком 1903 року у розвідці стосовно знаків писемності на посуді трипільської культури. Він убачав у них певну подібність до давніх китайських ієрогліфів.

На цю подібність звертає увагу і К. Болсуновський, який також зібрав низку символів і знаків, зображених на трипільському посуді. Серед них він вирізняв палеографічні (зображення зі світу тварин) та символічні (астральні та астрологічні) знаки. На його думку, ці знаки були ні чим іншим, як прототипами «орнаментальної азбуки» чи писемності, що використовувалася під час певних ритуалів.

Кубок із зображенням рослини. Поселення Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія, М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

Кубок зі знаками. Поселення поблизу м. Ржищів, IV тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Опубліковані цими дослідниками трипільські знаки не один раз ставали предметом дослідження шукачів трипільської писемності. Їх намагалися тлумачити, виходячи переважно з аналогій у етнографічних матеріалах. Були навіть спроби читати їх арабською, шумерською, російською та іншими мовами. Ці знаки були використані під час реконструкції трипільських алфавітів. Один із авторів запропонував відразу три варіанти алфавіту. В таких «дослідженнях» нема нічого незвичайного та унікального. Скажімо, в Сербії не проблема знайти книжечки, в яких надруковано таблиці з алфавітом із знаків культури Вінча, які порівнюють з кирилицею і відповідно читають. Однак шкода витратити час на знайомство з цією «навколонуковою фантастикою». Трипільські реалії є цікавішими і більш вражаючими.

Наприкінці ХХ ст. було розпочато систематичні наукові дослідження знакових систем трипільської культури. Вони почалися зі збирання та систематизації символів і знаків, нескінченних композицій на посуді, статуетках та інших виробах. У фундаментальній праці Т. Ткачука і Я. Мельника «Семіотичний аналіз трипільсько-

Фрагмент посудини з прорисованим зображенням людини. Подніпров'я, IV тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

кукутенських знакових систем (мальований посуд)» зібрано результати вивчення сотень тисяч фрагментів і тисяч цілих посудин, які зберігаються у наукових фондах і багатьох музеях. Зібрані матеріали систематизовано у десятках таблиць. Детально підраховано, скільки разів і в якому поєднанні трапляється той чи інший символ.

Створено каталоги знаків для окремих поселень, у тому числі Майданецького (280 знаків) і Тальянок (189). Дослідники вважають, що знання місць розміщення знаків допоможе визначити, як часто вони використовувалися, отримати певні статистичні показники. Це вже початок вивчення невідомої системи письма. Власне, вони і запропонували розглядати трипільський орнамент як текст, що складається з певних знаків.

Створено каталоги знаків для окремих поселень, у тому числі Майданецького (280 знаків) і Тальянок (189). Дослідники вважають, що знання місць розміщення знаків допоможе визначити, як часто вони використовувалися, отримати певні статистичні показники. Це вже початок вивчення невідомої системи письма. Власне, вони і запропонували розглядати трипільський орнамент як текст, що складається з певних знаків.

Було виокремлено знаки-«ікони», створені копіюванням реальних об'єктів та явищ: місяця у різних фазах, рослин, тварин, людей, змій, води. Крім того, виділено знаки-«індекси», пов'язані з предметами. Це детермінуючі насічки і групи крапок. Важливу роль у кодуванні інформації відігравала також, на думку дослідників, кольорова символіка орнаменту. Категорія знаків-символів (а таких виявилася більшість) не мала безпосередньої тотожності з предметами і явищами.

Крім того, було визначено семантичне поле деяких знаків, скажімо – чорного кола: чорне коло – місяць – зерно – тварини – рослини – хрест-сварга. При цьому чорне коло, найвірогідніше, може розглядатися як символ повного місяця. У знака «зерно» або «колос» (овал, що нагадує профіль лінзи) семантичне поле містило символи Місяця (від 1 до 6) – рослини – місячні серпи (від 1 до 12) – воду – рослини.

Детальні дослідження дали змогу аргументовано відповісти на питання про співвідношення цієї знакової системи з певною системою писемності. На прикладі корпусу знаків томашівської групи трипільської культури (тут їх виявлено найбільше) було проведено порівняння за кількома параметрами: довжина «текстів»-композицій, їхній склад, набір знаків, повторюваність, правила монтажу та нанесення на посуд тощо. Висновок був такий: ми маємо справу не з фонетичним письмом, а з піктограмами, які підлягають не читанню, а дешифруванню. Той, хто їх створював, знав сутність композиції загалом, але не намагався закарбувати звучання цього «послан-

Фрагменти мальованого посуду зі знаками. Подіпров'я, IV тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Фрагменти посуду зі стилізованими зображеннями тварин. Буго-Дніпровське межиріччя, IV тис. до н.е.

ня». Подібне кодування має сенс у разі, коли йдеться про певні священні формули, магичні заклинання, відображенням яких є орнаментальні композиції, що складаються з певних знаків, що можуть бути поєднані за певними правилами.

Якщо мова творців піктограм нам невідома, то вони так ніколи і не будуть озвучені. Проте навіть у разі, коли вдасться їх «зачитати», то і тоді ми навряд чи зрозум-

Фрагмент миски. Поселення Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія і М. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ

Фрагмент посудини зі стилізованим зображенням тварини. Поселення Стіна, IV тис. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

Вигляд зверху. Мальована посудина. Поселення Заліщики, друга половина V тис. до н.е. Розкопки співробітників музею НТШ у Львові 1927–1932 рр. Львівський історичний музей

міємо, про що йдеться.

У цих композиціях закарбовано, швидше за все, давні молитви чи заклинання. Звідси, до речі, і схильність до багаторазового повторення наборів знаків.

Відомо, що закляття подіє відповідним чином лише тоді, коли буде повторене належну кількість разів (шонайменше три, а то й чотири чи дванадцять, до того ж у певний час і за певних обставин, приміром, при повному Місяці).

Здається, творці трипільських піктографічних «текстів» особливо і не переймалися тим, щоб їхні «послання» звучали. Адже йшлося про таку інтимну справу, як спілкування з вищими силами, богами, чії імена навіть не могли бути вимовлені. Таке спілкування – передусім таїнство. Можливо, саме тому господар кожної оселі крім спільних символів мав ще й свій неповторний набір знаків, такий собі адресний код для спілкування. Нанесені на посуд, ці знаки, приміром, могли бути довірені вогню під час обряду спалення житла. Полум'я мало

донести їх до адресата. Отже, трипільська піктографічна писемність може бути визначена як сакральна – «мова богів».

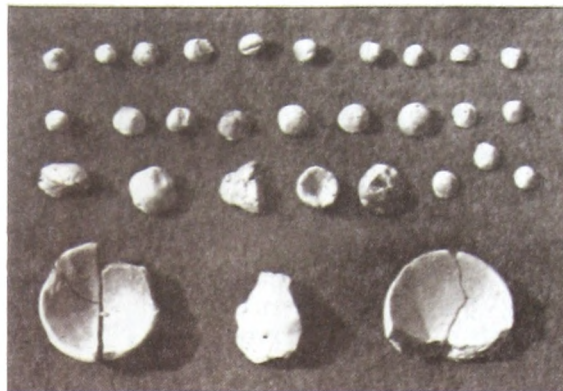
Піктографічну писемність упродовж історії людства винаходили, мабуть, безліч разів – у різних країнах і у різні часи. Тепер до цього переліку ми можемо з упевненістю додати і трипільську піктографію. Оскільки творці подібних систем черпали на-

тхнення з навколишнього світу, не випадковим є подібність ряду знаків, особливо згаданих «знаків-ікон». Так, Т. Ткачук і Я. Мельник підраховали, що аж 68 знаків Кукутень–Трипілля (на мальованому посуді IV – початку III тис. до н.е.) мають формальні аналогії у шумерській піктографії (та налічує 891 графему), тобто йдеться про 7,5 % -й збіг. Якщо ж до цього числа додати більш давні знаки V тис. до н.е., матимемо вже до 10–15 % аналогій. Крім того, аналогічні знаки виявлено у Середземномор'ї, на артефактах Крито-Мікенської цивілізації та в єгипетській ієрогліфіці. Що це, відгомін поширення писемності з певного центру чи результат незалежної творчості? Адже якою б мовою не говорила людина і де б не жила, рослину, тварину чи Місяць вона намалює приблизно так само, а воду

Фрагменти мальованого посуду зі знаками. Подніпров'я, IV тис. до н.е. Розкопки В. Хвойки. Національний музей історії України

Фрагмент статуетки. Поселення Березовська ГЕС, V тис. до н.е. Розкопки В. Цибекова. Одеський археологічний музей

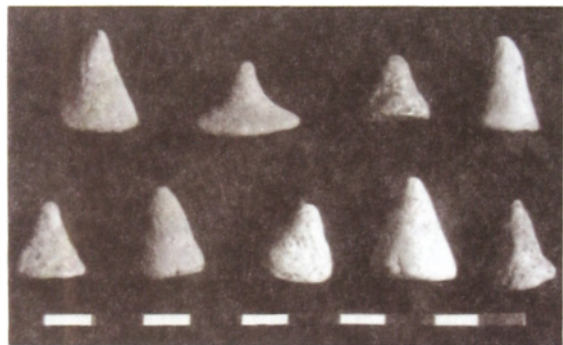

Об'ємні керамічні символи, виявлені в одному комплексі. Поселення Майданецьке, IV тис. до н.е. Розкопки М. Шмаглія, К. Зінківського. Науковий фонд ІА НАНУ

чи річку, швидше за все, зобразить хвилястою лінією.

Трипільська піктографія доби мальованого посуду мала ще й попередню, кількатисячолітню передісторію. Вже на посуді та статуетках раннього етапу культури зображено знаки, що мають відношення до «материнських» культур Вінча, Боян, Криш, КЛСК та інших. Всі вони також мали власні знакові системи, які сучасні дослідники об'єднують під назвою «дунайське» чи «староєвропейське» піктографічне письмо. Упродовж V тис. до н.е. трипільці використовували певні елементи цієї культурної спадщини, але в якийсь момент, а саме, з поширенням нового мальованого посуду, сталося так, що їхня власна знакотворчість вийшла на перший план, хоча старі правила використання знаків не були забуті.

Які ж перспективи мала трипільська піктографія, скажімо, доби трипільських протоміст? Дослідники вважають, що вона цілком могла б розвинути в повноцінну писемність, на зразок шумерської, адже вже були створені необхідні передумови. Для цього потрібно було довести кількість знаків не до 200–300, а щонайменше до

Об'ємні керамічні символи. Поселення Поливанів Яр. Розкопки Т. Пассек. Фото з Наукового архіву ІА НАНУ

700–900, потім перенести їх зі стінок посудин на глиняні чи дерев'яні таблички.

Тоді цю систему можна було б використати, скажімо, для обліку, тим більше, що трипільці вже створили подібну до месопотамської систему використання для рахункових операцій керамічних символів – кульок, конусів тощо. Чому ми згадали про неї? А тому, що у Дворіччі поєднання такої системи з піктограмами та перенесення зображень на глиняні таблички якраз і дало в результаті найдавніші писемні «бухгал-

Рис. 225

Прясельце з піктограмами. Поселення Павлоч, кінець IV тис. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ

терські» документи, датовані нині близько 3500–3400 рр. до н.е. Від появи цих примітивних табличок до класичного клинопису минула ще майже тисяча років.

Однак доля відпустила трипільцям замало часу. У другій половині IV тис. до н.е. обставини склалися так, що їм довелося працювати не над створенням повноцінної писемності, а вирішувати більш життєво важливі питання, а саме, – боротися за виживання. Тому на прикладі трипілля маємо унікальну можливість вивчати процес становлення та розвитку піктографічної писемності, яка, цілком вірогідно, мала всі шанси стати ще однією системою письма Старого Світу – поруч із клинописом чи єгипетськими ієрогліфами. Однак для того, щоб завершити цей процес,

Рис. 226

Прясельце з піктограмами. Поселення Городськ, друга половина IV тис. до н.е. Розкопки М. Макаревича. Наукові фонди ІА НАНУ

трипільцям не вистачило кількох сотень років.

Жодні магічні заклинання і молитви, навіть повторені сотні й тисячі разів на стінках посудин, так і не врятували трипільську цивілізацію від загибелі. Воістину, як казали давні шумери: «віщування на цеглині (тобто на табличці з письменами) не подарує вічного життя»...

Трипільський світ у Старій Європі

13

Майже у кожному готелі Белграда, столиці Сербії, ви можете знайти кольорові буклети з пропозицією відвідати місце, де «починалася історія Європи». Це місце знаходиться не дуже далеко, за якихось 14 кілометрів від міста. Там, на березі широкого Дунаю є пагорб, до якого прокладено асфальтовану дорогу. Цей пагорб має назву села, розташованого навколо, – Вінча. Це сербське село відоме не тільки в Європі, а й у всьому світі. Висота пагорба сягає 14 метрів, площа його – майже 10 гектарів. Він складається з нашарувань – переважно решток будівель, що споруджувалися на цьому місці впродовж майже тисячі років. Зводилися вони, звісно, задовго до появи сучасного села.

Почалося життя тут ще у VI і тривало до кінця V тис. до н.е. Свою назву село Вінча подарувало одній із найяскравіших і найвідоміших археологічних культур, яка лягла в основу цивілізації Старої Європи. Уперше археологічні розкопки на пагорбі поселення Вінча проводилися ще на початку XX ст. Вони тривають і понині. Поруч з розкопом знаходиться база експедиції, при якій є невеличкий археологічний музей.

Від Белграда до Києва потяг іде 35 годин. Ще трохи менше години знадобиться, щоб дістатися з Києва до широкої долини річки Красною, на околицю села Трипілля. Річка огинає мис, частину якого займають дачні ділянки, а частину – поле. В ясну погоду з цього місця можна побачити Дівич-Гору, центральну частину Трипілля, а, можливо, й Дніпро. А на самому полі (площею близько 100 гектарів) після оранки можна побачити уламки обпаленої глини і дрібні фрагменти посуду, вкритого різьбленим орнаментом.

Сюди не возять туристів, і вже сто років тут не ведуться археологічні розкопки. Відповідно, немає і музею, хоча знайдені тут колись речі експонуються у Національному музеї історії України. Немає ні охоронного, ні пам'ятного знака. Якщо ж такий знак і буде колись поставлений, на ньому можна було б зробити напис, що повідомляв би про те, що саме тут восени 1897 р. В. Хвойка провів археологічні розкопки, а містечко Трипілля дало назву одній відомій археологічній культурі. А ще можна було б написати, що саме тут майже 6 тис. років тому проходив східний кордон Старої Європи, тієї самої, історія якої, якраз і «починалася» у поселенні Вінча, тривала кілька тисяч років і завершилася разом з кінцем трипільської культури – однієї з найяскравіших зірок давньоевропейської цивілізації.

Вигляд на місце археологічних досліджень багаточислового поселення Вінча на р. Дунай (Сербія)

В останні роки словосполучення «Стара Європа» можна почути і прочитати в пресі доволі часто. Говорячи так, мають на увазі об'єднання європейських держав, яке склалося у період між Другою світовою війною та розпадом «соціалістичного табору». Нині, коли межі європейської співдружності розширилися, новачків іменують «Новою Європою», а Україна робить заяви про наміри приєднатися до Європейського Союзу. Однак першими словосполучення «Стара Європа» вигадали зовсім не політики і тим більш не журналісти, а археологи. Майже чотири десятиліття тому вони почали вживати це поняття, і в археології воно означає зовсім не те, що нині мають на увазі політики та журналісти.

Так, дослідники далекого минулого зараховують до «Старої Європи» зовсім не територію Великої Британії, Франції або Німеччини. Для них «Стара Європа» – це Балкани, Центральна Європа, Трансільванія і навіть землі між Карпатами та Дніпром (що їх далеко не всі нинішні політики вважають Європою взагалі). До того ж «Стара Європа» археологів відокремлена від нинішньої ще й цілою прірвою часу в кілька тисячоліть.

У ті далекі, далекі часи чимало земель, які нині вважають центрами європейської цивілізації, ще знаходилися на крайньому узбіччі прогресу. І, навпаки, краї, що

Демонстрація сучасних реконструкцій посуду культури Вінча під час наукової конференції, Вінча. 2004 р.

нині є новачками в європейській спільці і навіть знаходяться за її межами, були серед перших і найрозвиненіших (і, відповідно, найзаможніших). Якщо, приміром, вважати мірилом цивілізованості поширення аграрних технологій, металургії, високого мистецтва, складної сакральної культури, то цивілізація Старої Європи у VI–IV тис. до н.е. охоплювала частину Апеннінського півострова, Балкани, територію сучасних Угорщини, Австрії, Чехії, Словаччини, Румунії, Молдови і центральної та західної України. Отже, Україна та її мешканці, можна сказати, вже встигли колись, дуже давно, побувати у Старій Європі, причому не на заробітках, а як цілком повноправні і шановані сусідами партнерами.

Сучасні реконструкції посуду культури Вінча (за науковими публікаціями)

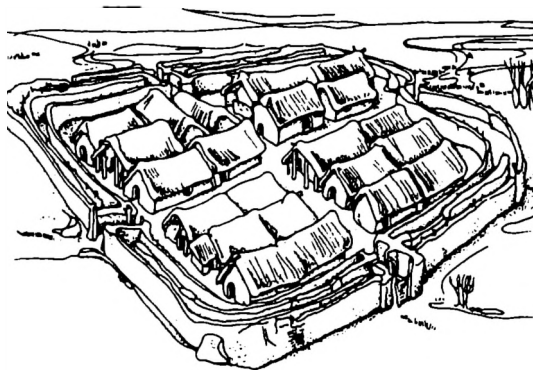

Карта «Старої Європи» за М. Гімбутас та місце на ній трипільців

Із поширенням хліборобства наприкінці VII тис. до н.е. на континенті починається досить швидке зростання чисельності населення. Гірські райони та передгір'я вже не могли вмістити всіх, хто там жив. Почалося велике переселення нащадків перших хліборобів. Спочатку Дунаєм, потім — його притоками, до Карпат. Місцеві мисливці та рибалки також активно опановували хліборобство і тваринництво, їх чисельність стрімко зростала. Було збудовано сотні, а може, й тисячі нових поселень. Почали розвиватися ремесла, металургія, металообробка.

У цих галузях у певний час мешканці Старої Європи, здається, випередили навіть своїх учителів з Малої Азії, яка тривалий час вважалася найдавнішим осередком зародження цивілізації у цій частині світу. Свідченням цього є Варненський некрополь, який було відкрито в Болгарії на початку 70-х років XX ст. У його похованнях знайдено велику кількість виробів з металів. Саме металів, адже там були і золото, і мідь. Навіть величезні керамічні таці прикрашали напilenі золотом орнаменти. Одне з найбагатших поховань налічувало понад кілограм золотих виробів. Найбільшою сенсацією стало датування цього могильника серединою V тис. до н.е. Отже, Варненський некрополь виник на два тисячоліття раніше від царських гроб-

Реконструкція енеолітичного поселення. Північні Балкани, V тис. до н.е. За Г. Тодоровою

ниць Месопотамії та Єгипту!

Розкопки поселень у Болгарії, Сербії та інших країнах показали, як жили люди, що створювали скарби Старої Європи. Поселення часом мали досить регулярне планування, були оточені укріпленнями, забудовані дво-, а то і триповерховими будинками. На цих поселеннях були не тільки будинки, а й майстерні та храми. Деякі селища досягали величезних, як на той час, розмірів. Скажімо, поселення давніх металургів Плочник (нині — територія Сербії) займало площу понад квадратний кілометр — 110 гектарів. Та й поселення Вінча, згадане на початку розділу, мало площу 10 гектарів, тобто могло налічувати понад 1000 мешканців.

Окремі ремісники (а можливо, й майстерні), які виготовляли металеві сокири, наносили на них власні клейма. У долини

Золоті пластинки з поховань Варненського некрополя. Болгарія. Археологічна культура Варна, V тис. до н.е. Матеріали Г. Тодорової

Мідні бойові сокири-молоти, V тис. до н.е.,
Центральна Європа

і зброя розходилися у далекі краї, в тому числі й за Карпати. Поза сумнівом, ці виробы могли надихати місцевих ковалів не тільки на створення чогось подібного, а й на розробку певних технологічних удосконалень.

На поселеннях зводилися монументальні споруди. Як вони виглядали і чим були прикрашені, свідчать знахідки, зроблені під час розкопок. Найбільше інформації дали керамічні моделі споруд. На поселенні Гомолава культури Вінча знайдено виліплені з глини голови биків, що прикрашали стіни храму. А розкопки на поселенні Кесчіореле культури Гумельниця дали унікальну керамічну модель величного триярусного храму. Ця знахідка датована V тис. до н.е. і, вірогідно, презентує культовий комплекс, що включав чотири споруди. Храми, розміщені на високій платформі, невеликі за розмірами та нагадують будинки традиційної конструкції з двосхилим дахом.

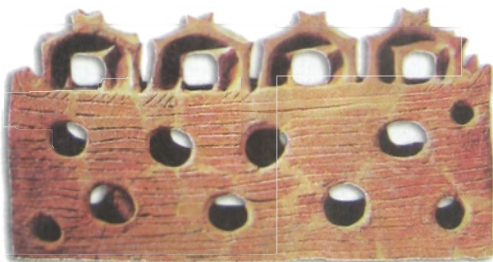
Фасади споруд прикрашено букраніями. Вражає прямокутна і трохи звужена догори платформа, на якій поряд розташу-

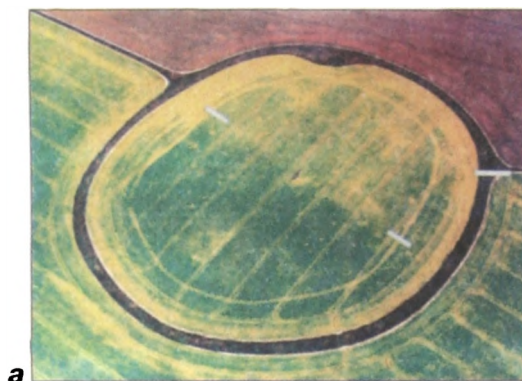
Золоті скарби з Варненського некрополя, Болгарія.
Археологічна культура Варна, V тис. до н.е.
Матеріали Г. Тодорової

р. Тиси ставили одну-дві округлих позначки, на півночі — у Словаччині та Моравії — більш як дві позначки, на Дунаї — знаки напівкруглої форми, у Трансильванії — символ у вигляді кола з крапкою в центрі. Серед знайдених на території Угорщини мідних сокир понад 50 % виробів мають клейма! Підрахувавши продукцію, вчені встановили, що з окремих майстерень до наших днів дійшло до 150 виробів. Зрозуміло, що це лише частина виготовленого у кузнях Старої Європи 5–6 тисячоліть тому. Звідси прикраси, інструменти

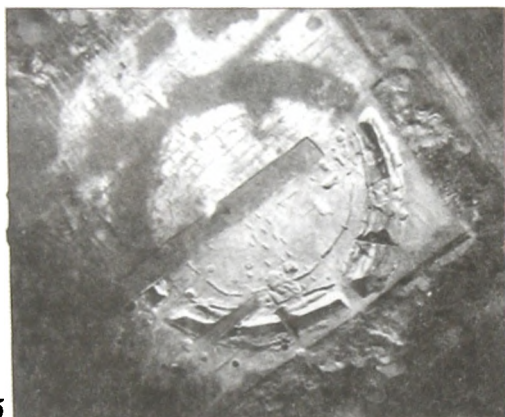
Керамічна модель храму, культура Гумельниця.
Поселення Кесчіореле (Румунія), V тис. до н.е.

Храми-ронделі культури
Лендель, V тис. до н.е:
а – аерофотозімніок та
реконструкції поблизу
м. Гельденберг (Австрія);
б – розкопки ронделя
у м. Тешетіце-Кійовіце
(Чехія)

а

б

вались описані вище чотири святилища. Вона оточена парапетом, а бічні сторони по кутах укріплено контрфорсами. Платформа має два ряди вікон з усіх чотирьох боків. Це, ймовірно, означає, що вона мала два поверхи.

Заглибленими лініями на моделі підкреслені горизонтальні дерев'яні конструкції. Це обшивка чи заповнення каркасу з досить широких плах або дошок. Щілини між ними, напевне, були замазані глиною. Якщо припустити, що висота святилищ становила не менше ніж 3–4 м, то висота платформи мала бути не менш як 6 м. Отже, висота храмової споруди могла досягати 9–12 м.

Інше питання, чи будував хтось насправді у Старій Європі такі храми? Може ми маємо черговий приклад керамічної

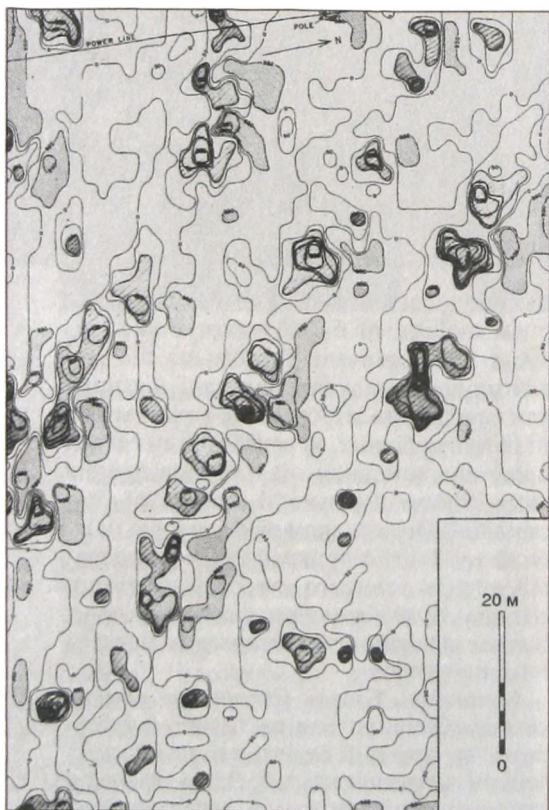
копії за іноземними взірцями? Звісно, взірцем цілком міг би слугувати якийсь зикурат з Месопотамії. Тим більше, що самі святилища нагадують тамтешні «будинки для народжень». Проте ми наразі не маємо ні іконографічних, ні археологічних даних щодо використання під час спорудження зикуратів такої кількості дерев'яних конструкцій. Отож цілком вірогідно, що подібний храм міг би прикрашати головну площу досить великого староевропейського селища. Нині відомо вже кілька знайдених під час розкопок триповерхових моделей описаного типу.

Мешканці Старої Європи не обмежувалися будівництвом святилищ, які були схожі на звичайні будівлі, нехай і поставлені на високі платформи. Давні європейці створили різновид храмів, небачений ані

Знаки на посуді культури
Вінча (V тис. до н.е.),
виставка у м. Новий Сад
(Сербія) та кам'яні
таблички з Тертерії
(друга половина
VI тис. до н.е), музей
у м. Клуж (Румунія)

План частини поселення
культури Вінча за даними
магнітного знімання.
Матеріали Е. Ральф

в Єгипті, ані в Месопотамії. Основою для цих храмів стала земля. Її поверхня, причому впорядкована за допомогою досить примітивних землерийних знарядь. Уже наприкінці VI, а особливо на початку V тис. до н.е., носії культури Лендель створювали «ронделі» – споруди, що склалися з системи палісадів та кільцевих ровів діаметром від 50 до 200 м. Рови були лійчастими в перетині, а їхня глибина в середньому досягала 2–3 м, траплялись і глибші. На плані такий рів мав форму кола, розірваного проходами з чотирьох боків. Іноді таких кілець було два, іноді більше. По периметру ровів розташовувалися дерев'яні палісади. В центрі оточених ними площ виявлені залишки споруд та ями з жертвопринесеннями і навіть поховання.

Проходи у ровах були зорієнтовані за сторонами світу (північ–південь, схід–захід). Проте оскільки орієнтування встановлювалося 6–7 тис. років тому, воно помітно відрізняється від сучасного. Обрахунки цієї різниці, повністю підтвердили висновки археологів щодо датування «ронделів». Орієнтація проходів за сторонами світу свідчить про те, що їх будівничі приділяли велику увагу не тільки Землі, а й Небу, як із сакральних, так, можливо, і з

Узагальнена реконструкція житла культури Вінча за даними археологічних досліджень

Фрагмент реалістичної статуєтки з території «Старої Європи», V тис. до н.е.

суто практичних міркувань. Адже така «обсерваторія» могла забезпечити певні календарні спостереження. «Ронделі» часом доповнювалися системами ровів, які обмежували та впорядковували священний простір навколо храму.

факту встановлено дату – близько 4500 р. до н.е. Табличка вкрита знаками у кілька рядків. Отже, більша частина писемних пам'яток Старої Європи цілком могла бути виконана не на глині, а на корі чи дереві.

Свого часу чимало розмов точилося навколо знахідок зразків писемності Старої Європи, які виявилися давнішими за шумерські. Окремі артефакти з піктографічними написами могли бути датовані принаймні другою половиною VI тис. до н.е. Йдеться про так звані «тертерійські таблички» (три невеличкі пластинки, виготовлені близько 5400–5300 рр. до н.е. з каменю-пісковіку), укриті знаками піктографічної писемності. Ці легендарні артефакти, створені майже за дві тисячі років до найдавніших шумерських табличок з протописемністю, зберігаються у музеї румунського міста Клуж.

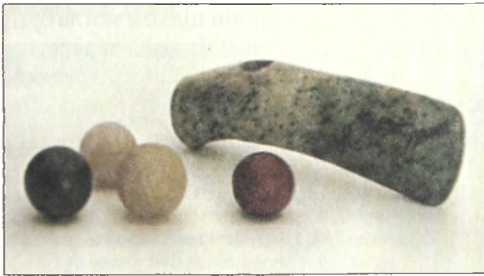
Усі ці, а також інші подібні знахідки, зокрема з ареалу поширення трипільців,

Знахідки з розкопок пам'яток V–IV тис. до н.е. у степовій частині України. Дослідження В. Даниленка, Д. Телегіна, М. Шмаглія. Одеський археологічний музей та наукові фонди ІА НАНУ

Нині відомі кілька сотень артефактів – фрагментів кераміки, виробів з каменю і навіть табличок, на яких продряпані давні знаки, які вчені називають «Danubescrypt» – «Дунайське письмо». Ці знахідки зроблено на поселеннях різних давніх культур – Вінча, Градешниця, Гумельниця та ін. Однак серед знаків є такі, що виявилися спільними для різних культур. У Греції під час досліджень свайного поселення на гірському озері виявлено табличку, виготовлену з кори тополі. За ізотопним аналізом арте-

Скарби з Майкопського кургану (IV тис. до н.е).
Музей Ермітаж (Росія)

було винесено на розгляд міжнародного симпозиуму в місті Новий Сад (Сербія).

Після фундаментального обговорення фахівці дійшли одностайного висновку: ці знахідки можна вважати свідченням існування у Старій Європі піктографічного сакрального письма, призначеного насамперед для спілкування з вищими силами.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що хоча цивілізація Старої Європи і зникла, не досягнувши тих висот, що цивілізації Єгипту та Месопотамії, все ж таки був у давній історії проміжок часу, і досить тривалий, коли Європа не лише не відставала від тих місць, де «починалася історія», а навіть могла їх випереджати. Нині цілком впевнено можна стверджувати, що давня країна між Карпатами та Дніпром була важливою частиною Старої Європи. Безумовно, земля зберігає ще чимало таємниць

історії, остання крапка у написанні якої, напевне, не буде поставлена ніколи.

На схід від Старої Європи лежали безкраї степи, з яких, як вважала Марія Гімбутас, одного дня прийшли дикі орди «курганних народів» і поклали край квітуцій цивілізації. Однак нині багато дослідників отримали нові дані, які свідчать, що такої брутальної навали могло і не бути. Адже населення степів у трипільські часи було досить нечисленным і переважно зосереджувалося в долинах великих річок та їхніх приток. Власне, там і виявлено кілька десятків давніх поселень одночасних Трипільлю та пов'язані з ними некрополі. Ці поселення не дуже відрізняються від стійбищ мисливців та рибалок попередніх епох, хоча їхнім жителям уже були відомі хліборобство і тваринництво. Жоден зі «степових народів» у ті часи ще не ви-

Матеріали з археологічних розкопок пам'яток V–IV тис. до н.е. у Месопотамії: свідки передісторії Шумеру

найшов кочового тваринництва, типового для войовничих орд наступних епох.

Однак і в цьому степовому світі були свої могутні вожді, поховання яких виявлені під найдавнішими курганами. Окремі поховання оточені кам'яними кромлехами, часом не менш монументальними, ніж європейські мегаліти. Відомі й виготовлені з каменю скіпетри у вигляді голови коня. Вони цілком могли бути символами влади військових вождів. Майже половину цих скіпетрів знайдено під час розкопок на хліборобських поселеннях. Що це, військові трофеї, відгомін давніх воєн між степовиками і «мирними» хліборобами? А може, це дипломатичні дарунки або сліди торгових експедицій? Адже у V тис. до н.е. вироби зі староевропейських металообробних майстерень часом досягали басейнів Дону і Волги.

Уже в IV тис. до н.е. степовий світ виявився затиснутим у «дружніх» обіймах двох осередків європейської цивілізації. Про Стару Європу вже сказано досить. Тепер трохи про інший осередок – Кавказ та його околиці.

Близько 3700–3600 рр. до н.е. у Передкавказзі розквітає майкопська культура. Деякі дослідники схильні розглядати її появу як наслідок експансії месопотамської культури Урук (пізнього етапу). Назву культури дав багатющий курган, розкопаний під Майкопом. У гробниці, яку цілком можна називати царською, виявлено срібний і золотий посуд, відлиті з дорогоцінного металу наверхшя у вигляді тварин, зброю і прикраси, а також бронзову (не мідну!) зброю. Цей комплекс набагато багатший за згадуваний нами на початку цього розділу Варненський некрополь.

Найдавніші писемні документи з Месопотамії: таблички з обліковими записами, датовані близько 3200 р. до н.е.

Нині скарби Майкопського кургану є однією з найяскравіших перлин археологічної колекції Ермітажу.

Економіка майкопської культури розквітла на родючих землях усім відомого Ставропілля і ґрунтувалася на хліборобстві й тваринництві. Майкопці добре зналися на виплавленні міді з кавказької сировини. Вони виробляли не тільки інструменти та прикраси, а й різноманітну і досконалу на той час зброю — сокири, кинджали, вістря списів і навіть мечі. Правителі майкопських племен, як вважають дослідники, мали у своєму розпорядженні добре озброєні військові дружини. Носії майкопської культури невтомно розширювали свої володіння у північному та західному напрямках, встановлювали торговельні зв'язки з сусідніми племенами.

Наприкінці IV тис. до н.е. в районі Середнього Подніпров'я представники цих двох гілок європейської цивілізації вступили у контакт, археологічно зафіксований знахідками відповідних артефактів. Ця подія могла дати поштовх для створення чогось нового, грандіозного. Цілком вірогідною ставала, приміром, можливість поширення віянь месопотамської, ще пе-

редшумерської цивілізації далеко на північ і захід, злиття культур Сходу і Заходу. Проте ця епохальна зустріч на Дніпрі не дала відчутних історичних наслідків, бо відбулася тоді, коли обидві цивілізації вже стрімко наближалися до періоду свого згасання. Близько 3000 р. до н.е. сходить з історичної сцени культура Майкопу, а кілька сотень років по тому — Трипілля.

Часом у псевдонауковій літературі можна зустріти твердження, що трипільці є таємничими засновниками цивілізації Шумеру. Такі «відкриття» свідчать передусім про відсутність у їхніх авторів елементарних знань у галузі археології Месопотамії та сусідніх територій.

Адже там культури, рівень яких цілком відповідний трипільському — з великими поселеннями, мальованим посудом, розвиненим хліборобством, ремісничою спеціалізацією, відомі вже у VII — на початку V тис. до н.е. Вони зародилися у Месопотамії і нікуди далеко не мігрували. Навпаки, вони розширили свої володіння саме в V—IV тис. до н.е., в тому числі досить далеко на північ (ми це описали на прикладі майкопської культури). Навіть у Малій Азії виявлено поселення з матеріалами месо-

потамських культур Убейд та Урук. Звідси вже і до трипільських країв усього кілька сотень кілометрів. Так от, саме ці місцеві культури, а не трипільська, були підґрунтям давніх цивілізацій Шумеру та Еламу.

Добре, напевне, що дослідники шумерських старожитностей не знають української мови, а то немало звеселилися б, читаючи праці наших «шумерологів» та «арієзнавців», котрі доводять і навіть вірять у те, що світова цивілізація починалася з трипільської культури. Вони навіть не можуть собі уявити, що лише в одному з міст культури Урук в IV тис. до н.е. могло проживати більше населення, ніж в усіх трипільських протомістах Буго-Дніпровського межиріччя, разом узятих. На жаль, у картині світу Давнього Шумеру місця для трипільців-засновників поки що не знаходиться.

Саме ця обставина, на нашу думку, може надавати темі дослідження цивілізації Старої Європи особливої значущості. Адже явище її виникнення, а особливо становлення було подією самостійною, без істотних зовнішніх впливів. Отже, мова може йти про незалежний осередок виникнення цивілізації, який до останнього часу не дуже й ураховували у наукових іс-

Антропоморфна
посудина. Культура
Тиса, V тис. до н.е.,
Угорщина

торичних реконструкціях. Це, фактично, нове бачення певної сторінки давньої історії, а не банальні пошуки чергових міфічних предків шумерів.

Таємниця зникнення трипільської цивілізації

На лівобережній околиці Києва, забудованій нині багатоповерхівками, збереглася стара назва – Червоний (або Красний) хутір. Саме тут 1953 року В. Даниленко і М. Макаревич провели розкопки одного з найбільших могильників трипільської культури. На піщаній дюні майже 5 тис. років тому були поховані небіжчики з селища, яке знаходилося десь неподалік. Тіла померлих спалювали на вогнищах, а попіл загортали у тканину чи зсипали у посудини різної форми, частину яких виготовляли спеціально для поховальної церемонії. У похованнях знайдено і знаряддя праці – крем'яні пластини до серпів, ножі, скребачки, кресала. Поруч знаходилися виготовлені з металу прикраси, переважно мідні намиста та пронізи. У деяких похованнях виявлено зброю – кам'яні бойові сокири-молоти, мідні клинки кинджалів, крем'яні вістря стріл.

Дослідники зазначили, що частина стріл побувала у вогні й через те набула білого кольору. Це могло означати, що стріли знаходилися у тілі небіжчика тоді, коли його спалювали, а отже, цілком могли бути причиною смерті. До того ж, саме біля покійників із вибіленими вогнем стрілами часто знаходилася зброя. Вірогідно, це були воїни, захисники свого роду. Тож перед нами постає відгомін чергових трипільських воєн, які відбулися на піщаних дюнах лівобережжя Дніпра десь на початку III тис. до н.е.

Дніпро за тих давніх часів, звичайно, називався інакше, так само, як і Чорне море, в яке він впадає. У причорноморських степах розкопано багато курганів із давніми похованнями. В деяких з них виявлено мальований трипільський посуд. Частину подібних поховань відносять до усатівського варіанта трипільської культури*.

Там само було знайдено поховання воїнів, що загинули у бою. Не від ворожих стріл, а переважно під ударами бойових сокир-молотів та клевців. Видно, неспокійно було у світі тоді, коли остаточно сходила зі сторінок історії цивілізація Старої Європи. Зникло чимало археологічних культур, і серед них – трипільська.

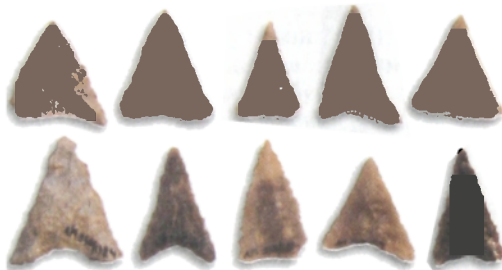
У деяких сучасних працях учені твердять, що трипільців із України вижив... потоп. Ті, хто вцілів, мовляв, знялися з обжитих місць і відправилися на південь, не близько і не далеко, а у Месо-

* Нині більшість дослідників схиляється думки, що мова має йти про окрему археологічну культуру, у формуванні якої могли брати участь трипільці. Існує також думка, що трипільський компонент в Усатові – наслідок обміну, а мальований посуд усатівці імпортували, а не виготовляли самотужки.

Реконструкції мідних
кинжалів трипільської
культури, початок
III тис. до н.е.

Вістря стріл, частина
з яких побувала у вогні.
Софіївський могильник,
перша половина
III тис. до н.е.
Розкопки Ю. Захарака.
Археологічний музей
ІА НАНУ

потамію, де «швиденько» заснували цивілізацію Шумеру. Потоп цей був чи то у IV, чи то у III тис. до н.е. Тоді, пишуть, й сформувалися знайомі нам обриси Чорного й Азовського морів. Однак усе це вигадки, оскільки і потоп, як стверджують фахівці-геологи, відбувся десь між IX та VII тис. до н.е., а у IV–III тис. рівень моря якраз падав і був значно нижчий за сучасний. До того ж у Месопотамії в III тис. до н.е. вже не треба було нічого засновувати. Історія Шумеру вже почалася і майже відбулася.

Водночас науковцям під час досліджень удалося здобути чимало даних для побудови своїх версій, що ґрунтуються на матеріалах ретельних розкопок, нових методів ізотопного датування старожитностей, картографуванні знахідок. Для того щоб краще зрозуміти, що сталося з трипільцями, довелося зазірнути далеко за межі територій, на яких існувала трипільська культура, з'ясувати, які зміни могли відбутися у природному середовищі. Все це дало змогу більш-менш докладно уявити, як виглядав світ в останні

Голівка антропоморфної
статуетки. Поселення
Паволоч, кінець IV –
початок III тис.
до н.е. Розкопки
М. Макаревича.
Археологічний
музей ІА НАНУ

сторіччя існування трипільської цивілізації та простежити процес її зникнення.

Нині можна стверджувати, що ні потоп, ні агресія войовничих сусідів не привели до загибелі трипільську цивілізацію. У військовому відношенні трипільські вождівства впродовж останнього тисячоліття все ще не мали собі рівних. Щоб організувати облогу поселення-протоміста, наприклад Майданецького, могутні степові вожді мали б провестися загальну мобілізацію воїнів від Волги до Дунаю. А виграти компанію проти групи вождівств, чи пройти вогнем і мечем усю трипільську країну від Дніпра до Карпат годі було й мріяти. До кривавих походів залізних туменів Бату-хана і грабіжницьких рейдів кримських орд лишалися довгі тисячоліття. Проте у трипільців був ворог, більш підступний та безжалюсний, ворог, якого вони не могли ані перемогти, ані підкупити.

Остання чверть IV тис. до н.е. стала часом великих змін. Змінювався клімат, причому змінювався досить швидко, різко і у планетарному масштабі. Давні цивілізації Старого Світу, які створили свій добробут, спираючись на прості й примітивні аграрні технології виявилися досить вразливими до змін природного середовища. Проте у Месопотамії відповіддю на виклик природи став розвиток іригації. Ніл урятував від голоду і загибелі населення Єгипту.

Однак будувати канали й зрошувати поля між Карпатами та Дніпром ніхто і не спробував, напевне, це не було під силу

Антропоморфна статуєтка. Могильник Усатове II (грунтовий), кінець IV – початок III тис. до н.с. Розкопки Е. Патокової. Одеський археологічний музей

трипільцям. Будівництво систем зрошення у наших краях розпочав лише Мінводгосп колишнього СРСР, озброєний технікою (і знаннями) XX ст. Розпочав, маючи ресурси, яких не могли собі уявити ані фараони Єгипту, ані лугалі й енсі Дворіччя, не кажучи вже про великих трипільських вождів. І все-таки і досі ми щороку із тривогою прислухаємося до новин із полів, а коливання врошеного в Україні врожаю вимірюється мільйонами тонн зерна. Неврожай і в наш час річ малоприємна, але ми у гіршому випадку відбуваємося черговим подорожчанням хліба та борошна, а нестачу продовольства можна компенсувати закупками за кордоном.

У трипільські часи взяти кредит та купити «імпортне» зерно було просто неможливо. Вибирати доводилося з двох варіантів: відібрати продовольство силою у сусідів чи померти з голоду. Можливо, згадані на початку розділу конфлікти, то саме сліди боротьби за хліб, за продовольство. Вірогідно, між самими ж трипільцями. Адже вістря стріл, що вразили воїнів, виготовлено за трипільськими стандартами.

Проте на все мають бути причини, в тому числі й для неврожаїв. Дослідження змін клімату минулих епох дає змогу відтворити приблизно таку картину. Десь з середини IV тис. до н.е. клімат у північній півкулі почав змінюватися. Спочатку почастишали повені, зумовлені підняттям рівня води у морях і загальним підняттям рівня підземних вод. Які бувають наслідки повені, скажімо, на Дунаї, в наш час ми можемо спостерігати щороку, і добре, що це ми робимо лише в

Реконструкції крем'яних кинджалів трипільської культури, початок III тис. до н.е

Реконструкції металевої зброї трипільської культури, створеної впродовж IV тис. до н.е.

телевізійних новинах. Унаслідок заболочення ґрунтів зростає рівень концентрації метану в атмосфері, що згодом спричинює зниження температури повітря. Далі досить якогось поштовху, щоб наслідки цих змін стали незворотними. Наприкінці IV тис. до н.е. таких поштовхів було кілька.

Дослідникам удалося встановити з точністю до року(!) пік давнього похолодання: це 3199 р. до н.е. Дату встановлено при вивченні річних кілець дубів, знайдених у болотах Ірландії. Цьому пікові передувало виверження вулкану на Алеутських островах, яке сталося того самого року. Сліди цього виверження виявлено і продатовано під час дослідження льодовиків Гренландії. Дев'ять років потому прокинувся інший

вулкан, цього разу в Ісландії (нині відомий під назвою «Гекла»). Але що спільного між виверженням вулкану та більш, ніж звичайно, холодною зимою? Виявляється, холодна і задовга зима якраз і може бути наслідком подібної природної катастрофи. Адже вулканічний попіл, який потрапляє під час виверження в атмосферу, блокує проходження крізь неї сонячних променів, відтак, менше прогривається світовий океан. Як результат – середня температура взимку поступово щороку знижуватиметься. А коли два потужних виверження відбуваються майже одне за одним, їхній ефект значно посилюється.

Дослідження льоду Гренландії та річних кілець давніх дерев показало, що під час цих катастрофічних вивержень концентрація кислоти (зафіксована у досліджуваних зразках) значно перевищує звичайні показники. Отже, крім похолодання на всій планеті випадали кислотні дощі. Виверження вулканів спровокувало між 3199–3190 рр. до н.е. щось подібне до «ядерної зими». На щастя, без радіоактивних опадів. Зрозуміло, що наслідки природних катаклізмів стали катастрофічними для більшості мешканців планети, як у Європі, так і на інших континентах.

Вирощувати зернові сільськогосподарські культури за подібних умов проблематично. Не виростає як слід трава, отже, складно прогодувати худобу. Скорочується поголів'я тварин у лісах, а з полювання не можна прогодувати численні громади хліборобів. До того ж така криза тривала не рік, не два, а кілька десятиліть. Наслідки вивержень давалися взнаки ще років 50, і до 3150 р. відбулося інтенсивне накопичення кислоти у ґрунтах. Клімат став більш континентальним, а різкий перепад температур між зимою та літом (весна, як пара року взагалі перестала існувати) спричинив катастрофічні повені, влітку лютували по-

Посудина з орнаментом з відбитків шнурів і штампу. Могильник Усатове II (грунтової), кінець IV – початок III тис. до н.е. Розкопки Е. Пятокової. Одеський археологічний музей

Посуд із могильників софіївського типу, Подніпров'я, початок III тис. до н.е. Розкопки Ю. Захарука, В. Даниленка, М. Макаревича. Науковий фонд ІА НАНУ

сухи – і не тільки у степах. Північ Африки приблизно між 3500–3000 рр. до н.е. також перетворився на пустелю, яку нині називають Сахарою. Жителі квітучого в минулому зеленого краю частково загинули, частково масово іммігрували у долину Нілу.

Глобальні кліматичні катаклізми, зрозуміло, не оминули і благословенну країну трипільців. І хоча археологам удалося виявити сліди життя того часу, але це вже були не ті трипільці, що раніше. Вони змогли пережити страшні часи, однак культура їх змінилася, значно знизився їхній добробут, порушився звичний спосіб життя. Крім

Посудина з покришкою. Знахідка з підкурганного поховання, кінець IV – початок III тис. до н.е. Одеський археологічний музей

Посудини з поховань ямної культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Курган поблизу с. Чичиркозівка, III тис. до н.е. Розкопки І. Артеменка. Наукові фонди ІА НАНУ

того, трипільці змішалися з представниками іншокультурних груп населення, які шукали собі порятунку на схід від Карпат. Для того щоб вижити, вони мусили змінити звичний спосіб життя і зрештою перестали бути тими трипільцями, які виробляли мальований посуд, ліпили жіночі статуетки, будували великі протоміста. З погляду археологів їхня культура перестала існувати.

Коли виникають проблеми з продовольством, усі зусилля спрямовуються на виживання. Громада вже не може утримувати ремісників, тих самих гончарів та художників. Коли хочеться їсти, якість і барви розпису на посуді вже не мають значення. Було зруйновано налагоджену віками систему обміну виробами та сировиною. Господарства знову стали повністю натуральними, виробляючи всі потрібні речі самотужки. Звісно, і самі вироби, зроблені непрофесіоналами, ставали дедалі більш примітивними.

Можна простежити дві моделі виживання, застосовані трипільцями впродовж

останніх століть своєї історії. Перша модель – розосередження невеликими групами, переважно на території, котрі раніше не були освоєні – скажімо, на Волині. Для захисту громади будують укріплені ровами і валами городища, які захищали селище з кількох десятків будівель. Мешканці таких селищ виробляли все необхідне, вимінюючи час від часу невелику кількість мальованого

посуду, який стає предметом розкоші. Саме ці групи населення найбільше змішувалися з іншокультурними прибульцями. При цьому їх матеріальна культура часом змінювалася докорінно. Ці процеси чимось нагадують ті, що кілька тисячоліть раніше за відповідного збігу обставин дали поштовх початку формування трипільської культури з «уламків» інших, менш успішних культур.

Друга модель – збереження великих поселень і використання переваг великих колективів у веденні господарства, централізації управління, створенні страхових запасів продовольства, які давали змогу протриматися у важкі часи. Судячи з ізотопних дат, на Черкащині останні трипільські протоміста протрималися аж до XXVIII ст. до н.е. Вірогідно також, що на цих територіях відбувся контакт трипільців з племенами ямної культури. Тут збереглася технологія виготовлення мальованого посуду, який масово використовували у побуті та вимінювали здичавілим родичам у сусідніх регіонах. А головне ці громади, як і раніше, могли себе ефективно захистити, та, можливо, не менш ефективно організувати грабунок слабо згуртованих сусідів – як трипільців, так і іноплеменників. Власне, подібна стратегія виживання була застосована і в Месопотамії та Єгипті, що привела в цей самий час до утворення найдавніших держав на межі IV–III тис. до н.е.

Посуд культури кулястих амфор, близько середня III тис. до н.е. Національний музей історії України

Бойові сокири-молоти. Софіївський могильник, перша половина III тис. до н.е. Розкопки Ю. Захарука. Археологічний музей ІА НАНУ

Розкопки залишків жита поселення Майдавецьке. Дослідження М. Шмаглія і М. Відейка

Однак протоміста так і не стали містами, держава і писемність (у звичному нам вигляді) не виникли і не розвинулися. Тривала аридизація клімату на початку III тис. до н.е. поклала край намаганням хліборобських общин зберегти свій традиційний спосіб життя. Настав час інших, більш пристосованих до нових умов напрямів господарювання – від розвинутого тваринництва до кочового скотарства. До речі, саме родичі (чи сусіди) трипільців – племена усатівської культури створили у причорноморських степах першу ефективну модель кочового господарства, з випасанням великої кількості овець та сезонними мандрівками вздовж долини Дністра з півдня на північ і навпаки.

Наслідок усіх цих змін і перебудов та моделей виживання був усюди однаковий. Проіснувавши понад два тисячоліття, квітуча цивілізація трипільців зникла, залишивши після себе руїни тисяч поселень. Поступово вони вкривалися шаром землі, шаром тих знаменитих чорноземів, на яких ми будемо свій добробут і нині. Кажучи про зникнення цивілізації, слід мати на увазі, що люди, які її створили і підтримували її існування, нікуди з цієї землі не поділися. Навіть в останні століття трипільської історії їх чисельність могла сягати ста і більше тисяч. Тому не дивно, що на генному рівні, як показали останні дослідження, трипільський спадок зберігся. Зберігся він у культурі й технологіях наступних тисячоліть, адже всі ті

племена і народи, що прийшли чи склалися у цьому краї так чи інакше, стали спадкоємцями якихось базових знань про способи ведення господарства та природні ресурси. Частина інформації, напевно, таки було збережено, але втрати були ще більшими.

З часом пам'ять про творців прадавньої країни стерлася навіть з легенд та казок. Минули довгі тисячоліття, поки науковці, археологи XIX–XX ст. почали повертати з небуття свідчення яскравої епохи, «коли історія починалася в Україні». Цей процес триває і триватиме й надалі, і є надія, що ми дізнаємося про нові подробиці, що дадуть змогу краще осягнути таємницю буття та загибелі великої трипільської цивілізації.

Коли було створено світ? ПІСЛЯМОВА

От і завершилася наша подорож до забутої країни між Карпатами і Дніпром. Ми побачили світ, історія якого, здавалося б, назавжди добігла кінця понад чотири з половиною тисячі років тому. Добігла кінця та була забута, оскільки давно забуті навіть легенди, на які вона перетворилася. Що ж залишилося і яке відношення мають до нинішньої України ті, кого ми називаємо трипільцями? Невже саме вони і є нашими прямими предками? На ці запитання можна дати чимало досить різноманітних відповідей.

Для початку – про трипільців та про Україну. Нагадаємо, що пам'ятки трипільської археологічної культури почали до-

сліджувати понад сто тридцять років тому, ще у ХІХ столітті. Погодьмося, що це зовсім короткий (порівняно із 25-віковою історією країни трипільців) проміжок часу. Власне, сама Україна у ХХ столітті встигла двічі з'явитися на політичній карті світу. Упродовж багатьох десятиліть знання про трипільську культуру увійшли до підручників історії, стали складовою політичних концепцій та культурного життя країни.

Давній трипільський світ став джерелом натхнення для митців – художників, скульпторів, письменників, поетів і навіть народних майстрів (взяти хоча б знамениті писанки, вкриті орнаментами, запозиченими із трипільського посуду і статуєток!).

Керамічні виробы
у трипільському стилі на
ярмарку в Музеї народної
архітектури та побуту
(с. Пйрогів,
Київська обл.)

Монети
і поштова марка
на трипільську
тематику

Останнім часом про Трипільля знято стільки фільмів, що вистачило б на справжній кінофестиваль. Під м. Ржищів три роки поспіль проходив рок-фестиваль «Трипільське коло», який у 2010 році зібрав кілька десятків тисяч відвідувачів та учасників. Репортажі з місця розкопок, інтерв'ю із дослідниками можна побачити у випусках новин та інших телевізійних передачах, почути по радіо, прочитати в газетах і журналах. Трипільські старожитності із захопленням збирають колекціонери. Національний банк викарбував 20-гривневу монету «Трипільля», а до 100-річчя відкриття трипільської культури надруковано поштову марку. Навіть в урядових кабінетах у 2006–2007 рр. відбулося кілька засідань із приводу популяризації трипільської культури, а про виставки археологічних раритетів «трипільської спадщини» за кордоном домовленості відбуваються на найвищому рівні.

Зрозуміло, що так можуть ставитися до подій чи явищ, котрі (свідомо або підсвідомо) визнають видатними та гідними уваги. Можна лише дивуватися, наскільки щільно давня цивілізація трипільців увійшла в культурне і навіть політичне життя України. Шкода лише, що не завжди це робилося цивілізовано і на високому науковому рівні. Однак останнє зауваження стосується не лише «трипільського питання». Те, що історія давня і не така давня регулярно стає заручницею політиків і ділків, на жаль, стало традицією.

Читач, який уже здійснив подорож до трипільського світу та його околиць здатен цілком свідомо вирішити, чи варте (і наскільки) те далеке трипільське минуле

такої уваги і шани. Як би там не було, але й нині ми користуємося спадщиною забутої країни – і не лише на рівні якоїсь символіки чи винаходів. Поширення хліборобства, металургії, освоєння природних, зокрема мінеральних багатств краю, поява архітектури, поселення (протоміста), початок писемності, новації в суспільному устрої, нарешті унікальне мистецтво – ось лише частина списку досягнень трипільців. Так, вінцем їхніх досягнень стало створення хліборобської цивілізації між Карпатами і Дніпром.

Трипільці створили її, маючи у розпорядженні лише власні руки, волю, розум – жодних кредитів і мудрих експертів, не кажучи вже про гуманітарну допомогу. Вони тим самим довели, що маючи у своєму розпорядженні ресурси казково багатого краю, нині відомого у світі під назвою «Україна», можна створити і мати пристойне, цивілізоване життя. Життя, цілком гідне поваги і навіть заздощів у сусідів на півночі й півдні, заході та сході. Ще одним результатом діяльності та досягнень трипільців стало залучення краю до числа засновників європейської цивілізації з усіма відповідними наслідками. Говорячи нині про «європейський вибір України», не буде

Миски з малюванням.
Трипільська культура,
IV тис. до н.е. Київський
обласний археологічний
музей

Фрагмент статуетки
«реалістичного стилю»,
знайдений на поселенні
поблизу с. Чичиркозівка
на Черкащині.
IV тис. до н.е.

перебільшенням сказати, що його вже було зроблено багато тисячоліть тому.

Однак, замислюючись нині над значенням трипільської спадщини, слід звернути увагу ще й на те, якою мінливою та непростійною є історична доля. Цілком можна (і потрібно) сьогодні гордитися й розповідати про досягнення трипільців, але та обставина, що за минулі від часів золотого віку Трипілля тисячоліття наш край опинився на узбіччі Європи, також має бути предметом роздумів та дискусій на предмет того, як і чому це сталося і що, нарешті, потрібно зробити для того, аби надалі справи пішли на краще.

Тема відношення України і сучасних українців до трипільської спадщини стала предметом досить гарячих дискусій. Часом вони відбуваються із застосуванням найсучасніших технологій – в Інтернеті. Лише одну із них, відкрити на форумі Military Ukraine в розділі «Стародавні часи» у квітні 2006 року на осінь 2007 року відвідало не багато і не мало, а 11 332 гостей*. Учасники її, навівши безліч аргументів та висловивши різні, часом протилежні думки, за рік, що минув, через певний проміжок часу ді-

йшли висновку, що «...слід розрізняти історію України та історію українців». Потім вони погодилися, що «Трипільська культура – це частина історії України». Надалі суперечка деякий час тривала навколо твердження: «Трипільська культура – це частина історії українців, як етносу».

Якщо вважати складовою поняття «етнос» такий показник, як кровна спорідненість, то генетичні дослідження, розпочаті в 2005 році на матеріалах, знайдених у печері Вертеба, вказують на те, що навіть

* Початок за адресою: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?t=314&start=0&postdays=0&postorder=asc&highlight=>. Якщо взяти інші форуми, де відбувалися дискусії на подібні теми, то кількість їхніх відвідувачів у кілька разів більша, ніж сукупні тиражі всієї літератури про Трипілля – і наукової, і науково-популярної, виданої останнім часом.

Композиція з орнаментів із трипільського посуду. Малюнок В.Хвойки. Національний музей історії України

Трипільський «портрет», знайдений І. Грником на поселенні поблизу с. Чичиркозівка на Черкащині. IV тис. до н.е.

твердження «Трипільська культура – це частина історії українців, як етносу» вже не може розглядатися нині як відверто антинаукове або безнадійно романтичне*. У цьому нема нічого невірнішого: найбільша за чисельністю людська популяція, котра мешкала впродовж двох із половиною тисяч років між Карпатами і Дніпром цілком ймовірно могла (і, безумовно, мала) залишити по собі нащадкам не лише мальовані горщики, загадкові орнаменти та жіночі статуетки. Однак ця справа не така проста, як може видатися на перший погляд.

Для певного розуміння ситуації найкраще навести відповідь, яку понад 60 років тому дав на питання відносно трипільських предків українців відомий учений, археолог, філософ і мовознавець В. Петров. Відповідь досить довга, але змістовна

* Див. розд. 5 – «Мови і народи давньої країни трипільців».

Початок розкопок житла на поселенні трипільської культури на полі поблизу с. Небелівка на Кіровоградщині, серпень 2009 року.

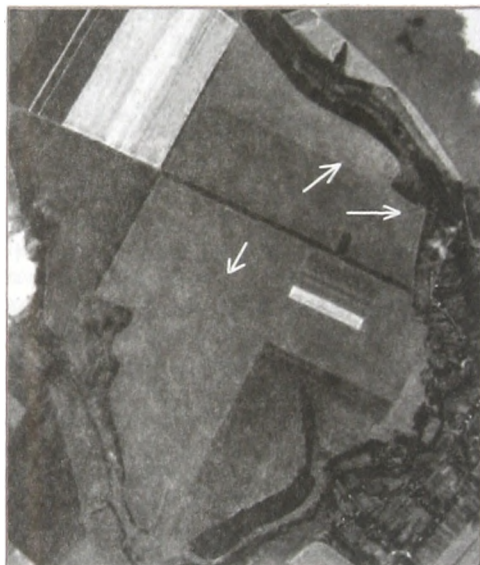
Супутниковий знімок. Місця розташування поселення трипільської культури на полі поблизу с. Небелівка на Кіровоградщині (білими стрілками показано сліди рядів давніх жител)

і варта того, аби навести її повністю, крім того, вона й нині залишається актуальною за змістом:

«Коли ми говоримо, що є автохтонами на нашій землі, що живемо на ній не з IV ст. по Різду Христову, а із третього тисячоліття до Христа, ми повинні, кажучи це, мати на увазі те, що між нами і населенням неолітичної України лежать кілька періодів етнічних деформацій, ступеней розвитку, які оформилися у проявах різних, часто протирічливих тенденціях розвитку і водночас пережитих криз.*

*Ми повинні мати на увазі, що наша автохтонність на нашій землі не була лишень плодом і наслідком однієї біологічної зміни та біологічного відтворення поколінь, котрі у русі часу, впродовж тисячоліть змінювали одне одне, ...— а наслідком суворих випробувань історії. У грозах і бурях знищень, буремних перетвореннях і зламах виник український народ, який став таким, яким ми його знаємо сьогодні**.*

Отже, враховуючи у своєму родоводі славних трипільських предків та їх діяння (і тверезо їх оцінюючи), маємо віддати на-

лежне і тим, хто жив поруч із ними, а також тим, хто жив після них на цій землі. Цілком імовірно, що вже вони мали змогу скористатися із трипільської спадщини в галузі технологій, культури, релігії. Те, якими могли бути механізми передавання цих знань і традицій, цікаво спробувати собі уявити.

Поки ця книжка перебувала у видавництві, тривали археологічні розкопки,

* Так тоді датували трипільську культуру.

** Петров В. П. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 25–26.

**Музей В. Хвойки
у с. Халеп'я.
Реконструкція робочого
кабінету вченого**

**Показ давнього
та українського вбрання
на тлі трипільської
фотовиставки в
Українському Інституті
Америку. Нью-Йорк,
вересень 2010 р.**

оскільки щороку працює кілька експедицій, і під час розвідок знаходять все нові й нові поселення. Отож довелося вносити уточнення щодо їх кількості в окремих областях в уже зверстані тексти.

Продовжувалися старі проекти та започатковувалися нові. Приміром, 2009 року розпочалися дослідження на одному із найбільших поселень трипільської культури біля села Небелівка на Кіровоградщині. Тут відпрацювала перший сезон спільна британсько-українська експедиція (учасники проекту – Даремський університет із Великої Британії та Інститут археології НАН України). Нині кожний, хто має доступ до мережі «Інтернет», може побачити на супутникових знімках сліди від величезного, площею майже 300 гектарів селища, нині схованого під шаром чорнозему. Магнітне знімання на площі 15 гектарів показало: рештки трипільських жител збереглися, найбільше з виявлених жител має 21 м завширшки і 59 м завдовжки. Що це? Давній храм, громадська будівля? Розкопки, маємо надію, це покажуть.

У лютому 2009 року було відкрито музей у с. Халеп'я на Київщині, де вшановано одного з перших дослідників трипільського світу – Вікентія Хвойку. У приміщенні старої школи, повз яку він, мабуть, не раз проїжджав, прямуючи до полів, де проводив розкопки, тепер можна побачити історію цих досліджень. А на батьківщині вченого – у старому чеському селі Семіні на воротах садиби, де він народився, у червні того самого року його земляки відкрили пам'ятну дошку.

Однак про трипільців не забувають не лише в Європі. Так, восени 2009 року в Нью-Йорку в приміщенні ISAW – Інституту Досліджень Стародавнього Світу було відкрито виставку «Забутий світ Старої Європи», де наші земляки, які проживають у цьому місті, відразу помітили, що із культури Старої Європи якось випало Тринідія*. І не лише помітили, а й висловили з цього

* Культуру Кукутень, зокрема з Молдови, на виставці було представлено як експонатами, так і читанням лекцій ученими.

приводу здивування: яким чином (а, головне, з якої причини) було проведено по Дністру межу, яка розділила давню цивілізацію по сучасних державних кордонах?

Організатори виставки, як виявилось згодом, нічого не мали проти трипільців. Їм просто не вистачило фінансових можливостей, аби доправити в Нью-Йорк з України відповідні експонати. Світова криза, що й казати! Без трипільців, зате, не обійшовся розкішний каталог, в якому вони були досить широко представлені у різних його частинах. Зокрема, в одній із них розповідалось про поселення-гіганти між Південним Бугом і Дніпром.

Однак українці цього разу не обмежились розмовами та зауваженнями, а вирішили відновити історичну справедливість. І відновили. Не минуло й півроку після закриття виставки «Забутий світ Старої Європи» як завдяки співпраці та підтримці багатьох людей, як у США, так і в Україні, наприкінці літа 2010 року відкрилася виставка про трипільців. Це було лише за кілька вулиць від згаданої вище попередниці, в

Українському інституті Америки. «Фонд дослідження давніх цивілізацій» спільно з Інститутом археології НАН України та археологічним музеєм у м. Борщів представив тут фотовиставку знахідок із розкопок трипільських поселень.

У вересні ця виставка стала основою для прийняття, влаштованого українським представництвом при ООН, на честь Дня Незалежності України дипломатів з усього світу. В одній із промов, яка пролунала на початку прийняття, було згадано і про трипільців. А «керамічні портрети» мешканців забутої країни, загадково посміхаючись з великих фотографій та голограм, спостерігали за тим, що відбувалося у центрі Манхеттена.

Дослідження трипільської спадщини відкрило чимало сторінок історії забутої країни, дало відповідь на багато запитань. За цими відповідями, не завжди однозначними (й остаточними), стоїть праця п'яти поколінь дослідників, утілена в тисячі статей, майже сто монографій, написаних і виданих багатьма мовами. Сотні тисяч

**Розкопки в печері
Вертеба біля
с. Більче-Золоте,
Тернопільська область**

знахідок є в музейних фондах багатьох європейських країн. Ось лише окремі віхи та наслідки цих досліджень. Загадки й спадщина трипільського світу нині хвилюють не лише вчених. Це частина нашого минулого, частина фундаменту, на якому побудована цивілізація нашої епохи.

Проведені впродовж понад ста тридцяти років дослідження дали розуміння того, що пошук має тривати і не варто зупинятися на досягнутому. Досвід показав, що на ниві археології найшвидше застарівають узагальнення та концепції, яким би авторитетам свого часу вони не належали. Не застаріває хіба що отримана під час розкопок інформація, але й вона може тлумачитися

по-різному, особливо із набуттям нових відомостей із «земельного архіву», залишеного нам трипільцями та їх сусідами.

Саме тому актуальним завжди залишається видання книг зі всього спектру результатів наукових досліджень — від археологічних розкопок до результатів, отриманих під час вивчення знайденого за допомогою природничих наук. Ця книга за початковим задумом мала відкривати серію подібних наукових видань, присвячених трипільській цивілізації. Крім того, вона мала на меті познайомити читача не лише із забуттю країною трипільців, а й науковими дослідженнями, завдяки яким було відкрито чимало її таємниць. Зрозуміло, що для того, аби повною мірою ознайомитися із цими дослідженнями, однієї-двох книг вже замало.

Археологічні дослідження та вивчення їхніх результатів нині сягнули такого рівня спеціалізації, що жоден дослідник

не може бути посвяченим у всі подробиці трипільєзнавства, маючи зосередитися на певній ділянці, щоб досягти відповідних успіхів. Власне, найдосконаліший, найбагатобарвніший і найдокладніший портрет забутої цивілізації трипільців може бути лише продуктом колективної творчості фахівців, які працюють у різних галузях – археології, суспільних і природничих науках. Саме ці міркування стали в 2007 році підґрунтям ідеї для видання цілої низки фахових праць, як наукових, так і науково-популярних, присвячених здобуткам та історії, життю й історичній долі давньої цивілізації трипільців. У цих книжках мали бути опубліковані результати досліджень планіграфії та архітектури трипільських поселень, господарства трипільців, знакових систем і питань антропології, етнокультурної належності мешканців давньої країни між Карпатами і Дніпром. Особли-

Доктор Джон Чапмен та студенти Даремського університету (Велика Британія) на розкопках трипільського протоміста біля с. Небелівка на Кіровоградщині

ву увагу мало бути приділено сакральному світу й мистецтву трипільської цивілізації, опису видатних пам'яток, зокрема печери Вертеба. Особливою темою мало стати висвітлення історії відкриття та досліджень Трипілля.

На разі ці плани не вдалося здійснити. Сталось так, що світ побачить лише це видання. Почекаємо, адже трипільський світ проіснував понад дві з половиною тисячі років, його забули ще на кілька тисяч років. Насправді, що таке у порівнянні із цими глибинами часу останні два десятиліття? Лише мить.

THE TRAVEL TO FORGOTTEN COUNTRY: Trypillia civilization in prehistory of Europe

The world of the Old Europe

The ancient Sumerians used to answer the question «When was the World created?» in the following way – «When people began to eat bread and melt metall in the houses of our country...». Of course, they meant their own Country. But what was happening in Europe and Ukraine when «everything was just beginning in Sumer?» Is it really true that here people were living in caves and kurens, as they did in the Stone Age?

In those ancient times, in the south of Europe the establishment of civilization started. The borders of this civilization reached the Dnieper at the end of the Vth century BC. Its component parts demonstrated certain independence at that time and had quite an original appearance. The portrait of the eastern part of the European world of the Copper Age, to be more precise the Trypillian culture, is, in fact, a result of the team work of many generations of archeologists for more than 130 years. Almost three hundred scientists from a dozen of countries have written about one hundred books and a few thousand articles for this time, step by step rescuing the heritage of millenniums from obscurity. In some museums of not only Ukraine, but also in neighboring countries and sometimes in rather remote countries you can now see things that were created by the hands of Trypillians.

Archaeologists have discovered in Europe many bright civilizations dating back to the period between 6000–3000 BC for the last hundred years. Among them you can find the following: Vinca, Gumelnica, Cucuteni – Trypillia. Scientists have explored many old settlements, some of them have got fortifications. Scientists have found some traces of very old metallurgy, which flourished between 5000–4500 BC on the Balkans, graves with golden treasures, and clay tables with inscriptions.

On the East, between the Carpathians and the Dnipro, at the second part of the XIXth century archaeologists also discovered some ruins of the settlements, which existed between 5400–2700 BC. But who has left these ruins to us as heritage? Today archaeologists call them «Trypillians».

In the autumn of 1996, Vikenty Khvoika, an archaeologist from Kiev, discovered some traces of this forgotten civilization: hundreds of burnt houses with strange pottery and clay figurines on the hills near the small town of Trypillia and nearby villages: Veremia, Scherbanivka, Khalepia Staiky and others.

After one hundred years of intensive investigations we know about thousands of Trypillia culture villages, from the Chernivtsi domain (region) in the West to the Kiev domain (region) in the East. More than 80 books and thousands of articles have been written and published about «Trypillia archaeological culture». Five generations of archaeologists (about 300 scientists from 12 countries!) have explored Trypillia antiquities for more than 130 years. Many opinions and theories have been changed for this period of time.

For example, according to V. Khvoika Trypillians lived in earth-houses and kurens. Now archaeologists have proved, that ancient people built comfortable houses (among them – two-storied), monumental temples and fortifications. Among Trypillia culture settlements scientists have discovered ... cities!.

Changing the Country

The modern civilization is based, in one way or another, on agriculture and metal, without these two components it is impossible. Even ancient Sumerians replying to the question, when was the world created, responded: when people started baking bread and melt metal.

Till the emergence of the Trypillian culture in the second half of the sixth millennium BC grain growing in Europe had been known for more than a thousand years. This branch of economics was also known on the banks of the Dnister, the Dnieper and even on the shore of the Sea of Azov, but it was not widely spread here. The first large-scale attempt to develop the fertile lands made by the bearers of the culture of Linear Band Pottery was limited to a few western regions of Ukraine.

It's worth noting that till the end of the sixth millennium the density of the population of «Old Europe» which occupied at that time only the center of the continent (mainly at Danube region) and the Balkans was increasing in a fast way. Although the number and the quality of lands in the region left much to be desired.

Meanwhile, to the east of the Carpathians there were huge tracts of fertile land which summarily exceeded all the lands of the same quality in the other part of the continent by many times. The forest area (the area of forests of the temperate zone) and also the forest-steppe area between the Carpathians and the Dnieper looked especially attractive. And the most important thing was that these lands were barely inhabited. Only in the basins of large rivers there lived small communities who knew how to grow grain, but were primarily involved in hunting and fishing. Abundant local resources allowed them not to spend lots of time on backbreaking work with hoes in the fields.

In terms of culture the Trypillian culture of the early stage (in the opinion of archeologists) represents synthesis of several cultural traditions of Old Europe of the Neolithic Age. Here we can notice the trace of the culture of Linear Band Pottery, the Boian culture, the Tisa culture and the Vinča culture. One may have such an impression that after some rather dramatic events in the area of modern Transylvania a group of people gathered (from a few hundred to one thousand) who belonged

to several different tribes. This group made an attempt to settle down in a world which was situated to the east of the Carpathians. This experiment turned out to be exceptionally successful and already two hundred years later groups of settlers not only founded dozens of settlements between the Carpathians and the Dnieper, but also penetrated far into the Southern Bug.

Sometimes one can have such an impression that this movement was encouraged not by the economic need, but by the desire to secure as much land as possible taking into account the future. The thing is that none of the known Trypillian settlements existed in one place for more than 50–80 years in a row. At the end of this period a new settlement was founded, sometimes just 500–1000 m from the previous one. This process lasted for more than two millenniums of the Trypillian history. If it was caused by the peculiarities of farm management (the transfer of fields in connection with the exhaustion of the soil), then the desire to control more and more territories had quite serious grounds.

Anyway, already one thousand years later after the emergence of Trypillians in Carpathian region they reached the middle reach of the Dnieper. The traces of their residence which are dated back to that time were even discovered on the territory of the modern capital of Ukraine, the city of Kyiv. They managed to find even a sanctuary, a small artificial(!) cave near the entrance of which a vessel had been buried; this vessel had ornaments in the form of stylized pictures of snakes.

So, having a beer (by the way, according to the findings of excavations Trypillians were the first to master to brew this beverage here) somewhere in the center of Kyiv, sitting at a table with a view over the Dnieper, we can see the eastern border of the civilization of Old Europe of the end of the fifth millennium BC.

The emergence of the first cities

Historical memory, impressed in Indo-European languages, gives trustworthy evidences of the fact that the ancestors of Europeans had a notion about cities between 4000–3000 BC. It had been long before the palaces on Crete and Golden Mycenae were built. But where are they, the ruins of the first European cities? If they have not been discovered for hundred years of archaeological investigations, may be it is only an old myth of Europe?

Studying the settlements of grain growers of Old Europe on the territory of Greece, in the Balkans, in Podunavya, researchers noted tendencies to urbanization which appeared already in the VIth millennium BC. In their opinion, they were embodied in the establishment of large settlements with fortification (sometimes even stone ones) and the population of 1000 people. They are regarded as a result of an increase in the number of population and the fight for natural resources – similar processes occurred on all the territories of Old Europe where grain growing was flourishing at that time. It is sufficient to remember a well-known «Neolithic town» Çatalhöyük in Anatolia. It is considered

that even in the VIIth millennium BC its population could amount to about 5000.

It would have been odd if similar tendencies hadn't appeared in the Trypillian world. Already at the beginning of the Vth millennium BC settlements started appearing here and the number of dwellings (and thus, the population) was no less than in other Old European «giants». For instance, on one of the tributaries of the Southern Bug they discovered an entire early Trypillian enclave the central settlement of which occupied the area of about 10 hectares. It numbered more than one hundred and fifty dwellings, i.e. it had up to one thousand residents.

Already at the beginning of the second half of the Vth millennium BC the area of settlements of Trypillians reached 20–40 and in some places in the interfluvium of the Bug and the Dnieper even 60–80 hectares. Taking into account a low density of dwellings, the population of these towns in terms of quantity could reach the community of the Neolithic «town» Çatalhöyük in Anatolia. It seems that these were also the biggest settlements in Old Europe in the Vth millennium BC.

A sound question arises: were these areas inhabited at the same time or were these hundreds and sometimes even thousands of people some kind of a common social organism? Before replying to this question, it is worth giving a short explanation how a response to it was found.

Discovering of proto-cities has become one of the greatest explorations in the history of the Old Europe civilization. They were found only 30 years ago in the Country, which is now called Ukraine. In the place, where the Siniukha river separates the boundless Eurasian Steppes, cruelly scorched by the Sun, from the green dales of the Forest-Steppe, a military topographer Konstantyn Shyshkinon discovered some traces of large ancient settlements on the pictures made with the help of aerial photography. He done it 1970s of the XXth century. On aerial photographs of the central regions of Ukraine between the Southern Bug and the Dnieper, he found enigmatic objects which were clearly beyond the interests of his department. The arrival at the place and consultations with experts allowed suggesting that they were speaking about... settlements of the Trypillian culture. The problem was that these settlements, according to the topographer, had the area from 50–80 to 250–400 hectares. At first some archeologists stated that it was just impossible (because it can't be possible at all). However, there were other archeologists who took the risk to check the results of the decoding of the aerial photographs.

The first field investigations, organized by Dr. Mykola Shmaglij in 1971 confirmed this discovery. He organized an archaeological expedition, which explored the site, located near the village of Maidanets in the Cherkassy region. With the help of a magnetic survey geophysicist V. P. Dudkin till 1974 drew up a plan for researching the available part of a settlement with the area of about 180 hectares. There they found 1575 anomalies from dwellings the excavations of which (they lasted till 1991) allowed determining that all this super settlement not only had a rather arranged structure, but also (in a certain period of its history) had been inhabited practically at the same time!

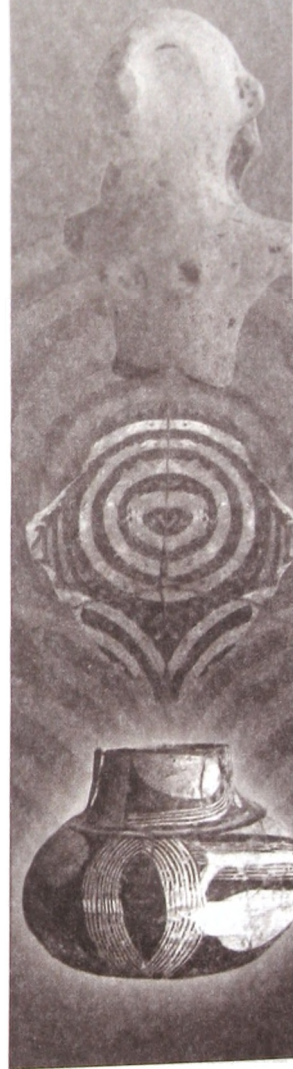
It was discovered that separate dwellings were connected in a common structure in some places, i.e. they had been constructed at the same time. In addition, pottery which had been found in the ruins (and excavations were carried out in different parts of the settlement) was similar, i.e. produced in the same period of time. Thus, it was the settlement that had extended, but at what moment all dwellings (and there might have been up to 2000 of them) had been occupied! In other words according to the most modest calculations the population of this megalopolis of the Copper Age at a certain moment could number from 6000 to 9000 people. Isotopic data showed its absolute age: approximately the middle of the fourth millennium BC or five thousand and a half years ago!

Carbon dates of the other largest Trypillia Culture settlements were between 4200–2750 BC. So, more than one millennium of European urban civilization history was opened. Archaeological and archaeometry investigations step by step half-opened this page of Prehistory. More than 40 plans of Trypillian villages in Ukraine and Moldova, dated before 5000–2750 BC have been made for 20 years of investigations. Among them there were seven proto-cities, by the way, Talianki, which had an area of about 450 ha, was the largest in Europe (dated near 3700–3500 BC). To receive such information by digging, archaeologists would require about a millennium... Using these plans, Ukrainian archaeologists explored more than 200 different objects and collected much information about the Trypillia civilization and Trypillians.

Strictly speaking, by the example of these giant settlements, proto-towns, we can observe the initial stages of the process of urbanization *with all its contradictions*, positive and negative consequences. Solving economic and social problems which they faced, the Trypillian society created quite a complex hierarchical organization which is now called by researchers as chiefdom. This very sophisticated organization made it possible to solve problems in one way or another—from the distribution of land between separate families and clans, to assuring protection of the tribal territories and trade at a great distance.

The division of labor led to the flourishing of handicrafts, which is especially noticeable by the example of beautiful pottery. Realistic «portrait» statuettes make you think about the development of art. A ramified and large-scale system of the exchange of raw materials and products of metal and flint was created (yearly need of one super settlement in flint insertions for sickles constituted a few tons and deliveries were directed from the territory of Volhynia which was hundreds of kilometers away!).

A huge settlement with a few thousand residents could find a few hundreds or even a thousand warriors for its defense, if necessary. Such a powerful, for that time (and well-armed including «the most advanced» copper weapons), military contingent was quite sufficient to put neighbors who didn't have such a «mobilized resource» off raising territorial and property claims. On the other hand, the concentration of the population in prototowns led to the appearance of previously unknown (or almost unknown) problems with ecology, exhaustion of natural resources, worsening of the quality of life. In principle, by their example

we can observe practically the first display of the permanent ecological crisis which was provoked by humans.

Trypillian houses

In order to get a general picture of a traditional Trypillian dwelling, it is sufficient to remember an ordinary Ukrainian hut covered with thatch. The main construction elements predetermined by the local conditions haven't changed to a great extent for the last seven-five thousand years. All this suggests an optimal choice of both construction materials and the construction itself.

Trypillians built comfortable two-storied houses. They lived on the upper floor, the ground floor was used in household aims. Such a dwelling also had an attic. It's worth noting that actually the attic is a rather important invention. If you add one more invention – the door, then in general you can already speak about a well-thought-out system of heat insulation of premises. A two-storied building is more useful this way and also a dwelling in it both upwards and downwards is protected from cold not only with the help of floors and ceilings, but also with the help of air space. The better heat insulation is, the more the economy of energy carriers is. Although this was not electricity or gas which is now expensive, but just firewood. However, in the Trypillian times it was hard work to prepare this firewood with the help of a hand-axe and then bring them from the nearest forest.

If you also include into these calculations the volume of wood, especially the one which is necessary for the construction of a roof, and at the same time imagine the process of preparing construction materials with the use of hand-axes, then a reply concerning the advantages of two-storied buildings becomes obvious.

It's worth noting that judging by the appearance of ceramic models of dwellings which were found during excavations, Trypillian buildings didn't look like standard, gloomy wattle and daub barracks under a rush roof at all. On the contrary, in the decoration of dwellings and interiors they used not only white, red and black paints, but also woodcarving. Even the floor if it was not painted, then they painted the layer of the clay coating in tints of red. The surface of such a clay floor saturated with vegetable oil was not only smooth and warm, but also in terms of strength could be compared to laminated flooring boards which are popular now.

For heating dwellings they constructed a massive hearth, a rectangle of clay 2×2 m, up to 40 cm thick. Such a layer of clay accumulated heat well. The heating was carried out «in a black way» and in order to remove smoke they used small round windows or holes in a wall. Dwellings were built, as a rule, with the area of a few dozen square meters. However, dwellings of bigger sizes, with the overall area of more than a few hundred square meters are known.

For the first time in the local history a table and chairs, even arm-chairs appear in a room. For understandable reasons these items haven't

survived to this day, however, we have their ceramic copies which Trypillians liked to make so much. We also have an impressive arsenal of tools for woodwork, both stone and copper ones.

Kitchen and household utensils, sometimes decorated in a luxurious way, were distinguished with a variety of forms and sizes. Maybe the availability of specialized vessels—all these fruit bowls, jugs, pots of different calibers and bowls strikes the most as compared to other cultures where roughly made pots dominated overwhelmingly not only in the kitchen, but also at a dinner table.

The houses of Trypillia proto-cities were built closely one to another, like terraced houses, making up at least two lines of fortification. The first line occupied the center, and the second one was at the distance equivalent to the flight of an arrow from the first line. The scale is extremely impressive: the elliptical form of the citadel of Maydanetz was 1 km long and that of Tallyanki – 3,5 km long!

Technologies and beauty

People, who created this ancient civilization, mastered the leading technologies of the Copper Age: farming, cattle-breeding, metallurgy. They had a great amount of good soils, which gave them the possibility to change places of settling every 50–80 years. They had good knowledge of agriculture and adapted it to the local conditions. It is interesting, that some of this husbandry models outlasted Trypillians, were used in the Bronze and Early Iron Ages, and survived till the Middle Ages in Ukraine.

Trypillian achievements at crafts really impress and surprise, especially in metallurgy and pottery producing. The level of skills in copper casting and forging in most parameters are equal to the contemporary knowledge. According to researchers, the technology of processing copper (and the skills for its extraction) appeared on the territory of Ukraine in a ready state at the end of the VIth or at the beginning of the Vth millennium BC. These «high» (at that time) technologies were adopted by Trypillians from the Balkan peoples and from the «main forge» of Old Europe Transylvania. Soon they mastered the «domestic» ore extraction and the production of a wide range of useful and necessary things. However, at first ancient metallurgists worked with imported raw materials. In addition, the extraction of ore and virgin metal was begun in Volhyn and in Dniester region.

The analysis of products also showed that part of metal had been brought into even from the East, from Donets Basin, the only thing which is unknown is who extracted it at that time.

Metallurgy and metalwork required extensive knowledge and skills. They required a high degree of expertise and could develop successfully only if there were experts who were engaged solely in this production of professionals. The professional of that epoch had to know a lot of things. He could find ore deposits or determine the place where it was possible to gather copper nuggets. He could by sight (without any

gauge!) determine the temperature to which the workpiece of an axe is heated (otherwise waste) or the state of metal in the ceramic melting crucible.

Copper things were not something exotic, the property of the elite, as it was claimed by researchers before. As copper «awls»-spotters for flint sickles were necessary in every household. In addition, in many dwellings they found items of animal bones or horns with the marks of copper blades-they were obviously better than the flint ones. And how many copper beads were necessary for adornments which the wives of Trypillians liked so much? So, miners, metallurgists and smiths had plenty of customers taking into account the number of households and Trypillians themselves in the lands between the Carpathians and the Dnieper.

The work with metal quickly became not only an important part of the economic complex. The received products had a considerable effect on the development of the military science, the entire traditional culture. Metal products become components of the first treasures-beads, plates, bracelets, axes become an equivalent, expression of prestige and prosperity of separate persons and even whole communities.

The beauty of Trypillia culture lies in its pottery and clay sculpture perfection of which cannot but impress you. For two and a half thousand years Trypillian craftsmen passed from hand-modeled, massive vessels decorated with an incised ornament, flutes and marks to making thin-walled painted pottery. Trypillians used slow potter's wheel and two-tiered furnaces. Their painted pottery have fresh colours after 6000 years staying underground.

The pottery used to be fired in two-tiered furnaces, then the things were painted, carved and encrusted. Almost in every Trypillian community they had their own fashion for shapes and ornaments of pottery. If archeologists have a rather expressive fragment of a pot or a bowl, they can relatively easily determine, where, in what part of the Trypillian world and even when (with the accuracy of one hundred years) this vessel was made. With the help of this pottery you can study not only the chronology, but also the ethnography of the Trypillian land, relations and contacts with neighboring tribes.

The production of pottery later became mass because there was practically no alternative to ceramic dishes and vessels at that time. It has been calculated that during a year in a usual household not less than 50 % of pottery is broken. And the number of vessels of different forms and sizes which are necessary for normal life amount to dozens and sometimes even to hundreds.

So, Trypillian potters hardly had little work to do. The real monument to their two millennium titanic work is millions of pots and bowls, broken or intact, which are now mainly buried deep under the ground, among the ruins of ancient settlements. As those hundreds and thousands of vessels which has been excavated for the last 130 years by archeologists amount only to a small part of the products of Trypillian potters.

The whole world outlook of the prehistoric farmers was expressed in the ornament: the Land and Underground World, the Sky, the Sun, the

Moon, the Stars, the Plants, Animals and People. The ancient paintings speak to us from the depth of the centuries in the forgotten language many of their creators once addressed gods, now forgotten. Only they, old gods of Europeans understood this language of symbols and signs. Observant people can see complete «texts» composed in ornaments: it is raining, the grain is falling on the ground, it is sprouting...

The Trypillia plastic arts, namely portraits, are unique maserpieces. Through 55 centuries we are looked at by women—old and young, with narrow or broad faces and sophisticated haircuts; by solemn men, with beards and shaven heads, big noses and wide-spread eyes.

Several clay models of Trypillian houses and temples have been found, which help to reconstruct (reproduce) ancient architecture. An *interesting collection of clay temples* has been collected by Sergej Platonov of late. Literally, these finds corrected our notion about prehistoric architecture of Old Europe between 4200–3500 BC.

One of them represented rectangular in plan building on platform, based on six strong pillars. The roof of the temple is semicircular, frontons are decorated with a crescent, which is similar to bull (or cow?) horns. *The entrance to the temple is represented as an arc, decorated with five images of crescents.* The walls are decorated with antropomorphous pillars and spiral snake symbols. The model was covered by red paint, and an incised ornament was enchased with white paint. On other models roofs were painted, it looks like they were covered by rush floor-mates.

An attempt to find analogies to such temples has given unexpected data. At the times of Trypillia culture the nearest region with similar rush-temples was located at Southern Mesopotamia. The remains of such houses were explored at El'Ubaid and have been known on the sea's since the Uruk period (3900–3100 BC). This temples are related with Nintur, incarnation of Ninkhursag, one of the most powerful goddesses of Sumer. In Southern Iraq such houses exist at present time. It is an interesting question, how and where Trypillians acquainted with the traditions of Sumer, their temples and deities...

Some other features of the civilization are the appearance and using of writing. Developed sign system, created by Trypillians, was the step to the creation of writing. Some from more than 300 signs (about 12 %), according to Taras Tkachuk, are similar to Sumerian: «star», «plant», «house». Trypillians used clay tokens — the same, as in Mesopotamia. But since 3500–3300 BC Trypillian World fell into decay, and the process of writing invention was interrupted. Only a step had to be taken by Old Europe to create their own system of a written language.

The Age of Magic

It has been noted above not once that the pivot of almost the whole life of the Trypillian world was not only the economic activity, but also spiritual life which, quite natural for that time, dominated. Objective reality led to a system of rites which in general were intended for main-

taining the necessary order in the surrounding world. Rain, snow, sun, heat, change of seasons-everything must occur at a proper time. And in order to maintain this balance, it is necessary to perform appropriate magic acts and rites.

Judging by the finds of pottery and patterns on it, almost every Trypillian family had their own set of magic symbols. In this period the main signs which are known to us were actively developed. In some pictures besides quite traditional swastika, crosses and spirals you can also see symbols which don't seem to be characteristic of the current European tradition. For instance, the ancient Chinese symbol «yin and yan». But it had been in circulation in Old Europe a lot of millenniums before Europeans learnt about the existence of China and its marvelous civilization in the first place.

A developed system of symbols inherited from the most ancient Neolithic cultures of Old Europe laid down the foundations of the Trypillian one. And if now scientists do not doubt the existence of the Danube script (or the Old European script)*, then it's worth noting that Trypillians knew it, too.

However, at some moment the old tradition was almost lost. That's why already in the age of prototowns the process of creating a similar system began again. And already till the middle of the fourth millennium in the Bug-Dnieper interfluvium they used about three hundred signs which were painted on pottery and statuettes. In addition, there were certain rules of their use.

Studying this system of signs T. M. Tkachuk made a conclusion that Trypillians were in the process of active accumulation of «the fund of signs». Such a phenomenon in the future might as well lead to the creation of the original system of script. But this process was never finished.

Perhaps there was a reason why a millennium later one of the residents of Great Sumer who probably had had his own bitter experience stated in one inscription: «fortune-telling by bricks** will not bring eternal life». And magic didn't save the Trypillian civilization either from decay or from oblivion.

A few words about the «Trypillian language»

For now a version about how the language of Trypillians might look have been presented in the most grounded way by Yuriy Mosenkis. His doctoral dissertation which was defended in T. Shevchenko Kyiv Na-

* In 2004 in the city of Novi Sad (Serbia) the first international symposium dedicated to the research of the ancient script of Europe with the name «Signs of civilization» was held. The next one was held in 2008 in the city of Sibiu (Romania).

** To make it clearer: we are not speaking about any manipulation with construction materials, but about magic because the word brick in Sumer could also mean a clay plate with an inscription including a magic one.

tional University in 2002 had the following name: «The problems of the reconstruction of the language of Trypillian cultures». Please note that the researcher raised the question about the existence of a few «Trypillian cultures» which, however, a common language, in his opinion. Later we shall speak about this mind.

The researcher made an attempt of systemic reconstruction of the primary language of the bearers of the Trypillian culture. For this purpose he used a wide range of methods of linguistics including the method of «speeches and words» developed by him. The main conclusion: the Trypillian language is an ancient (Pre-Indo-European) component of Slavic languages the existence of which among other things distinguishes this language from other Indo-European ones, but makes it closer to the ancient languages of Eastern Mediterranean – from the Balkans to Crete. Taking into consideration the above mentioned the conclusion that the Ukrainian language preserves the heritage of Trypillia in its vocabulary (dozens of words) and also in terms of sounds, a lot of proper names (first of all the names of rivers) looks quite logical. And according to the researcher it is not strange at all because the Ukrainian language is spread on the territory which used to be inhabited by thousands of Trypillians.

But how many languages possibly were used by «Trypillians»? In 2003 New Zealand scientists R. Grey and C. Atkinson published a statistical model of disintegration of the Proto-Indo-European language. We are interested in the most ancient stages which are covered by this model, to be more exact periods between 8700 and 6100 years ago (that is 6700–4100 BC). At that time there was certain rhythmic of the division of language groups of –800–600–400–400–400. As we can see, for the period of 2600 years an accelerated process of disintegration was carried out—from the initial years of 800 to 400. Even if we take the arithmetical mean 600 years, during the period of the existence of the Trypillian culture the «primordial» linguistic community might have, in general, experienced not less than four divisions!

However, there should have been many more «branches» because every «branch» which was separated at the beginning in the next 600 years would have split itself and so on. But there was not only division, but also union of different groups. That's why it is quite possible that the language of groups described above (with different material culture) could be as «synthetic». In the end, for two odd millenniums as a result of similar processes quite a branched tree of «Trypillian languages» might have grown.

It is understood that it is necessary to admit the participation of all neighbors in the process of the formation of this «tree»-not only Trypillians – from Step zone population to distant relatives from the west and forest tribes from the north. And linguists will have to work with this model (even if it is rather hypothetic) if they ever venture to reconstruct Trypillian languages and don't ignore opinions and results of the work of archeologists while doing it.

It's worth noting that ideas regarding the linguistic (and cultural) succession of Trypillians and Ukrainians arouse the same grounded

criticism on the part of other experts. One of their main arguments is the statement that the Ukrainian language belongs, as it is known, to the Indo-European language family and that's why cannot in any way have roots in the Trypillian one which is claimed to be a non-Indo-European language. Everything here seems to look quite logical, but for two things: the statement puts a sign of equality between the ethnic and linguistic belonging, which is very and very doubtful in all regards, and the statement that the language of Trypillians does not belong to the «non-Indo-European» language family is not grounded in a proper way.

The mentioned before R. Grey and C. Atkinson for whom a computer program had gone over about ten million (!) models and determined the most probable one dated this mysterious time of the collapse of the proto-language of Pre-Indo-Europeans as about 8700 years ago. And now I can say that this date unveiled a lasting myth about «the steppe ancestral home» to a certain extent, but at the same time confirmed the hypothesis about the participation of grain growers of the Balkans and then immediately after them Trypillians in «the process of Indo-Europeanization». Besides, the existence of other steppe «Indo-Europeans» also remained quite possible. Reconstructions which are based on the new date, in our opinion, are also more viable because they take into account the processes of interaction of different groups of the ancient population of Europe.

In search of the Trypillian genealogy

It's worth noting that the third arbiter in the dispute about the origin of ancient peoples – molecular biology seems to support it, too. Information about the genetic structure of populations is presented in the form of certain groups-clusters which are marked with Latin letters. Having prepared a map of the expansion of these groups or their combinations, we can trace the origin of present groups of the population and also their genealogy, i.e. the connection with these or those ancestors. Not much has been done regarding the study of this structure connected with prehistoric times, but they are also worth out attention.

It has been determined before that groups H and V are characteristic, to be more exact the most widespread, for Europe from the times of the ancient Stone Age. Groups T and J are characteristic of Anatolia, the ancestral home of grain growing. Indeed, after the analysis of a few dozen skeletons of the bearers of the culture of Linear Band Pottery (LBP) the researcher determined: 25% – T and J, another 25 % N1A (a rather rare group), but 29.2 % (i.e. one third) belonged to the European «aboriginals» – H and V. In any case the trace of migrants from Anatolia was rather clear. Taking into account the fact that bearers of the LBP are considered to be the ancestors of Trypillians by many scientists, it would have been logical to reveal rather numerous groups T and J. However, in the materials from Verteba cave, studied by dr. Alex Nikitin (which were dated by C14 between 3500–2800 BC) T was determined only in one case and the rest of the samples had H, i.e. aboriginals.

Thus the Trypillian population of this area of the Ternopil region of the second half of the IVth – the beginning of the IIIrd millennium BC was mainly represented by not the genetic heirs of the LBP (T-part), but mainly by the heirs of ancient European hunters for mammoths and north deer! It's worth noting that it didn't prevent them from being rightful heirs and bearers of the cultural traditions and technologies which had appeared rather far from the Carpathians and the Dnister.

The most interesting thing is that group H (to be more exact its type) still prevails on the territory of Ukraine, both in the west and in the east. It appears that no matter which «ancestral home» researchers assume, either the eastern or the western one, both of them will relate to the entire Land! This, by the way, makes its territory one of the key ones for the reconstruction of the ancient history of Europe.

And one more thing. The results of the study of the DNA show that the prehistoric ancestors of modern Ukrainians lived in this land many millenniums before the appearance of Trypillians and also a lot of millenniums after the disappearance of the Trypillian civilization. Part of these ancestors belonged to different Trypillian tribes. Languages, cultures, political structures, borders changed – and people lived their life.

In any case, the history of a people is not just a result of an ordinary change of generations. I think that at the end it would be good to cite the words of a famous Ukrainian archeologist, ethnographer, philosopher and literary man V.P. Petrov which he said at a lecture for the students of Ukrainian Free University in Munich in 1949 about the fact that it's worth always keeping in mind: between modern Ukrainians and the population of the Neolithic Age (he meant Trypillians) there are a few epochs through which our ancestors lived, a few stages of ethnic deformations, phases of development after which the Ukrainian people became as we know it now...

Trypillia: the mystery of the disappearance

All civilizations sooner or later are relegated to oblivion and become part of history forever. It happens in a different way, but most often this process in ancient times is described as an invasion of cruel barbarians whose hordes burn, reduce to dust and ashes flourishing oases and towns. It is understood that there are views like that concerning the epoch when the civilization of Old Europe disappears.

One day (or year) something happened, when proto-cities, technological «know-how», religious and cultural heritage were abandoned after 3300– 3200 BC. The findings of archeological excavations suggest that approximately in the second half of the fourth millennium the economic mechanism of Trypillia adjusted a long time ago began malfunctioning. A bad harvest will not result in anything good even today. However, now if you even have no money, you can get a loan and buy foodstuff somewhere abroad. Five thousand years ago they

didn't give any loans and you could buy wheat nowhere. And it's worth noting that nobody was in a hurry to the areas which suffered from natural disasters to deliver humanitarian aid in order to save the starving ones.

So, the thunderbolt from a clear sky over prosperous Old Europe came approximately between 3199–3150 BC. The echo of this event was reflected in fossil ice of Greenland and river circles of tree trunks which were extracted from peat bogs for research. The studies showed abnormal content of methane in the atmosphere of the planet of that period. And also evidence of the fact that only half a century later two enormous volcanic eruptions took place in the Northern hemisphere. As a result of this the sky over the fields of Europe (and not only Europe!) was covered with clouds of volcanic dust which blocked the access of sunbeams to the surface of the earth. It is understood that less sunbeams result in less heat. Acid rains became one more unpleasant event. In combination with cooling such «irrigation» inevitably led to a number of lean years. The number of such evil years between 3199 and 3150 must have been abnormal.

It is not very difficult to imagine the results of bad grain harvests for Old Europe – first hunger, then—wars for the remains of foodstuff. Half a century of such ordeals could be enough so that a civilization which had been developing successfully for many millenniums decayed under such conditions.

The crisis of the economic system, caused by the global ecological changes on the urge of the IV–III th Mills BC led to collapse of the last great civilization of European Copper Age. The potential of Trypillia civilization (and Old Europe on the whole) were not realized at this time.

Everything is simple at first sight: if painted vessels, statuettes, wattle and daub dwellings disappear – it seems that people who created them, i.e. Trypillians, must disappear, too. But speaking about the disappearance of the culture, about the decay and the twilight of the civilization we must understand that its bearers do not disappear anywhere from this earth.

Thus really beautiful refined Trypillian painted pottery disappeared forever. Well, perhaps the society couldn't afford such luxury any more and continue to feed the craftsmen who made beautiful pots. Because when you are hungry – you become indifferent to some jugs and ornaments on bowls. In addition, it is not that difficult to make a pot for preparing food yourself if you need one. And then you can make lunch in it of cereals which you will not have to give to a potter in exchange for his work. In the same way not only beautiful vessels but also a lot of other things which appeared not that necessary disappeared.

No statuettes? But why make them, spend time when for some reason old gods stopped being defenders of people who perform rites in honor of them. And there is no need any more to give away expensive instruments, food and sacrifice buildings – as this rite proved to be absolutely ineffective, too. New gods and new rites in honor of them, new sacrifice are necessary. And the time which is free from performing rites

that used to be so vital can be used more effectively in order to find food, to build fortifications, to train in archery or improve weapons.

Did Trypillian prototowns have any chances to survive and their chiefs to climb the summit of power like rulers of Crete and to continue dominating in the Pontus steppes as the legendary king Minos ruled in the Mediterranean? Probably yes, they could, however, this chance was missed and all further attempts were directed not to achieving delusive power, but solely to surviving.

For millenniums these lands appeared to be far from the frontiers of civilized communities of the Old World. Also it took entire millenniums to approach the level which was reached in the distant fifth millennium BC.

At the same time the «Trypillian experiment» clearly showed that the land which is now called Ukraine can provide its residents practically unlimited possibilities. This is paradise for grain growers and cattle-breeders; there are plenty of mineral resources here. Here if you have enough knowledge, skills and the most important thing-will and desire, you can build a flourishing civilization which will arouse surprise and envy of neighbors both the near and distant ones. The Trypillians reached their achievements due to their own hard work, mind and the resources of a very rich and plentiful country, now called Ukraine. They were the first to prove that people could build high civilization and good life here by their own hands. However, the sweet fruit of the civilization may be in the same way lost by heirs of its creators if they can't face the challenge which will be sent by history and nature not once and not twice.

Trypillian heritage

Now *Trypillian heritage* is being explored by scientists from many countries. Rich archaeological collections have been exhibited now at museums and exist at universities, research institutes and several private collections.

The greatest treasures have been collected in Kiev, at National Historical museum (near 70000 storage units) and Archaeological museum and Scientific Funds of the Institute of Archaeology (the National Academy of Sciences of Ukraine). Here we can see beautiful Trypillian pottery, clay figurines, clay models of houses and temples. More than in 50 museums at Ukraine – in Lviv, Odessa, Vinnytsya, Cherkassy and other places the finds from Trypillya culture are exhibited. Trypillian collections are now in museums of Poland (Krakow, Warsaw, Poznan), Russia (St. Petersburg, Moscow), Great Britain (London), Austria (Vienna).

In Ukraine museums and places of ancient settlements and archaeological excavations on the Dnipro, Southern Bug, Dnister rivers attract many tourists. A museum and a monument to Vikentij Khvoika were opened in the village of Trypillia, on the Dnipro river. Some years ago it became possible to visit Verteaba cave (near Bilche – Zolote at Ternopil

domain), in which Trypillians left traces for more than 1000 years. Archaeological excavations, which started here in the XIX century, were continued at 90th of XXth century by Mykhailo Sokhatsky, director of the Borschiv museum. Hundreds of painted vessels and clay figurines (and several bones of buried here people) have been found in the cave labyrinth.

Since 2006 appeared a new plans of investigations. My god friend, dr. John Chapman from Durham University (UK) proposed to start joint project. At august of 2009 British–Ukrainian expedition (Durham University and Institute of Archaeology) started investigations on 300-ha Trypillia Culture «mega-site», located on the fields near the village of Nebelivka at Kirovograd domain. Now everybody can see this beautiful place at Google Earth and find on satellite image traces of old settlement. The geophysical survey, which was carried out here by Richard Willis and Natalie Swann (Durham University Archaeological Services) on square 15-ha discovered over 60 burnt structures, some 10 shadows of the same size and shape as the burnt features tentatively interpreted as unburnt houses, some 20 dark features tentatively interpreted as pits... One of the structures had size near 21 × 59 m!

The excavation of one complete (house A9) and two partial burnt structures was completed in the three-week season. The size of the burnt daub remains, which were rectangular in plan and whose thickness varied from 4–5 to 30–40 cm, was nearly 18m in length and 4,5–5,6 m in width. Such a type remains of two-storied houses is typical for the Trypillia Culture in this area. Among the finds-herd from the pot with painted woman image – the oldest at this area. Settlement near Nebelivka was dated by C14 near 4000–3900 BC. Now we are waiting for the new field season (and new discoveries) at the old roads and fields at the southern frontiers of «forgotten country» of Trypillians...

The more we discover about the Trypillia civilization the more it fascinates and attracts our attention. It still holds many secrets, but one thing is clear enough – the history of civilization here began at the time, when people began to bake bread and melt metall on the land, now called Ukraine.

*October 2010
Kyiv, Ukraine*

Список літератури

Бібліографія праць, в яких висвітлено результати досліджень лише трипільської культури, налічує понад 3000 назв, зокрема понад 80 монографічних досліджень*. Нижче подано праці, написані переважно в останні десятиліття, а також ті, які стали важливими віхами у наукових дослідженнях. Враховуючи специфіку археологічної науки, яку можна викласти у формулі: факти вічні, концепції – ні, перевагу під час складання списку літератури було надано виданням, які вийшли у світ останні 10–20 років, але не забуті також важливі видання більш давніх часів. Крім того, до переліку включено праці, які можуть слугувати провідниками у трипільському світі. У 2004 році було видано двотомник «Енциклопедія трипільської цивілізації», яка дає змогу зорієнтуватися у назвах розкопаних пам'яток та дізнатися про їх дослідників. Крім наукових праць, у списку літератури окремо виділено науково-популярні. Їхній перелік невеликий. До нього включено переважно книжки і навіть статті, зокрема видані кілька десятиліть тому. Це зроблено для того, щоб читач за бажання міг порівняти уявлення науковців про Трипілля і трипільців, які писали свої праці у різний час.

Важче було визначитися з переліком сайтів у мережі «Інтернет», оскільки в цьому демократичному середовищі на одному сайті можуть бути тексти наукових праць та відверто антинаукові чи аматорські дослідження, здатні ввести читача в оману**. Із власного досвіду можу сказати, що варто насамперед орієнтуватися на наукові електронні видання чи сайти відомих науковців, які безпосередньо займаються дослідженнями***.

НАУКОВІ ВИДАННЯ

1. *Антропологічний склад давнього населення України: Етногенетичні аспекти // Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. ; Ін-т археології НАН України. – К., 2000. – С. 242–276.*
2. *Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени–Триполья. – М., 1998. – 270 с.*

* Бібліографія трипільської культури (за станом на 2004 рік). Доступна на сайті <http://www.trypillia.com/articles/biblio/biblio.pdf>

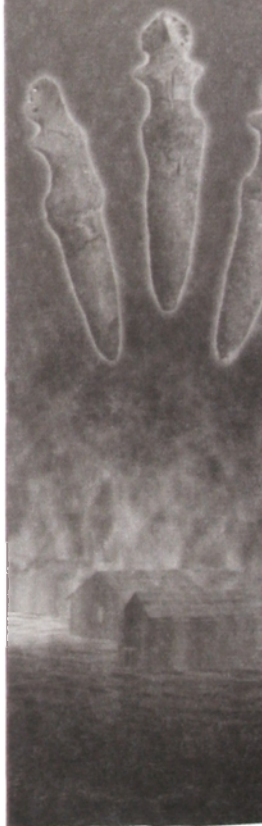
** Див. довідку Н. Б. Бурдо «Трипільська культура і Україна» та список, розміщений у ній наприкінці: <http://irc.org.ua/projects/etnogenesis-ua8.html>

*** Докладніше: Відейко М. Ю. Археологія в Інтернеті. – К., 2000.

3. *Балабина В. И.* К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы // ВДИ. — М., 1998. — № 2. — С. 135–151.
4. *Бибииков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводских племен на юго-востоке Европы. — М.; Л, 1953. — 460 с.
5. *Болсуновский К. В.* Символика эпохи неолита. — К., 1908. — 12 с.
6. *Бурдо Н. Б.* Антропоморфна теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 85–86.
7. *Бурдо Н. Б.* Зброя племен культури Трипілья—Кукутень // Військово-історичний альманах. — К., 2001. — № 2(3). — С. 64–69.
8. *Бурдо Н. Б.* Історія дослідження проблеми походження Трипілья—Кукутень в світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5–18.
9. *Бурдо Н. Б.* Сакральний аспект архітектури трипольських прото-городов // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К.: Корвин-пресс, 2003. — С. 18–21.
10. *Бурдо Н. Б.* Керамические модели построек трипольской культуры // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2005. — С. 93–114.
11. *Бурдо Н. Б.* Трипілья у контексті цивілізаційного процесу // Записки НТШ. — Т. ССLIII — Львів, 2007. — С. 66–89.
12. *Бурдо Н. Б.* Сакральный мир ведийской эпохи // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. — 2007. — № 5, С. 38–58, 2007. № 6. — С. 22–50.
13. *Відейко М. Ю.* Архітектура поселень трипільської культури VI—III тис. до н. е // Давні поселення України. — К., 2000. — Ч. 1. — С. 6–54.
14. *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста: Історія досліджень. — К., 2002. — 140 с.
15. *Відейко М. Ю.* Архітектура трипільської культури VI—III тис. до н. е // Давні поселення України. — К., 2005. — С. 9–80.
16. *Відейко М. Ю.* До питання про порівняння процесів становлення перших цивілізацій: Месопотамія та Стара Європа (VI—IV тис. до н. е) // Записки НТШ. — 2007. — Т. 253. — С. 90–114.
17. *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры: (Периодизация, хронология, локальные варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. — Кишинев, 1983. — 107 с.
18. *Гусев С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — 304 с.
19. *Гусев С. О.* Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 15–29.
20. *Гусев С. О.* Трипільська культура на Україні: Навч. посібник. — Вінниця, 1998. — 70 с.
21. *Енциклопедія трипільської цивілізації.* — К., 2004. — Т. 1. — 574 с.; Т. 2. — 654 с.
22. *Давня Історія України: В 3 т. /С. С. Березанська, В. М. Гладилін, М. І. Гладких та ін.; НАН України. ІА.* — К., 1997. — Т. 1: Первісне суспільство. — 558 с.

23. *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины: Этноистические исследования / АН УССР. ИА. — К., 1974. — 176 с.
24. *Дергачев В. А.* Выхватинский могильник. — Кишинев, 1978. — 78 с.
25. *Дергачев В. А.* Кэрбунский клад. — Кишинев, 1998. — 119 с.
26. *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. — Кишинев, 1980. — 206 с.
27. *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — 334 с.
28. *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / Праці, коментарі, матеріали.* — К., 2006. — Ч. I. — 207 с. + 4 табл.; Ч. II. — 75 с. + 36 табл.
29. *Дудкін В. П.* Дослідження трипільської цивілізації методами природничих наук // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 255–260.
30. *Енциклопедія трипільської цивілізації.* — К., 2004. — Т. 1. — 574 с.; Т. 2. — 654 с.
31. *Журавльов О. П.* Тваринництво і мисливство у трипільських племен на території України. — К., — 2008. — 252 с.
32. *Жураковський Б. С.* Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля, — М., 2002. — 115 с.
33. *Заєць І. І.* Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — 184 с.
34. *Заєць І. І.* Витоки духовної культури українського народу. — К., 2006. — 320 с.
35. *Заєць І. І., Жураківський Б. С.* Людина і природа Поділля від кам'яного до раннього залізного віку. — Вінниця, 1999. — 114 с.
36. *Заєц И. И., Рыжов С. Н.* Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге. — К., 1992. — 177 с.
37. *Збенович В. Г.* Поздне трипольские племена Северного Причерноморья / АН УССР. ИА. — К., 1974. — 175 с.
38. *Збенович В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре [Винницкая обл.]: К происхождению трипольской культуры / АН УССР. ИА. — К., 1980. — 179 с.
39. *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / АН УССР. ИА. — К., 1989. — 224 с.
40. *Зінковський К. В.* До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — К., 1975. — Вип. 15. — С. 13–22.
41. *Кандиба О.* Шипинці: Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. — Чернівці, 2004. — 156 с.
42. *Кол Филипп Л.* Модели трансформации культуры: От оседлых земледельцев к скотоводам // РА. — М., 2004. — № 4. — С. 95–103.
43. *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья: Опыт социальных реконструкций в археологии. — К., 1993. — 152 с.
44. *Конопля В. М.* Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат: Археологія та антропологія. — Л., 1999. — Т. 1. — С. 86–103.
45. *Конопля В. М.* Трипольская культура Прикарпатья // Археологія Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 18–26.

46. *Коробкова Г. Ф., Семенов С. А.* Технология древнейших производств: Мезолит – энеолит. – Л., 1983. – 256 с.
47. *Коробкова Г. Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР / АН СССР. ИА. – Л., 1987. – 320 с.
48. *Кременецкий К. В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины / Ин-т географии АН СССР. – М., 1991. – 193 с.
49. *Кременецкий К. В., Янушевич З. В., Пашкевич Г. О.* Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 143–152.
50. *Круц В. А.* Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. – К., 1977. – 160 с.
51. *Круц В. О.* Питання демографії Трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 30 – 36.
52. *Круц В. О.* Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 35 – 44.
53. *Круц В. А.* Животноводство в экономике трипольской культуры // *Stratum plus.* – 2001–2002. – № 2. – С. 179–186.
54. *Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н.* Трипольское поселение-гигант Тальянки: Исследование 2001 г.; ИА НАН Украины. – К., 2001. – 110 с.
55. *Линниченко И. А., Хвойка В. В.* Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры // ЗООИД. – О., 1901. – Т. 23. – С. 199–202.
56. *Мовша Т. Г.* Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 173–174.
57. *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археологія Української ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223–255.
58. *Мовша Т. Г.* Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами: (До проблеми індоєвропейзації Європи) // Записки НТШ: Праці археологічної комісії. – Л., 1998. – Т. ССXXXV. – С. 111–153.
59. *Мосенкіс Ю. Л.* Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. – К., 2001. – 164 с.
60. *Николова А. В., Пашкевич Г. А.* К вопросу об уровне земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти. – К., 2003. – С. 89–95.
61. *Ольжич О.* Археологія. – К., 2007. – 96 с.
62. *Охріменко Г. В.* Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи. – Луцьк, 2003. – 221 с.
63. *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.). – М.; Л., 1949. – 248 с.
64. *Пассек Т. С.* Розкопки трипільського поселення коло с. Володимирівки в 1946 р. [Кіровоградська обл.] // АП УРСР. – 1949. – Т. 2. – С. 217–225.
65. *Пассек Т. С.* Первые земледельцы // По следам древних культур. – М., 1951. – Т. 1. – С. 47–70.
66. *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. – М., 1961. – 228 с.

67. *Патокова Э. Я.* Усатовское поселение и могильники / АН УССР. Одесский археологический музей. – К., 1979. – 186 с.
68. *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – 189 с.
69. *Паишевич Г. О., Відейко М. Ю.* Рільництво племен трипільської культури. – К., 2006. – 140 с.
70. *Пелецишин М. А.* Проблеми історії трипільських племен Західної Волини, межиріччя Західного Бугу і Дністра // Записки НТШ: Праці археологічної комісії. – Л., 1998. – Т. ССXXXV. – С. 174–192.
71. *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья / АН СССР. Сибирское отделение. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
72. *Попова Т. А.* Поливанов Яр. – Спб., 2003. – 238 с.
73. *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції / НАН України. ІА. – К., 2001. – С. 5–60.
74. *Рижов С. М.* Трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржишівський археодром: Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К., 2002. – С. 19–40.
75. *Рыжов С. Н.* Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum–Plus. – Кишинев, 2000. – № 2. – С. 459–473.
76. *Рыжов С. Н.* Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского междуречья // Stratum–Plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 187–197.
77. *Рындина Н. В., Энгватова А. В.* Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друць I // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 108 – 114.
78. *Сорокин В. Я.* Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1991. – 161 с.
79. *Сохацький М. П.* Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках // Літопис Борщівщини. – 2000. – Вип. 9. – С. 3–10.
80. *Сохацький М. П., Суровий О. В.* Нові археологічні дослідження в печері Вертеба // Akademia на пошану професора Л.А.Коваленка: Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 74–78.
81. *Спицин А. А.* Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губернии // ИАК. – СПб., 1904. – Вып. 12. – С. 87–118.
82. *Спицин А. А.* Раскопки курганов близ с. Колодистого // ИАК. – СПб., 1904. – Вып. 12. – С. 119–126.
83. *Ткачук Т. М., Мельник Я. Г.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем: (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000. – 238 с.
84. *Ткачук Т.* Знакові системи трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності: (мальований посуд). – Вінниця, 2005. – Ч. 1. – 417 с.; Ч. 2. – 207 с.
85. *Ткачук Т.* Печера Вертеба та її значення для дослідження культурно-історичних процесів у середовищі трипільської культури

- ри Пруто-Дністровського межиріччя // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 307–314.
86. *Ткачук Т. М.* Трипільський орнамент та змінені стани свідомості // <http://www.mesogaia.il.if.ua/index.htm>.
88. *Трипільський світ*: Каталог художньо-археологічної виставки. – К., 1993.
89. *Трипільська цивілізація у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. – К., 2007. – Т. I–II
90. *Трипольское поселение-гигант* Тальянки В. А. Круц, А. Г. Корвин-Пиотровский, С. Н. Рыжов и др.: Исследование 2002–2003 гг. – К., 2005. – 139 с.
91. *Хвойка В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812 (трипільська культура – С. 754–812).
92. *Хвойка В.* Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. – СПб, 1904. – Т. 5. – Вып. 2. – С. 12–20.
93. *Хвойка В.* Раскопки глиняных площадок у с. Крутобородинцы Лещиневского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевской губернии // Труды Московского археологического общества. – М., 1909. – Т. 22. – Вып. 2. – С. 281–309.
94. *Хвойка В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – 103 с.
95. *Цвек О. В.* Гончарное производство племен трипольской общности – К., 2004. – 73 с.
96. *Цвек О. В.* Поселення східнотрипільської культури: (короткий нарис). – К., 2006. – 85 с.
97. *Чабанюк В. В.* Досліди з моделювання трипільського житлобудування // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали Міжнар. конф. – К., 2003. – С. 183–189.
98. *Черныш Е. К.* К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье: По материалам многослойного поселения у с. Незвиско // МИА. – М., 1962. – № 102. – С. 5–85.
99. *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 166–347.
100. *Черныш Е. К.* Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. – К., 1959. – 108 с.
101. *Черных Е. Н.* История древнейшей металлургии Восточной Европы // МИА – М., 1976. – № 132. – 142 с.
102. *Черных Е. Н., Орловская Л. Б.* Радиоуглеродная хронология энеолитических культур Юго-Восточной Европы: Результаты и проблемы исследований // РА. – М., 2004. – №4. – С. 24–37.
103. *Шишкін К. В.* З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. праць. – К., 1973. – Вып. 10. – С. 32–41.
104. *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки [Черкаська обл.] // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. праць. – К., 1985. – Вып. 52. – С. 72–77.

105. *Шмаглій Н. М., Видейко М. Ю.* Майданецкое – трипольский про-тогород // *Stratum-Plus*. – 2001–2002. – № 2. – С. 44–140.
106. *Шмаглій М. М.* Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – К., 2001. – 129 с.
107. *Штерн Э. Р.* Доисторическая греческая культура на юге России // *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* – М., 1906. – Т. 1. – С. 9–95.
108. *Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст.* – Збірка наукових праць. – К., 2007. – 192 с.
109. *Якубенко О. О.* Моделі жител з трипільських колекцій музею // *Національний музей історії України. Його фундатори та колекції: Темат. зб. наук. праць.* – К., 1999. – С. 86–111.
110. *Якубенко О.* Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України: Зберігання, вивчення та використання // *Трипільська цивілізація у спадщині України.* – К., 2003. – С. 56–70.
111. *Янушевич З. В.* Культурные растения Северного Причерноморья: Палеоэтноботанические исследования. – Кишинев, 1986. – 92 с.
112. *Янушевич З. В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев, 1976. – 214 с.
113. *Balcer B.* Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski. – Warszawa, 1983. – 280 с.
114. *Burdo N. B.* The influence of Western and Central Carpathian region cultures in the materials of the final monuments of Tripolze A in the Middle Dniester territory // *Acta Archeologica Carpathica*. – 2001. – 36. – P. 5–38.
115. *Cehak H.* Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // *Swiatowit*. – Warszawa, 1934. – 14. – P. 164–252.
116. *Childe V. G.* Shipenitzzi: A late Neolithic station with painted pottery in Bukowina // *The Journal of the Royal Antropological Institute of Great Britain and Ireland*. – 1923. – N 53. – P. 263–288.
117. *Cucuteni: The last Great chalcolithic civilization of Europe.* – Bucharest, 1997. – 282 с
118. *Dumitrescu V.* Arta Culturii Cucuteni. – Bucuresti, 1980. – 111 p.
119. *Ellis L.* The Cucuteni-Tripolye culture: A Study in Technology and the Origins of Complex Society // *BAR International Series*, – 1984. – 217 – 221 p.
120. *Gaydarska B.* Application of GIS in settlement archaeology: An integrated approach to prehistoric subsistence strategies // *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали Міжнар. конф.* – К., 2003. – С. 212–215.
121. *Gimbutas M.* The Civilization of the Goddess – the World of Old Europe. – San Francisco, 1991. – 529 p.
122. *Gimbutas M.* The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe. – London, 1989. – 388 p.
123. *Haarman H.* The Challenge of the Abstract Mind: Symbols, Signs and Notational Systems in European Prehistory // *Signs of Civilization: Exhibition catalogue / International Symposium on the Neolithic Symbol System of Southern Europe.* – Novi Sad, 2004. – P. 7–12.

124. *Hadaczek K.* La colonie industrielle de Koszylowce de L'epoque e neolithique: Album des fouilles. — Leopold, 1914. — 19 p.
125. *Hadaczek K.* Osada przemyslowa w Koszylowcach z epoki eneolitu: Studia do poczatkow cywilizacji w polud.-wschod. Europie. — Lwow, 1914. — 116 p.
126. *Himner M.* Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles // *Swiatowit*. — Warszawa, 1933. — T. 14. — P. 26—163.
127. *Kadrow S., Sokhachy M., Tkachuk T., Trela E.* Sprawozdanie ze studiow i analiz materialow zabytkowych z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // *Materiały archeologiczne*. — 2003. — 34. — P. 53—143.
128. *Kandyba O.* Kamenne nastroj neolithicke malowane keramiky v Halici // *Obzor Praehistoricky*. — 1930—1935. — Vol. 9. — P. 32—56.
129. *Kandyba O.* Tripilske pamatki ve sbirkach Archeologickeho Ustavu Karlovy universitu // *Pamatky archeologicke*. — 1932. — Vol. 2. — P. 35—38.
130. *Kandyba O.* Schipenitz: Kunstund Gerfte elnes neolithischen Dorfes. — Leipzig; Wien, 1937. — 157 p.
131. *Klochko V. I.* Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 B. C. // *Baltic-Pontic Studies*. — Poznan, 1995. — Vol. 2. — P. 40—58.
132. *Kloczko W. I., Manichev V. I., Kompanec G. S., Kovalchuk M. S.* Wychodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa matalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypolskiej // *Folia Praehistorica Posnaniensia*. — Poznan, 2003. — XI. — P. 47—78.
133. *Majewski K.* Studia nad kultura Trypilska // *Archeologia*. — Wroclaw, 1947. — № 1. — 34 s.
134. *Makarenko N.* Sculpture de la civilization Trypillienne en Ukraine // *Jahrbuch fur prahistorische und ethnografische Kunst*. — Leipzig, 1927. — S. 119—130.
135. *Mantu C. M.* Cultura Cucuteni: Evolutie, cronologie, legaturi. — Piatra-Neamt, 1998. — 324 s.
136. *Monah D.* Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie. — Piatra-Neamt, 1997. — 525 s.
137. *Mysteries of ancient Ukraine. The remarkable Trypillian Culture 5400-2700 BC.* / Ed. K. Ciuk — ROM, 2008. — 238 p.
138. *Passek T.* La ceramique tripolienne. — M.; L., 1935. — 165 p.
139. *Sorokin V. Ja.* Aspectul regional cucutenian Drgueni-Jura. — Piatra-Neamt, 2002. — (Bibliotheca Memoriae Antriquitatis: XI). — 401 s.
140. *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000—3500 BC.* / Ed. D.W. Anthony, J. Yu. Chi. — Princeton and Oxford, 2009. — 254 p.
141. *Videiko M. Yu.* Tripolye and the cultures of Central Europe: Facts and character of interactions. 4200—2750 B. C. // *Baltic-Pontic Studies*. — 2000. — Vol. 9. — P. 13—68.
142. *Videiko M. Yu.* Tripolye — «pastoral» contacts: Facts and character of interactions // *Baltic-Pontic Studies* — 1994. — Vol. 2. — P. 5—28.
143. *Zbenovich V. G.* The Tripolye culture: Centenary of Research // *Journal of World Prehistory*. — 1996. — P.199—241.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бельская Г.* 5000 лет назад: Триполье // Знание–Сила. – 1979. – № 3. – С. 23–27.
2. *Бельская Г.* Ровесник Ура и Аккада на Днепре // Знание–Сила. – 1975. – № 10. – С. 20–23.
3. *Бурдо Н.* Сакральний світ трипільської цивілізації. – К., 2008. – 296 с.
4. *Бурдо Н. Б.* Трипільська культура і Україна//Новітні міфи про походження українців. – К., 2008. – С.75–85.
5. *Бурдо Н. Б. Відейко М. Ю.* Трипільська культура. Спогади про золотий вік. – Харків, 2008. – 415 с.
6. *Відейко М. Ю.* Путешествие в трипольский мир. – Николаев, 2005. – 212 с.
7. *Відейко М. Ю.* Трипільці – давні хлібороби України // Діти Сонця. – К., 2001. – 81 с.
8. *Відейко М. Ю.* Трипільська археологічна культура в Україні. – К., 2005. – 32 с.
9. *Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу. – К., 2008. – 296 с.
10. *Відейко М., Кот С.* Наукова спадщина Олега Ольжича. – К., 2008. – 239 с.
11. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. – К., 2008. – 182 с.
12. *Круц В. О.* Поселення-гіганти // Пам'ятки України. – 1986. – № 1. – С. 19–22.
13. *Макаренко М. О.* Найдревніша культура на Вкраїні: [Трипільська культура] // Глобус. – 1925. – № 19. – С. 441–443.
14. *Мицик В. Ф.* Міста Сонця. – Тальне, 1993. – 39 с.
15. *Пассек Т. С.* Трипільська культура: Науково-популярний нарис / АН УРСР. ІА. – К., 1941. – 84 с.
16. *Подорожі до трипільської культури / Упоряд. О. Трачук.* – К., 2006. – 120 с.
17. *Черняков І. Т.* Вікентій Хвойка. – К., 2006. – 199 с.
18. *Ancient Trypillia. Seven Thousand Years of Spiritual Art.* – К., 2010. – 60 p.
19. *Videiko M.* Trypillia civilization in Prehistory of Europe. – К., 2005. – 32 p.
20. *Videiko M.* Ukraine: from Trypillia to Rus. – К., 2010. – 540 p.

Відейко Михайло Юрійович

Подорож до прадавньої країни

Художнє оформлення та комп'ютерна
верстка *І. Г. Хорошого, О. М. Іценка*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректор *У. Г. Воліковська*

Підп. до друку 25.11.2010. Формат 70 × 100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Newton. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 13,97. Обл.-вид. арк. 18,00. Тираж 2000 пр.
Вид. № 10720. Зам. № 11–330

Видавництво «Вища школа»,
вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 04.12.2000
серія ДК № 268

Надруковано з носіїв інформації, виготовлених
у видавництві «Вища школа», у ПрАТ «Поліграфкнига»,
Корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»,
вул. О. Довженка, 3, м. Київ, 03057

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 23.01.2008
серія ДК № 3089

Подорож до прадавньої країни

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бельская Г.* 5000 лет назад: Триполье // Знание–Сила. – 1979. – № 3. – С. 23–27.
2. *Бельская Г.* Ровесник Ура и Аккада на Днепре // Знание–Сила. – 1975. – № 10. – С. 20–23.
3. *Бурдо Н.* Сакральний світ трипільської цивілізації. – К., 2008. – 296 с.
4. *Бурдо Н. Б.* Трипільська культура і Україна//Новітні міфи про походження українців. – К., 2008. – С.75–85.
5. *Бурдо Н. Б.* *Відейко М. Ю.* Трипільська культура. Спогади про золотий вік. – Харків, 2008. – 415 с.
6. *Відейко М. Ю.* Путешествие в трипольский мир. – Николаев, 2005. – 212 с.
7. *Відейко М. Ю.* Трипільці – давні хлібороби України // Діти Сонця. – К., 2001. – 81 с.
8. *Відейко М. Ю.* Трипільська археологічна культура в Україні. – К., 2005. – 32 с.
9. *Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу. – К., 2008. – 296 с.
10. *Відейко М., Кот С.* Наукова спадщина Олега Ольжича. – К., 2008. – 239 с.
11. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. – К., 2008. – 182 с.
12. *Круц В. О.* Поселення-гіганти // Пам'ятки України. – 1986. – № 1. – С. 19–22.
13. *Макаренко М. О.* Найдревніша культура на Вкраїні: [Трипільська культура] // Глобус. – 1925. – № 19. – С. 441–443.
14. *Мищик В. Ф.* Міста Сонця. – Тальне, 1993. – 39 с.
15. *Пассек Т. С.* Трипільська культура: Науково-популярний нарис / АН УРСР. ІА. – К., 1941. – 84 с.
16. *Подорожі до трипільської культури / Упоряд. О. Трачук.* – К., 2006. – 120 с.
17. *Черняков І. Т.* Вікентій Хвойка. – К., 2006. – 199 с.
18. *Ancient Trypillia. Seven Thousand Years of Spiritual Art.* – К., 2010. – 60 p.
19. *Videiko M.* Trypillia civilization in Prehistory of Europe. – К., 2005. – 32 p.
20. *Videiko M.* Ukraine: from Trypillia to Rus. – К., 2010. – 540 p.

